

LES CAPELLETES CERÀMIQUES AL CARRER

Art i devoció a Almassora

LAS CAPILLAS CERÁMICAS EN LA CALLE

Arte y devoción en Almassora

Primitiu Garcia i Pascual

caixalmassora

LES CAPELLETES CERÀMIQUES AL CARRER

Art i devoció a Almassora

LAS CAPILLAS CERÁMICAS EN LA CALLE

Arte y devoción en Almassora

Primitiu Garcia i Pascual

caixalmassora

LES CAPELLETES CERÀMIQUES AL CARRER. Art i devoció a Almassora.
LAS CAPILLAS CERÁMICAS EN LA CALLE. Arte y devoción en Almassora.

Primitiu Garcia i Pascual.

© de les fotografies, els seus autors.

EDICIÓ A CÀRREC DE CAIXALMASSORA.

ISBN 978-84-09-07711-3

Dep. Legal: CS-1254-2018

Impressió: Imprenta Algrafic, Almassora (Castelló).

Portada: Pou o sénia de santa Quitèria. – Pozo o cenia de santa Quitèria.

**Si no hi hagueren persones amb la capacitat de treball,
il·lusió i ideal de fer millor la vida dels altres,
com Eugenia, Marivi i Inés, caldria
buscar-les o millor inventar-les.**

Agraïments – Agradecimientos

En primer lloc i sense desmerèixer a altres persones que m'han assessorat, ajudat i recolzat; cal valorar la sort que tenim al poble de comptar amb persones com Paco Membrado i la seua dèria per tot el que és cultura popular, art i viure totes les manifestacions que fan poble. Així he tingut, en tot moment, el seu ajut, consell i informacions que ell atresora, per poder enllestir aquest treball.

També cal nomenar a Ferran Olucha, Raül Pons, Pablo Ferrer, Paco García, Juan Ramón Domínguez Catalá, Vicente Llop, David Pesudo, Andrés Martínez, Javier Navarro, Rosita Guinot, Carmen Baena, Ginés Sánchez, Manuel Claramonte Borillo, José M. Claramonte i a CAIXALMASSORA, que d'un mode o altre m'han donat la seua ajuda per enllestir aquest llibre.

Índex – Índice:

Pròleg – Prólogo. Ferran Olucha Montins. Museu de BBAA de Castelló.	7
Les capelletes ceràmiques al carrer. Art i devoció a Almassora. Las capillas cerámicas en la calle. Arte y devoción en Almassora.	11
Normes de descripció dels retaules i transcripció de les inscripcions. Normas de descripción de los retablos y transcripción de las inscripciones.	23
Panells ceràmics o capelletes de la Vila i poble – Panéles cerámicos o capillas de la Vila i pueblo.	25
1. Mare de Déu de Gràcia – Virgen de Gracia.	26
2. Mare de Déu del Carme – Virgen del Carmen.	28
3, 4. Mare de Déu de Fàtima – Virgen de Fátima.	30
5. Mare de Déu de la Llum – Virgen de la Luz.	36
6. Mare de Déu del Pilar – Virgen del Pilar.	38
7. Mare de Déu del Pilar (carrer Darremur) – Virgen del Pilar (calle Darremur).	42
8. Mare de Déu del Pilar (carrer sant Pau) – Virgen del Pilar (calle san Pablo).	44
9. Mare de Déu dels Dolors – Virgen de los Dolores.	46
10. Sant Blai – San Blas.	50
11. Sant Cristòfol – San Cristóbal.	52
12. Sant Francesc d’Assís – San Francisco de Asís.	56
13. Sant Jaume (a la Vila Lola) – San Jaime (en la Villa Lola)	60
14. Sant Joaquim i la mare de Déu xiqueta – San Joaquín y la virgen niña.	62
15. Sant Josep – San José.	64
16. Sant Josep (carrer Sant Elies) – San José (calle San Elías).	68
17. Sant Miquel Arcàngel – San Miguel Arcángel.	70
18. Sant Pere – San Pedro.	74
19. Sant Ramon – San Ramón.	76
20. Sant Roc – San Roque.	80
21. Sant Vicent Ferrer – San Vicente Ferrer.	82

22. Santa Bàrbara – Santa Bárbara.	86
23. Santa Quitèria (carrer sant Ferran) – Santa Quiteria (calle san Fernando).	90
24. Santa Quitèria (plaça de l'Església) – Santa Quiteria (plaza de la Iglesia).	94
25. Santíssim Salvador – Santísimo Salvador.	96
Panells ceràmics o capelletes del terme – Panéles cerámicos o capillas del término.	101
26, 27. Mare de Déu del Carme i les Ànimes (ermita de sant Antoni) Virgen del Carmen y las Almas (ermita de san Antonio).	102
28. Sant Josep (ermita de sant Josep) – San José (ermita de san José).	106
29. Sant Agustí. Sénia o pou de sant Agustí – San Agustín. Cenia o pozo de san Agustí.	110
30, 31. Sant Antoni de Pàdua. Pou de sant Antoni – San Antonio de Padua. Pou de san Antonio.	114
32 Sant Joan. Pou de sant Joan – San Juan. Pozo de san Juan.	118
33, 34. Santa Quitèria. Pou de santa Quitèria. Vilamoncarro i Murgonada. Santa Quiteria. Pozo de santa Quiteria. Vilamoncarro y Murgonada.	122
35. Santa Quitèria. Sénia o pou de santa Quitèria – Santa Quiteria. Cenia o pozo de santa Quiteria.	126
36. Mare de Déu dels Desemparats. Pou dels Desemparats Virgen de los Desamparados. Pozo de los Desamparados.	130
37. La Sagrada Família. Pou d'Alegre o Sagrada Família. La Sagrada Familia. Pozo de Alegre o Sagrada Familia.	134
38. Sant Pere Apòstol. Pou de Montserrat – San Pedro Apóstol. Pozo de Montserrat.	138
39. Santiago Apòstol. Camí Vora Riu – Santiago Apóstol. Camí Vora Riu.	142
40, 41. Sant Roc de la Ratlla – San Roque de la Raya.	146
42. Les Animetes i mare de Déu del Carme – Les Animetes y virgen del Carmen.	150
Annex – Anexo.	155
El pou de les Delícies – El pozo de las Delicias.	156
La festa del carrer de sant Antoni – La fiesta de la calle de san Antonio.	160
Bibliografia – Bibliografía.	171

Pròleg – Prólogo

Una varietat típicament mediterrània de manifestar externament el fervor religiós popular és la presència, en carrers i places, de panells de taulells ceràmics, les anomenades «capelletes». Una pràctica que sembla remuntar-se al darrer terç del segle XVIII, coincidint amb un moment favorable per l'expansió econòmica, tant agrària com industrial i demogràfica que viuen les nostres terres i que sacralitza l'entorn urbà.

I és que en un temps en el qual l'esperit religiós dominava per complet el transcórrer de la vida civil, no ens deu pas estranyar que el carrer - indret de culte i oració, on s'obtenen indulgències i es practiquen actes piadosos col·lectius - estigués ocupat per símbols religiosos davant els quals els vilatans projectaven els seus sentiments, buscant generalment protecció i empara en les circumstàncies i vicissituds de la vida quotidiana.

Sorgits uns per devoció personal per commemorar un esdeveniment o com acció de gràcies per un benefici, miracle o com defensa de la malaltia i protecció de les maquinacions del dimoni, i altres costejats pel col·lectiu popular i que responen al desig d'un carrer o un barri per fer present el sant patronímic de la seua demarcació, la qual cosa es tradueix en la celebració anual de la «festa de carrer», aquestes capelletes acomplien, a més a més, altra sèrie de funcions urbanes, com millorar les construccions a sobre les quals es fixava, puix l'ajuntament no autoritzava la seua instal·lació si l'edifici el qual havia que acollir-lo estava en runes; il·luminar amb els seus fanals i llànties els carrers a les nits, en un període en el qual no existia l'enllumenat artificial; i contribuir, amb les seues decoracions i altars efímers, que en les seues festivitats els dedicaven els seus devots, a la cultura teatral i simbòlica d'aquells temps.

Capelles doncs, que esdevenien, lloc d'oració, protecció i refugi, puix hom quan passava per davant d'elles pregava, tenint la seguretat que rebria benediccions i gràcies.

Cal pensar que ací a Almassora, en principi les capelletes s'instal·larien al centre de la vila, per a després, ja en el segle XIX, desbordar el recinte urbà i saltar als ravals. Capelles sempre amb imatges tractades amb el rigor iconogràfic del decor que els canons de l'ortodòxia imposaren a partir del Concili de Trento.

Tanmateix però i per dissort, eixa part important del nostre patrimoni que són les capelles de carrer, amb el pas del temps, els avalots, les guerres, la demolició d'edificis, l'especulació i el creixent urbanístic, s'ha anat perdent, sense, en moltíssims casos, tindre memòria concreta d'elles.

D'ací que fóra necessari l'enllestir un treball com aquest de Primitiu Garcia i Pascual. Un cens i inventari del qual encara avui, sortosament, conservem a Almassora,

Una variedad típicamente mediterránea de manifestar externamente el fervor religioso popular es la presencia, en calles y plazas, de paneles de azulejos cerámicos, las llamadas «capelletes». Una práctica que parece remontarse al último tercio del siglo XVIII, coincidiendo con un momento favorable por la expansión económica, tanto agraria como industrial y demográfica que viven nuestras tierras y que sacraliza el entorno urbano.

Y es que en un tiempo en el que el espíritu religioso dominaba por completo el transcurrir de la vida civil, no nos debe de extrañar que la calle - lugar de culto y oración, donde se obtienen indulgencias y se practican actos piadosos colectivos - estuviera ocupada por símbolos religiosos ante los cuales los aldeanos proyectaban sus sentimientos, buscando generalmente protección y amparo en las circunstancias y vicisitudes de la vida cotidiana.

Surgidos unos por devoción personal para conmemorar un acontecimiento o como acción de gracias por un beneficio, miedo, milagro o como defensa ante la enfermedad y protección de las maquinaciones del demonio, y otros costeados por el colectivo popular y que responden al deseo de una calle o un barrio por hacer presente el santo patronímico de su demarcación, lo cual se traduce en la celebración anual de la «fiesta de calle», estas capillas cumplían, además, otra serie de funciones urbanas, como mejorar las construcciones sobre las que se fijaba, pues el ayuntamiento no autorizaba su instalación si el edificio que tenía que acogerla estaba en ruinas; iluminar con sus farolas y faroles calles por las noches, en un periodo en el cual no existía el alumbrado artificial; y contribuir, con sus decoraciones y altares efímeros en las festividades que les dedicaban sus devotos, a la cultura teatral y simbólica de aquellos tiempos.

Capillas pues, que devenían, lugar de oración, protección y refugio, pues cuando se pasaba por delante de ellas se rezaba, teniendo la seguridad de que se recibían bendiciones y gracias.

Hay que pensar que en principio las capillas se instalarían en el centro de la villa, para después, ya en el siglo XIX, desbordar el recinto urbano y saltar a los arrabales. Capillas siempre con imágenes tratadas con el rigor iconográfico del decoro que los cánones de la ortodoxia impusieron a partir del Concilio de Trento.

Aun así y por desdicha, esa parte importante de nuestro patrimonio que son las capillas de calle, con el paso del tiempo, los disturbios, las guerras, la demolición de edificios, la especulación y el creciente urbanístico, se ha ido perdiendo, sin, en muchísimos casos, tener memoria concreta de ellas.

d'aquesta part important del nostre patrimoni, considerat per alguns un «art menor», però que forma part indestriable del paisatge urbà dels segles passats més immediats i en perill constant de destrucció.

Així s'ha començat per inventariar i catalogar totes aquelles capelles localitzades tant a la vila com en el terme, per després establir una cronologia i procedència, el més aproximada i detallada possible, que ens permeta oferir-li una antiguitat i per tant un valor a cada capelleta.

Tasca que ens permet evidenciar que la majoria dels taulells procedeixen de manufactures d'Onda, l'Alcora (La Muy Noble, La Progresiva) i Castelló (Fàbrica de Fernando Diago) i en gran part treballats en el segle XX per artistes com Vicent Gallen, Vicent Abad, Jose Cotanda, A. Safont, Rull, Martí Bosch, Joaquin Maneu, Francesc Verdia, Rafael Diago, etc.

Pel que fa a la varietat d'advocacions, constatem hi ha un predomini dels sants sobre les santes, puix d'aquestes sols hi és la patrona Santa Quitèria i en dues capelletes. No abundant tampoc les advocacions marianes, puix sols hi ha sis, no trobant-ne cap de caràcter passionista al·lusives a la passió de Crist.

La feina ha permès també, a més d'establir, en aquells casos que fos possible, fonts i models iconogràfics i formals, tenir coneixença de tot el material existent i facilitar així la continuació dels estudis al respecte, com també fer públic un patrimoni que fins ara ha restat inèdit, confiant en la seua difusió, ja que sense aquesta no es pot pretendre que siga objecte de valoració i protecció.

Si bé resulta un tòpic dir que un bon llibre és aquell que contribueix a omplir una llacuna historiogràfica sobre la matèria objecte de la seua consideració, en aquesta ocasió el tòpic esdevé vertader, puix era ben poc el que sabíem de les capelletes de carrer d'Almassora.

Primitiu Garcia, historiador ja de reconeguda capacitat, esforçat «divulgador» de la cultura i ciutadà compromés amb les «causes perdudes», que solen ser les més nobles, ha dedicat, des de fa anys, força temps en endinsar-se en el coneixement del passat i costums d'Almassora, en la difusió del seu patrimoni cultural i de tot el que açò suposa i sempre amb cura, interès i rigor, com ho testimonien els diversos estudis, articles i llibres publicats.

Cura, interès i rigor que hi és present en aquest treball en el qual, a més a més del que ja hem esmentat, les capelletes s'estudien en relació amb el culte i la religiositat popular, sense oblidar la seua incidència en la «festa del carrer», proporcionant referències que permeten entendre, des d'un punt de vista antropològic, el comportament socioreligiós dels nostres avantpassats i com no les preferències devocionals - el santoral - d'Almassora.

En aquest sentit podem concloure que la major part de les nostres capelles ho són de caràcter devocional, i

De aquí que fuera necesario realizar un trabajo como este de Primitiu Garcia i Pascual. Un censo e inventario de lo que aun hoy, felizmente, conservamos en Almassora, de esta parte importante de nuestro patrimonio, considerado por algunos un «arte menor», pero que forma parte indisoluble del paisaje urbano de los siglos pasados más inmediatos y en peligro constante de destrucción.

Así se ha comenzado por inventariar y catalogar todas aquellas capillas localizadas tanto en la villa como en el término, para después establecer una cronología y procedencia, lo más aproximada y detallada posible, que nos permita ofrecer una antigüedad y por lo tanto un valor a cada capilla.

Tarea que nos permite evidenciar que la mayoría de los azulejos proceden de manufacturas de Onda, l'Alcora (La Muy Noble, La Progresiva) y Castelló, (Fábrica de Fernando Diago) y en gran parte trabajadas en el siglo XX por artistas como Vicent Gallen, Vicent Abad, José Cotanda, A. Safont, Rull, Martí Bosch, Joaquín Maneu, Francesc Verdia, Rafael Diago, etc.

En cuanto a la variedad de advocaciones, constatamos hay un predominio de los santos sobre las santas, pues de estas solo está la patrona Santa Quiteria y en dos capillas. No abundando tampoco las advocaciones marianas, pues solo hay seis, no encontrando ninguna de carácter pasionista alusivas a la pasión de Cristo.

El trabajo ha permitido también, además de establecer, en aquellos casos que ha sido posible, fuentes y modelos iconográficos y formales, tener conocimiento de todo el material existente y facilitar así la continuación de los estudios al respeto, como también hacer público un patrimonio que hasta ahora ha restado inédito, confiando en su difusión, puesto que sin esta no se puede pretender que sea objeto de valoración y protección.

Si bien resulta un tópico decir que un buen libro es aquel que contribuye a llenar una laguna historiográfica sobre la materia objeto de su consideración, en esta ocasión el tópico deviene verdadero, pues era muy poco lo que sabíamos de las capillas cerámicas de calle de Almassora.

Primitiu Garcia, historiador ya de reconocida capacidad, esforzado «divulgador» de la cultura y ciudadano comprometido con las «causas perdidas», que suelen ser las más nobles, ha dedicado, desde hace años, bastante tiempo a adentrarse en el conocimiento del pasado y costumbres de Almassora, en la difusión de su patrimonio cultural y de todo lo que esto supone y siempre con cuidado, interès i rigor, como lo testimonian los diversos estudios, artículos y libros publicados.

Cura, interès i rigor que está presente en este trabajo en el que, además de lo que ya hemos mencionado, las capillas se estudian en relación con el culto y la religiosidad popular, sin olvidar su incidencia en la «fiesta de la calle»,

obrades a partir del desig del propietari de la casa en la façana on hi eren, que feia manifesta la seua devoció per una determinada advocació

Vaja doncs, la nostra gratitud a Primitiu Garcia per tan valuosa aportació i el nostre reconeixement a Caixalmassora, que en fer possible la seua publicació, deixa una vegada més constància de la seua lloable tasca de donar a conèixer treballs relacionats amb la història, l'etnologia i l'art de les nostres terres.

I queda per a tots nosaltres, per a tots, la responsabilitat de vetlar perquè no s'oblidi ni desaparega, no es menystinga ni es maltracte res, però res - siguen capelletes de carrer, peirons, casetes de volta, parats, séquies, etc, etc. - del que ens singularitza de la resta i també ens dóna caràcter i personalitat pròpia.

F. Olucha Montins
Museu de Belles Arts. Castelló.

proporcionando referencias que permiten entender, desde un punto de vista antropológico, el comportamiento socioreligioso de nuestros antepasados y como no, las preferencias devocionales - el santoral - de Almassora.

En este sentido podemos concluir que la mayor parte de nuestras capillas lo son de carácter devocional, y obradas a partir del deseo del propietario de la casa en la fachada donde estaban, que hacía manifesta su devoción por una determinada advocación.

Vaya pues, nuestra gratitud a Primitiu Garcia por tan valiosa aportación y nuestro reconocimiento a Caixalmassora, que al hacer posible su publicación, deja una vez más constancia de su loable tarea de dar a conocer trabajos relacionados con la historia, la etnología y el arte de nuestras tierras.

Y queda para todos nosotros, para todos, la responsabilidad de velar porque no se olvide ni desaparezca, no se menosprecie ni se maltrate nada, pero nada - sean capillas de calle, cruces de término, «casetes de volta», cercados, acequias, etc., etc. - de aquello que nos singulariza del resto y también nos da carácter y personalidad propia.

F. Olucha Montins
Museu de Belles Arts. Castelló.

LES CAPELLETES CERÀMIQUES AL CARRER Art i devoció a Almassora

Des de sempre, a Almassora, es conta que quasi totes les setmanes hi havia festa a algun carrer, al carrer. Açò, des d'anys ençà, ha anat a menys i és en els darrers anys, quan pareix que els veïns de molts carrers tornen a sentir al necessitat de reunir-se al voltant de la mare de Déu, sant o santa que representa al carrer i donen alçada a la festa i a la devoció. Amb açò es recuperen, en cert mode, usos i costums dels nostres pares i per què no dir-ho, també els nostres records de quan érem menuts i vivíem amb intensitat aquestes festes de carrer al voltant de la capelleta que hi era o encara hi és a cada carrer o carreró.

La festa sempre es fa al voltant de la capelleta que cada sant o advocació tenia i té en alguna casa, al carrer del seu nom. Com afirma Paco Membrado, la capelleta es constitueix com la presència continuada del sant del carrer al llarg de tot l'any.

Sant Vicent Ferrer. – San Vicente Ferrer. Fot. P. Garcia.

LAS CAPILLAS CERÁMICAS EN LA CALLE Arte y devoción en Almassora

Desde siempre, en Almassora, se cuenta que casi todas las semanas había fiesta a alguna calle, en la calle. Esto, desde años acá, ha ido a menos y es en los últimos años, cuando parece que los vecinos de muchas calles vuelven a sentir la necesidad de reunirse alrededor de la virgen, santo o santa que representa en la calle y dan realce a la fiesta y a la devoción. Con esto se recuperan, en cierto modo, usos y costumbres de nuestros padres y por qué no decirlo, también nuestros recuerdos de cuando éramos pequeños y vivíamos con intensidad estas fiestas de calle alrededor de la capilla que estaba o aún está en cada calle o callejuela.

La fiesta siempre se hace alrededor de la pequeña capilla que cada santo o advocación tenía y tiene en alguna casa, en la calle de su nombre. Como afirma Paco Membrado, la «capelleta» se constituye como la presencia continuada del santo de la calle a lo largo de todo el año.

Si seguimos a F. Olucha, las capillas de calle y todo lo que rodea este tipo de culto y fiesta, tiene una antigüedad que puede ubicarse en el último tercio del siglo XVIII, en paralelo al impulso económico que en esa época tenemos en nuestras tierras. No es extraño en la época, que en la calle aparecieran estos síntomas de culto colectivo, siguiendo una devoción milagrosa o no, de alguna virgen, santa o santo. La vecindad ruega la intersección trascendente ante la enfermedad, a la representación religiosa poniéndose bajo el patronazgo de una virgen, santa o santo, que simboliza la calle, la ilumina desde su «capelleta» y recoge a los vecinos en una expresión festiva y religiosa común. Es decir, festejar y rogar juntos. «Porrats», carreras de caballos, guiraldas, cohetes... al lado de misa Mayor, imágenes, campanas y novenas, todo producto de una época donde el ámbito religioso lo abraza todo, manifestaciones civiles incluidas.

Solo hay que pasear por los pueblos valencianos de Onda, l'Alcora, Vila-real, Almassora, etc. para percatarse de lo que fueron esas devociones; ya que lo que ahora vemos es un mínima parte de las existentes antes la Guerra Civil y muchos son de factura moderna.

En Almassora, en algunas calles la celebración ha desaparecido, en otras aún subsiste y en otras se ha recuperado la fiesta. La capilla hecha con azulejos a modo de panel o como una especie de altar pequeño, encima de una fachada particular a cierta altura; identifica la calle, preside el entorno y expresa la religiosidad popular más allá del sentido decorativo que aún mantiene.

Entre las capillas con nicho u hornacina que no han desaparecido, aunque algunas están o han estado fuera de uso,

Nínxol buit, per ubicar el sant de cos sencer o redó, al carrer sant Marc. – Nicho vacío, para ubicar el santo de cuerpo entero o redondo, en la calle san Marcos.

Fot. J. R. Domínguez.

Si seguim a F. Olucha, les capelletes de carrer i tot el que envolta aquest tipus de culte i festa, té una antiguitat que pot ubicar-se en el darrer terç del segle XVIII, tot i en paral·lel a l'espenta econòmica que en eixa època tenim a les nostres terres. No és estrany a l'època, que al carrer aparegueren aquests símptomes de culte col·lectiu, tot seguint una devoció miraculosa o no, d'alguna mare de Déu, santa o sant. El veïnat prega la intersecció transcendent davant la malaltia, a la representació religiosa posant-se sota el patronatge d'una mare de Déu, santa o sant, que simbolitza el carrer, l'il·lumina des de la seua capelleta i arreplega als veïns en una expressió festiva i religiosa comuna. És a dir, festejar i pregar junts. Porrats, curses de cavalls, garlandes, coets... al costat

Litografia de meitat segle XIX de la mare de Déu dels Desemparats, que hi ha en la capelleta del seu carrer.

Litografía de mitad del siglo XIX de la virgen de los Desamparados, que hay en la capilla de su calle.

tenemos las de las calles san Francisco, san Marcos, san José, virgen de los Desamparados, que cuenta con una litografía enmarcada, y san Antonio, donde la imagen de busto redondo está dentro del pequeño altar protegido con un vidrio.

Una de las capillas antiguas que no tienen un plafón cerámico dentro de la hornacina, es la de la calle de la virgen de los Desamparados. Esta capilla es un nicho que tiene encima un tejadillo y puertas de madera para protegerlo. Dentro tenemos una litografía del taller de Nicolás Sanchís de Valencia, obra del grabador Vicente Aznar de mitad siglo XIX. El taller de Nicolás Sanchís que aparece en diferentes obras como Litografía Sachís, Valencia, Litografía de Nicolás Sachís (Valencia), Litografía N. Sachís (Valencia) o Casa Sachís

de missa Major, imatges, campanes i novenes, tot producte d'una època on el caire religiós ho abraça tot, manifestacions civils incloses.

Només cal passejar per les viles valencianes d'Onda, l'Alcora, Vila-real, Almassora, etc. per adonar-se el que van ser eixes devocions; ja que el que ara veiem és una mínima part de les existents abans la Guerra Civil i molts són de factura moderna.

A Almassora, en alguns carrers la celebració ha desaparegut, en altres encara subsisteix i en altres s'ha recuperat la festa. La capelleta feta amb taulells a tall de panell o com una mena d'altar menut, a sobre una façana particular a certa altura; identifica el carrer, presideix l'entorn i expressa la religiositat popular més enllà del sentit decoratiu que encara manté.

Entre les capelletes amb nínxol o fornícula que no han desaparegut, encara que algunes hi estan o han estat fora d'ús, tenim les dels carrers sant Francesc, sant Marc, sant Josep, mare de Déu dels Desemparats, que compta amb una litografia emmarcada, i sant Antoni, on la imatge de bust rodó està dins l'altaret protegit amb un vidre.

Una de les capelletes antigues que no tenen un plafó ceràmic dins la fornícula, és la del carrer de la mare de Déu dels Desemparats. Aquesta capelleta és un nínxol que té a sobre un teuladell i portes de fusta per protegir-lo. Dins tenim una litografia de l'obrador de Nicolás Sanchís de València, obra del gravador Vicente Aznar de meitat segle XIX. L'obrador de Nicolás Sanchís que apareix en diferents obres com a Litografía Sachís, Valencia, Litografía de Nicolás Sachís (Valencia), Litografía N. Sachís (Valencia) o Casa Sachís (Valencia) és una impremta valenciana que treballa entre 1850 i 1895, encara que segueix apareixent en llibres editats amb posterioritat, ja en el segle XX. La litografia

Capella de la mare de Déu dels Desemparats.
Capilla de la virgen de los Desamparados.
Fot. J. R. Domínguez.

Plafó ceràmic de la sènia o pou de santa Quitèria.
Plafón cerámico de la senia o pozo de santa Quiteria.
Fot. P. Garcia.

(Valencia) es una imprenta valenciana que trabaja entre 1850 y 1895, aunque sigue apareciendo en libros editados con posterioridad, ya en el siglo XX. La litografía que hay a la capilla está enmarcada y protegida con un vidrio y reproduce una típica imagen de la virgen de los Desamparados entre nubes y angelitos protegiendo a sobre la ciudad de Valencia, en una visión de la época de esta ciudad.

Por otra parte, los retablos cerámicos conservados, son casi todos posteriores a la Guerra Civil. Pese a ello, algunos de ellos han desaparecido para siempre como san Antonio de Padua en la calle Mayor, san Luís, san Agustín, santa Ana, san Pascual, santa Bárbara, virgen del Roser, virgen del Tremedal, san Isidro, etc.

Concretamente en la calle Mayor, número 1, existía una capilla, hoy desaparecida, dedicada a san Antonio de Padua; que según una fotografía de época y un dibujo de Paco Membrado, presentaba similitudes con las capillas de la calle san Miguel y virgen del Tremedal, también hoy

Fotografia de l'aiguader al carrer Major. A la dreta de la fotografia, podem veure la capella de sant Antoni de Pàdua que hi havia al principi del carrer Major. – Fotografía del «aiguader» en la calle Mayor. En la derecha de la fotografía, podemos ver la capilla de san Antonio de Padua que existía al principio de la calle Mayor. Fot. R. Beltrán. BALLESTER i BERNAT, S.; REDONDO i NACHER, E.; RENAU i SANCHO, M. (1996). pàg. 117.

Dibuix de 1982 de Paco Membrado de l'antiga capelleta del carrer de la mare de Déu del Tremedal.
Dibujo de 1982 de Paco Membrado de la antigua capilla de la calle de la virgen del Tremedal.

Processó durant l'acte de la primera missa del rector Julián Gómez, el dia 29 de juny de 1954. Al fons del carrer Roser, ja en el carrer sant Jaume o de la Vieta, veiem el plafó ceràmic desaparegut de sant Jaume, en el seu carrer. – Procesión durante el acto de la primera misa del rector Julián Gómez, el día 29 de junio de 1954. En el fondo de la calle del Roser, ya en la calle san Jaime o de la Vieta, vemos el plafón cerámico desaparecido de san Jaime, en su calle. Fot. R. Agut. BALLESTER i BERNAT, S.; REDONDO i NACHER, E.; RENAU i SANCHO, M. (1996). pàg. 51.

que hi ha a la capelleta està emmarcada i protegida amb un vidre i reproduceix una típica imatge de la mare de Déu dels Desemparats entre núvols i angelets protegint a sobre la ciutat de València, en una visió de l'època d'aquesta ciutat.

Per altra banda, els retaules ceràmics conservats, són quasi tots posteriors a la Guerra Civil. Tot i això, alguns d'ells han desaparegut per sempre com sant Antoni de Pàdua al carrer Major, sant Lluís, sant Agustí, santa Anna, sant Pasqual, santa Bàrbara, mare de Déu del Roser, mare de Déu del Tremedal, sant Isidre, etc.

Concretament en el carrer Major, número 1, existia una capella, avui desapareguda, dedicada a sant Antoni de Pàdua; que segons una fotografia d'època i un dibuix de Paco

desaparecidas y conservándose solamente el plafón cerámico, en el primer casos. La calle mayor o sant Vicent, presenta dos advocaciones en su recorrido. De la Picaora a la iglesia de la Sang, estaba bajo la advocación de san Antonio de Padua. Y de la Sang al Portal se veneraba a san Vicente Ferrer, que hoy representa a toda la calle.

En la calle de la virgen del Tremedal también existía una capilla entre los números 6 y 8, que desaparece en los años 80 del siglo XX. Su arquitectura era similar a las que existían en la calle san Miguel y al principio de la calle Mayor, también hoy desaparecidas. Con todo, no tenemos claro si en su interior había un plafón cerámico o una litografía enmarcada. Como ya hemos dicho, su recuerdo se puede ver en un dibujo de Paco Membrado.

Membrado, presentava similituds amb les capelles del carrer sant Miquel i de la mare de Déu del Tremedal, també avui desaparegudes i conservant-se solament el plafó ceràmic, en el primer dels casos. El carrer major o sant Vicent, presenta dos advocacions en el seu recorregut. De la Picaora a l'església de la Sang, estava sota l'advocació de sant Antoni de Pàdua. I de la Sang al Portal es venerava a sant Vicent Ferrer, que avui representa a tot el carrer.

En el carrer de la mare de Déu del Tremedal també existia una capella entre els números 6 i 8, que desapareix en els anys 80 del segle XX. La seua arquitectura era similar a les quals existien en el carrer sant Miquel i al principi del carrer Major, també avui desaparegudes. Amb tot, no tenim clar si en el seu interior hi havia un plafó ceràmic o una litografia emmarcada. Com ja hem dit, el seu record es pot veure en un dibuix de Paco Membrado.

En el carrer sant Jaume o de la Vieta, també existia un plafó ceràmic, en la façana de la casa número 53. El plafó, de vint peces, manté la seua ubicació sense el retaule i pot observar-se en alguna fotografia dels anys 50 del segle XX.

En el carrer sant Lluís, el retaule desaparegut estava en la façana de la casa número 69, que segons tradició oral era de grandària considerable.

En el carrer sant Bàrbara, el plafó situat en la casa número 13 del carrer, desapareix en els anys 70 del segle XX. I mentre acabem el present treball, es beneeix un nou plafó ceràmic el 23 de setembre de 2018, com a primer pas a la seua ubicació en el carrer, que encara manté la seua festa anual.

El retaule ceràmic del carrer de la mare de Déu del Roser desapareix durant la Guerra Civil. I el situat en el carrer sant Pasqual, sobre la façana del número 18, desapareix en els anys 80 del segle XX.

Cal dir i agrair que la majoria de les informacions sobre les capelles desaparegudes es deu a Paco Membrado, producte del seu compromís constant amb la cultura i art de la nostra terra.

El record d'aquestes capelletes, com ja hem dit en altres articles com el dedicat a la festa del carrer sant Antoni, es veu en el llibre d'E. Beltrán sobre Almassora, quan explica que en els carrers que donen a la muralla, hi havia una porteta i a sobre d'aquesta un nínxol on hi era el sant que dóna nom al carrer.

Aquestes capelletes no desapareixen en ser enderrocada la muralla. La capelleta es trasllada a la façana d'una casa del carrer, normalment a la primera, com així es recorda al carrer Dolors i recull Paco Membrado.

E. Beltrán, reviu l'existència d'aquestes capelletes i de la tradició festiva al voltant d'aquestes: clavis, garlandes, dolçaines i tabals, passacarrers, porrats, pastissos, rotllets, coques i prim amb panses. I com no, la novena amb el repicament de la campaneta que corre amunt i avall el carrer, a la mà d'algun xiquet.

Façana del carrer sant Jaume o de la Vieta, on hi era el plafó ceràmic del carrer, avui desaparegut. – Fachada de la calle san Jaime o de la Vieta, donde estaba el plafón cerámico de la calle, hoy desaparecido. Fot. F. Membrado.

En la calle san Jaime o de la Vieta, también existía un plafón cerámico, en la fachada de la casa número 53. El plafón, de veinte piezas, mantiene su ubicación sin el retablo y puede observarse en alguna fotografía de los años 50 del siglo XX.

En la calle san Luís, el retablo desaparecido estaba en la fachada de la casa número 69, que según tradición oral era de tamaño considerable.

Capelleta de sant Francesc, amb litografia, abans de l'actual plafó. – Capilla de san Francisco, con litografía, antes del actual plafón. Fot. J. R. Domínguez.

Una aportació documental, transcendental per al coneixement de festes d'Almassora, ho trobem el 1770. El llavors, president del Consell de Castella del rei Carles III, el comte d'Aranda, envia una demanda als corregidors, encaminada a saber les festes que se celebren al regne i les seues despeses. El justícia, regidors i diputats d'Almassora responen enviant un *Memorial*, on informen de les confraries, germandats i altres institucions que celebren festes, al poble, i les seues despeses.

Així a Almassora a més de les confraries religioses es realitzen festes en honor de santa Quitèria i a tretze carrers de la Vila i el Raval:

«San Vicente, San Antonio, Virgen de los Dolores, San Roque, San Cristóbal, San Miguel, San Francisco, Virgen del

En la calle santa Bárbara, el plafón ubicado en la casa número 13 de la calle, desaparece en los años 70 del siglo XX. Y mientras acabamos el presente trabajo, se bendice un nuevo plafón cerámico el 23 de septiembre de 2018, como primer paso a su ubicación en la calle, que todavía mantiene su fiesta anual.

El retablo cerámico de la calle de la virgen del Roser desaparece durante la Guerra Civil. Y el ubicado en la calle san Pascual, sobre la fachada del número 18, desaparece en los años 80 del siglo XX.

Cabe decir y agradecer que la mayoría de las informaciones sobre las capillas desaparecidas se debe a Paco Membrado, producto de su compromiso constante con la cultura y arte de nuestra tierra.

El recuerdo de estas capillas, como ya hemos dicho en otros artículos como el dedicado a la fiesta de la calle de sant Antoni, se ve en el libro de E. Beltrán sobre Almassora, cuando explica que en las calles que dan a la muralla, había una puerta y encima de esta un nicho donde estaba el santo que da nombre en la calle.

Estas capillas no desaparecen al ser derribada la muralla. La capilla se traslada en la fachada de una casa de la calle, normalmente a la primera, como así se recuerda en la calle Dolores y recoge Paco Membrado.

E. Beltrán, revive la existencia de estas capillas i de la tradición festiva alrededor de estas: clavarios, guirnaldas, «dolçaines i tabals», pasacalles, «porrats», pasteles, «rollets», tortas y «prim» con pasas. Y como no, la novena con el repique de la campanilla que corre arriba y abajo la calle, en la mano de algún niño.

Una aportación documental, transcendental para el conocimiento de fiestas de Almassora, lo encontramos en 1770. El entonces, presidente del Consejo de Castilla del rey Carlos III, el conde de Aranda, envía una demanda de información a los corregidores, encaminada a saber las fiestas que se celebran en el reino y sus gastos. El justicia, concejales y diputados de Almassora responden enviando un *Memorial*, donde informan de las cofradías, hermandades y otras instituciones que celebran fiestas, en el pueblo, y sus gastos.

Así en Almassora además de las cofradías religiosas se realizan fiestas en honor de santa Quiteria y en trece calles de la Vila y el Raval:

«San Vicente, San Antonio, Virgen de los Dolores, San Roque, San Cristóbal, San Miguel, San Francisco, Virgen del Carmen, San Antonio Abad, Trinidad Beatísima, San Agustín, Santa Bárbara y San Marcos»

Además se celebra la fiesta de san Fortunato, «San Afortunado Mártir», por los jóvenes solteros.

Cuando se hace referencia a las fiestas de calle, el *Memorial* manifiesta la importancia de la capilla en la calle, las advocaciones, la fiesta y la misa con sermón que se hace el

Carmen, San Antonio Abad, Trinidad Beatísima, San Agustín, Santa Bárbara y San Marcos»

A més se celebra la festa de sant Fortunat, «San Afortunado Mártir», pels fadrins.

Quan es fa referència a les festes de carrer, el *Memorial* manifesta la importància de la capella al carrer, les advocacions, la festa i la missa amb sermó que es fa el dia del sant, les despeses de les festes i que tot es paga pels clavaris i amb almoines.

Així a la Vila, poble i arreu el terme municipal, en pous, sènies, ermites, alqueries, cases particulars, etc.; encara trobem bones mostres d'aquest tipus d'art devocional, restes de la nostra cultura tradicional. Totes, han estat i són exemples del patrimoni cultural, artístic i social que desapareix, que a la vegada es resisteix a deixar-nos i que cal valorar en la justa mesura.

Cal fer menció expressa d'eixes obres que anomenem «les altres» capelletes amb panells ceràmics. Altres capelletes, ubicades fora de la tradicional Vila i eixamples, dedicades a diferents advocacions, amb taulellets ceràmics, que podem trobar arreu Almassora i el seu terme. El nom de «les altres», ve per ser capelletes poc o gens conegudes, fora de l'espai urbà més habitual i popular.

Així, hi ha panells ceràmics de carrers allunyats de la Vila, de factura moderna; plafons emplaçats en ermites i una mostra de quadres ceràmics o altarets a alguns dels vells pous i camins del terme. La majoria són mostres artístiques d'abans de la Guerra Civil, el que els hi fa dignes d'estar més protegits del que es troben en l'actualitat, entrant en el *Catàleg de Béns d'Interès Cultural d'Almassora*, com així són considerats els panells ceràmics de la Vila i d'altres indrets, molts més moderns que aquells.

Dins d'aquesta introducció, també cal recordar algun panell com el del Santíssim Salvador del carrer del seu nom o dels Bolos, que no està contemplat en el *Catàleg Patrimonial*, donant-lo com desaparegut.

En aquest context hem de fer esment dels treballs que, sobre Almassora, existeixen abans de la publicació nostra d'aquestes capelletes als *Calendari 2010* i *2011* de Caixalmassora. Tenim l'article, "Les Capelletes" de Paco Membrado, publicat al *Programa de Festes de santa Quitèria de 1987* i al suplement *Cultura i Aula* del periòdic *Mediterráneo* de febrer de 1988. Les aportacions que sobre Almassora, fa Raül Pons, el 2007, al llibre *Historia del retablo cerámico en la Plana de Castelló*. I l'obra inèdita del Col·legi d'Arquitectes de Castelló de 2000, *Catàleg Patrimonial d'Almassora – Catàleg de Béns i Espais Protegits d'Almassora*.

Després, també, es publiquen els plafons ceràmics del poble a les nostres fitxes editades com a suplement del periòdic d'Almassora *7Dies*, entre 2009 i 2012: *Biografías de personajes. Monumentos y edificios históricos de Almassora*. Per últim cal nomenar els articles apareguts a la *Revista Parlem*

El Santíssim Salvador dins del nínxol. – El Santísimo Salvador dentro del nicho. Fot. J. R. Domínguez.

día del santo, el coste de las fiestas y que todo se paga por los clavaros y con limosnas.

Así en la Vila, pueblo y por todo el término municipal, en pozos, cenias, ermitas, alquerías, casas particulares, etc.; aún encontramos buenas muestras de este tipo de arte devocional, restos de nuestra cultura tradicional. Todas, han sido y son ejemplos del patrimonio cultural, artístico y social que desaparece, que a la vez se resiste a dejarnos y que hay que valorar en la justa medida.

Hay que hacer mención expresa de esas obras que llamamos «las otras» capillas con paneles cerámicos. Otras capillas, ubicadas fuera de la tradicional Vila y ensanches, dedicadas a diferentes advocaciones, con azulejos cerámicos, que podemos encontrar por toda Almassora y su término. El nombre de «las otras», viene por ser capillas poco o nada conocidas, fuera del espacio urbano más habitual y popular.

Así, hay paneles cerámicos de calles alejadas de la Vila, de factura moderna; plafones emplazados en ermitas y una muestra de cuadros cerámicos o altares en algunos de los viejos pozos y caminos del término. La mayoría son muestras artísticas de antes de la Guerra Civil, lo que las hace dignas de

d'Almassora, números 113, 114, 115, 118, 119 i 120 entre 2014 i 2015; i recollits i ampliats el número de capelles catalogades en el treball nostre *40 Històries més de la història d'Almassora i altres escrits no publicats. Tercer recull d'articles de la Revista Parlem d'Almassora. (setembre de 2010 – abril de 2015)*, publicat el 2015. En aquesta nòmina també hi ha tres capelletes publicades per P. L Segura Moreno a www.retabloceramico, el 2011, 2012 i 2016.

Per a acabar aquesta introducció, hem de nomenar o fer valdre l'existència de molts altres panells o composicions ceràmiques devocionals a l'interior de cases de la Vila i unes altres del poble, així com a l'interior o exterior d'alqueries i masets del terme municipal. Aquests retaules a més de ser de propietat particular; són producte d'una devoció particular o familiar concreta i caldria dir que el seu estudi seria raó per a un altre ampli treball.

estar més protegidos de lo que se encuentran en la actualidad, entrando en el *Catàleg de Béns d'Interès Cultural d'Almassora*, como así están considerados los paneles cerámicos de la Vila y otros lugares, mucho más modernos que aquellos.

Dentro de esta introducción, también debemos recordar algún panel como el del Santísimo Salvador de la calle de su nombre o «dels Bolos», que no está contemplado en el *Catàleg Patrimonial*, dándolo como desaparecido.

En este contexto debemos hacer mención a los trabajos que, sobre Almassora, existen antes de la publicación nuestra de estas capillas en los *Calendari 2010 y 2011* de Caixalmassora. Tenemos el artículo, «Les Capelletes» de Paco Membrado, publicado en el *Programa de Festes de santa Quitèria de 1987* y en el suplemento *Cultura i Aula* del periódico *Mediterráneo* de febrero de 1988. Las aportaciones que sobre Almassora, hace Raül Pons, en 2007, en el libro *Historia del retablo cerámico en La Plana de Castellón*. Y la obra inédita del Colegio de Arquitectos de Castelló de 2000, *Catàleg Patrimonial d'Almassora – Catàleg de Béns i Espais Protegits d'Almassora*.

Después, también, se publican los plafones cerámicos del pueblo en nuestras fichas editadas como suplemento del periódico de Almassora *7Dies*, entre 2009 y 2012: *Biografías de personajes. Monumentos y edificios históricos de Almassora*. Por último hay que nombrar los artículos aparecidos en la *Revista Parlem d'Almassora*, números 113, 114, 115, 118, 119 y 120 entre 2014 y 2015; y recogidos y ampliados en el número de capillas catalogadas en el trabajo nuestro *40 Històries més de la història d'Almassora i altres escrits no publicats. Tercer recull d'articles de la Revista Parlem d'Almassora. (setembre de 2010 – abril de 2015)*, publicado en 2015. En esta nómina también hay tres capillas publicadas por P. L Segura Moreno a www.retabloceramico, en 2011, 2012 y 2016.

Para acabar esta introducción, debemos nombrar o poner en valor la existencia de muchos otros paneles o composiciones cerámicas devocionales en el interior de casas de la Vila y otras del pueblo, así como en el interior o exterior de alquerías y «masets» del término municipal. Estos retablos además de ser de propiedad particular; son producto de una devoción particular o familiar concreta y cabría decir que su estudio sería razón para otro amplio trabajo.

Exemples de panells ceràmics de propietat particular, com molts altres de dins i fora de les cases en el poble o en alqueries i masets del terme. La Aurora i sant Vicent. – Ejemplos de paneles cerámicos de propiedad particular, como muchos otros de dentro y fuera de las casas en el pueblo o en alquerías y masets del término. La Aurora y san Vicente. Fot. F. Membrado.

Normes de descripció dels retaules i transcripció d'inscripcions

Descripció de l'especejament dels plafons de les capelletes, número, disposició de les peces, mesures de les mateixes i de les peces que les componen:

Número de les peces en les filades verticals, altura del retaule, per -x- les peces de les filades horitzontals, amplària del retaule. Per exemple, 4 x 3, serà que el plafó té 4 peces en les filades verticals, en l'altura, i 3 en les filades horitzontals, en l'amplada.

Les mesures tant del retaule sencer com de les peces ceràmiques en concret, sempre es mostren en la seua altura per -x- la seua amplària en cm.

En les transcripcions de les inscripcions que apareixen en els panells ceràmics, cal tenir en compte els símbols utilitzats:

(---): Desenvolupament de lletres d'una paraula abreujada.

[---]: Desenvolupament de lletres perdudes que si existien en l'original.

/ : Canvi de línia en el text.

(¿?): Transcripció insegura.

- -: Descripció de símbols o figures que tallen el text.

Per exemple.

Si en el panell apareix:

L
MN
ALCORA

Es desenrotlla:

L(A) / M(UY) N(OBLE) / ALCORA

Si apareix un plafó que ha perdut taulellets que contenen lletres:

A SAGRADA FAMILI

Es desenrotlla:

[L]A SAGRADA FAMIL[IA].

Exemple de desenvolupament de paraules abreujades i coneixement segur de les lletres perdudes:

NTRA SRA

JUAQUIN GARC

Es desenrotlla:

N(UES)TRA S(EÑO)RA [DEL CARMEN] / JUAQUIN GARC[IA Y MERSEGUER].

Exemple de coneixement insegur de les lletres perdudes:

DUA.

Es desenrotlla:

[SAN ANTONIO DE PA]DUA. (¿?)

Normas de descripción de los retablos y transcripción de inscripciones

Descripción del despiece de los plafones de las capillas, número, disposición de las piezas, medidas de las mismas y de las piezas que las componen:

Número de las piezas en las hiladas verticales, altura del retablo, por -x- las piezas de las hiladas horizontales, anchura del retablo. Por ejemplo, 4 x 3, será que el plafón tiene 4 piezas en las hiladas verticales, en la altura, y 3 en las hiladas horizontales, en la anchura.

Las medidas tanto del retablo entero como de las piezas cerámicas en concreto, siempre se muestran en su altura por -x- su anchura en cm.

En las transcripciones de las inscripciones que aparecen en los paneles cerámicos cabe tener en cuenta los símbolos utilizados:

(---): Desarrollo de letras de una palabra abreviada.

[---]: Desarrollo de letras perdidas que si existían en el original.

/ : Cambio de línea en el texto.

(¿?): Transcripción insegura.

- -: Descripción de símbolos o figuras que cortan el texto.

Por ejemplo:

Si en el panel aparece:

L
MN
ALCORA

Se desarrolla:

L(A) / M(UY) N(OBLE) / ALCORA

Si aparece un plafón que ha perdido azulejos que contenían letras:

A SAGRADA FAMILI

Se desarrolla:

[L]A SAGRADA FAMIL[IA].

Ejemplo de desarrollo de palabras abreviadas y conocimiento seguro de las letras perdidas:

NTRA SRA

JUAQUIN GARC

Se desarrolla:

N(UES)TRA S(EÑO)RA [DEL CARMEN] / JUAQUIN GARC[IA Y MERSEGUER].

Ejemplo de conocimiento inseguro de las letras perdidas:

DUA.

Se desarrolla:

[SAN ANTONIO DE PA]DUA. (¿?)

O, si les línies es veuen tallades per algun símbol,
figura, etc.

Es desenrotlla:

S(A)N RA - Imatge del sant - **MON**.

O, si la o las líneas se ven cortadas por algún
símbolo, figura etc.

Se desarrolla:

S(A)N RA - Imagen del santo - **MON**.

PANELLS CERÀMICS O CAPELLETES DE LA VILA I POBLE

PANELES CERÁMICOS O CAPILLAS DE LA VILA Y PUEBLO

Mare de Déu de Gràcia. – Virgen de Gracia. Fot. P. García.

1.

MARE DE DÉU DE GRÀCIA

VIRGEN DE GRACIA

L'advocació mare de Déu de Gràcia prové de l'Anunciació a Maria per l'arcàngel sant Gabriel, «Déu et salve Maria, plena ets de Gràcia». Aquesta veneració rep gran devoció arreu les nostres comarques, des de ben antic. A la nostra comarca, existeix eixa advocació mariana a Vila-real des del segle XV fins als nostres dies, a l'ermitori que hi ha vora del riu Millars.

El panell ceràmic amb la imatge de la mare de Déu està ubicat sobre la façana de la casa, de principis del segle XXI, número 66 del carrer del seu nom.

L'obra té un retaule central, amb la imatge, amb nou taulellets, 3 x 3, de diferents mides, tres en la filada vertical central de 15 x 15 cm i tres peces a la filada vertical de la dreta i tres a la de l'esquerra de 15 x 7,5 cm. El requadre o sanefa té catorze taulells de 15 x 15 cm, decorats amb motius vegetals molt historiatos. La mida total de la capella és 75 x 60 cm.

Aquest plafó és similar a diversos quadres ceràmics que existeixen pel terme de Vila-real, on es representa la figura de la mare de Déu coronada, dreta, amb Jesús al braç, recoberta amb un mant de grans mides i envoltada de querubins, a sobre els núvols.

A sota la imatge hi és el nom, dins una cartel·la amb decoració de rocalla, en lletra cursiva:

Mare de Déu de Gràcia

La imatge està signada per Rosalía Beltrán Serra d'Almassora, propietària de la casa on està ubicada la imatge. La signatura de l'artista hi és al cantó inferior dret, dins la gran sanefa floral que envolta el plafó.

En lletra cursiva:

Rosalía

La festa és el primer diumenge de setembre.

La advocación virgen de Gracia proviene de la Anunciación a María por el arcángel san Gabriel, «Dios te salve María, llena eres de Gracia». La veneración recibe gran devoción por todas nuestras comarcas, desde muy antiguo. En nuestra comarca, existe esa advocación Mariana en Vila-real desde el siglo XV hasta los nuestros días, en la ermita que hay cerca del río Millars.

El panel cerámico con la imagen de la virgen está ubicado sobre la fachada de la casa, de principios del siglo XXI, número 66 de la calle de su nombre.

La obra tiene un retablo central, con la imagen, con nueve azulejos, 3 x 3, de diferentes medidas, tres en la hilera vertical central de 15 x 15 cm y tres piezas en la hilera vertical de la derecha y tres en la de la izquierda de 15 x 7,5 cm. El recuadro o cenefa tiene catorce azulejos de 15 x 15 cm, decorados con motivos vegetales muy historiadados. La medida total de la capilla son 75 x 60 cm.

Este plafón es similar a varios cuadros cerámicos que existen por el término de Vila-real, donde se representa la figura de esta virgen coronada, derecha, con Jesús en el brazo, cubierta con un manto de gran tamaño y rodeada de querubines, sobre las nubes.

Bajo de la imagen, está el nombre, dentro de una cartela con decoración de rocalla, en letra cursiva:

Mare de Déu de Gràcia

La imagen está firmada por Rosalía Beltrán Serra de Almassora, propietaria de la casa donde está ubicada la imagen. La firma de la artista está en la esquina inferior derecha, dentro de la gran cenefa floral que rodea el plafón.

En letra cursiva:

Rosalía

La fiesta es el primer domingo de septiembre.

Mare de Déu de Carme. – Virgen del Carmen. Fot. J. R. Domínguez.

2.

MARE DE DÉU DEL CARME VIRGEN DEL CARMEN

La denominació de la mare de Déu del Carme procedeix del mont Carmel, a Terra Santa, des d'on prové la veneració; que en traslladar-se a Europa es concreta en la Congregació dels Germans de santa Maria del mont Carmel, els Carmelites.

El mont Carmel de Palestina, apareix en l'Antic Testament com a «lloc del jardí» o com un «lloc de gran bellesa». Segons la tradició, el 16 de juliol de 1251, la mare de Déu del Carme s'apareix a sant Simó Stock, superior general de l'orde. La mare de Déu promet alliberar del purgatori a totes les ànimes que hagen vestit l'escapulari durant la seua vida, el dissabte següent de la seua mort i dur-les al Cel. L'advocació rep el reconeixement per l'Església en 1587.

La mare de Déu del Carme és la patrona de moltes poblacions del litoral mediterrani, tenint-la ací en molta estima.

El panell del carrer del Carme compta amb vint-i-cinc taulells, 5 x 5, tot emmarcat amb motllura. Les mesures dels taulells són quinze taulells centrals de 20 x 20 cm, i cinc peces a la filada vertical de la dreta i cinc a la de l'esquerra de 20 x 10 cm. El total del panell mesura 100 x 80 cm.

La imatge de la mare de Déu, de cos sencer, està envoltada de núvols i alçada entre querubins, suggerint el seu descendiment des del Cel. Lluix, al damunt, la corona, túnica morada, mant blanc, tots dos brodats amb riquesa, i el tradicional escapulari amb els símbols que caracteritzen la devoció. La imatge és una representació de la mare de Déu de bust rodó, sense Jesús al braç.

Tot el retaule està envoltat de sanefa i una motllura sobreeixida, amb un trencament per la banda inferior.

L'artístic retaule està signat per A. Safont el 1952. A l'angle inferior dret del retaule trobem la signatura de l'artista a tall de rúbrica i la data:

A. (?) Safont / DCMLII

Aquest retaule està inclòs dins el *Catàleg Patrimonial d'Almassora – Catàleg de Béns i Espais Protegits d'Almassora*.

El dia de la festa és el 16 de juliol.

La denominación de la virgen del Carmen procede del monte Carmelo, en Tierra Santa, desde donde proviene la veneración; que al trasladarse a Europa se concreta en la Congregación de los Hermanos de santa María de la monte Carmelo, los Carmelitas.

El monte Carmelo de Palestina, aparece en el Antiguo Testamento como «lugar del jardín» o como un «lugar de gran belleza». Según la tradición, el 16 de julio de 1251, la virgen del Carmen se aparece a san Simón Stock, superior general de la orden. La virgen promete liberar del purgatorio a todas las almas que hayan vestido el escapulario durante su vida, el sábado siguiente de su muerte y llevarlas al Cielo. La advocación recibe el reconocimiento por la Iglesia el 1587.

La virgen del Carmen es la patrona de muchas poblaciones del litoral mediterráneo, teniéndola aquí en mucha estima.

El panel de la calle de la Carmen cuenta con veinticinco azulejos, 5 x 5, enmarcados con moldura. Las medidas de los azulejos son quince azulejos centrales de 20 x 20 cm, y cinco piezas en la hilada vertical de la derecha y cinco en la de la izquierda de 20 x 10 cm. El total del panel mide 100 x 80 cm.

La imagen de la virgen, de cuerpo entero, está rodeada de nubes y alzada entre querubines, sugiriendo su descendimiento desde el Cielo. Luce, encima, la corona, la túnica morada, el manto blanco, ambos ricamente bordados, y el tradicional escapulario con los símbolos que caracterizan la devoción. La imagen es una representación de la virgen de bulto redondo, sin Jesús al brazo.

Todo el retablo está rodeado de cenefa y una moldura resaltada escalonada hacia adentro, que está rota por la parte inferior.

El artístico retablo está firmado por A. Safont en 1952. En el ángulo inferior derecho del retablo encontramos la firma del artista a modo de rúbrica y la fecha:

A. (?) Safont / DCMLII

Este retablo está incluido dentro *Catàleg Patrimonial d'Almassora – Catàleg de Béns i Espais Protegits d'Almassora*.

El día de la fiesta es el 16 de julio.

MEMBRADO (1987). GARCIA SAN GABINO (2000), *Catàleg ... Fitxa 110*. [Aprovat pel Ple Municipal el 2006, Fitxa 30]. PÉREZ GUILLÉN (2006), pàg. 101. PONS CHUST (2007), pàg. 71. GARCIA i PASCUAL (2010). GARCIA i PASCUAL (2014), *Parlem d'Almassora*, núm. 115. GARCIA i PASCUAL (2015), *40 Històries més*, pàg. 147 i seg. GARCIA i PASCUAL (s/d), *“Capillas devocionales ...*

Plafó ceràmic de la mare de Déu de Fàtima, número 3 del present catàleg. – Plafón cerámico de la virgen de Fátima, número 3 del presente catálogo. Fot. P. García.

3, 4.

MARE DE DÉU DE FÀTIMA VIRGEN DE FÁTIMA

La mare de Déu de Fàtima, «Nossa Senhora de Fàtima» o «Nossa Senhora do Rosário de Fàtima», és una advocació mariana associada a la mare de Déu del Roser, provinent de Fàtima, Portugal. El fet és que l'església catòlica acull la miraculosa aparició de la mare de Déu, en eixe lloc, a tres pastorets d'un llogaret anomenat Aljustrel, prop de Fàtima, diverses vegades entre maig i octubre de 1917. A més també s'admet l'aparició d'un àngel anunciador, durant l'any anterior, 1916, a aquests xiquets.

La imatge del plafó ceràmic, número 3 del present catàleg, ens presenta una d'eixes aparicions de la mare de Déu del Roser, segons el relat damunt d'una alzina, a Lucia dos Santos i els seus cosins Jacinta i Francisco Marto, en la mateixa praderia on pasturen les seues ovelles. També hi ha altres aparicions en el lloc anomenat la Cova da Iria i altres indrets.

El plafó ceràmic hi és dins una capella o oratori exempt, amb pedestal, nínxol i protegit per un menut teuladell a una aigua, tot cobert d'un espés mantell vegetal d'un bonic i vell arbust, una Lantana, coberta amb menudes flors. La capelleta està ubicada al barri de Nostra Senyora de Fàtima d'Almassora, conegut tradicionalment com grup Fàtima, en el cantó exterior d'una menuda placeta que es conforma en el xamfrà del encreuament del carrer de la Ratlla, límit i llindar amb Castelló i el carrer de sant Fèlix, del mateix grup Fàtima.

El nínxol o fornícula, acaba en un arc en la seua banda superior. Tot l'interior del mateix està xapat amb manises que envolten el retaule ceràmic. Avui en el nínxol i quasi tapant el plafó, ve a estar la imatge de la mare de Déu, de bust redó, que ix cada any a la processó i altres elements com una altra imatge menuda de la mare de Déu, segurament duta des del mateix santuari de Fàtima a Portugal, una espelma i dos menuts búcars amb flors artificials.

La boca de la capella té una reixa molt historiada i un vidre que protegeix la imatge i el plafó ceràmic de la capella, tot tancada amb pany i clau.

El nínxol té 83 cm en la part més alta de l'arc, corona o clau. D'aquests 83 cm, 13 cm corresponen a la fletxa, la mesura entre l'arrancada de l'arc i la corona o part més alta d'aquest. 55 cm d'ample i 31 cm de fondària. El plafó ceràmic de trenta peces, està disposat en 4 x 3 peces ceràmiques de 15 x 15 cm. Al voltant del mateix hi ha una sanefa de 5 cm d'ample amb tres peces de 5 x 15 cm en cada filada horitzontal dalt i baix; i 15 x 5 cm en les filades verticals de la sanefa, a dreta i esquerra. Deixant quatre peces de 5 x 5 cm als cantons. Així el plafó dóna unes mesures totals de 70 x 55 cm.

La virgen de Fàtima, «Nossa Senhora de Fàtima» o «Nossa Senhora don Rosário de Fàtima», es una advocación mariana asociada a la virgen del Rosario, proveniente de Fátima, Portugal. El hecho es que la iglesia católica acoge la milagrosa aparición de la virgen, en ese lugar, a tres pastorcillos de una aldea llamada Aljustrel, cerca de Fátima, varias veces entre mayo y octubre de 1917. Además también se admite la aparición de un ángel anunciador, durante el año anterior, 1916, a estos niños.

La imagen del plafón cerámico, número 3 del presente catálogo, nos presenta una de esas apariciones de la virgen del Rosario, según el relato sobre una encina, a Lucía dos Santos y sus primos Jacinta y Francisco Marto, en la misma pradera donde pacen sus ovejas. También hay otras apariciones en el lugar llamado la Cova da Iria y otros lugares.

El plafón cerámico está dentro de una capilla u oratorio exento, con pedestal, nicho y protegido por un pequeño tejadillo a un agua, todo cubierto de un espeso manto vegetal de un bonito y viejo arbusto, una Lantana cubierta de pequeñas flores. La capilla está ubicada en el barrio de Nuestra Señora de Fátima de Almassora, conocido tradicionalmente como grupo Fátima, en la esquina exterior de una pequeña plazoleta que se conforma en el chaflán del cruce de la calle de la Raya, límite y umbral con Castelló y la calle de san Félix, del mismo grupo Fátima.

El nicho u hornacina, acaba en un arco en su parte superior. Todo el interior del mismo está chapado con azulejos que rodean el retablo cerámico. Hoy en el nicho y casi tapando el plafón, viene a estar la imagen de la virgen, de busto redondo, que sale cada año a la procesión y otros elementos como otra imagen pequeña de la virgen, seguramente llevada desde mismo santuario de Fátima en Portugal, una vela y dos pequeños búcaros con flores artificiales.

La boca de la capilla tiene una reja muy historiada y un cristal que protege la imagen y el plafón cerámico de la capilla, todo cerrada bajo llave.

El nicho tiene 83 cm en la parte más alta del arco, corona o clave. De estos 83 cm, 13 cm corresponden a la flecha, la medida entre el arranque del arco y la corona o parte más alta de este. 55 cm de ancho y 31 cm de profundidad. El plafón cerámico de treinta piezas, está dispuesto en 4 x 3 piezas cerámicas de 15 x 15 cm. Alrededor del mismo hay una cenefa de 5 cm de ancho con tres piezas de 5 x 15 cm en cada hilada horizontal arriba y bajo; y 15 x 5 cm en las hiladas verticales de la cenefa, a derecha e izquierda. Dejando cuatro piezas de 5 x 5 cm a las esquinas. Así el plafón da unas medidas totales de 70 x 55 cm.

Com ja hem dit, l'escena representa l'aparició de la mare de Déu als tres pastorets, en mig d'un paisatge bucòlic d'ovelles, praderia, arbres i muntanyes. I tota l'escena ve a estar envoltada d'una historiada sanefa, que en la seua banda inferior disposa una cartel·la amb la inscripció de l'advocació mariana que dona nom al grup on s'ubica.

GRUPO DE VIVIENDAS N(UESTR)A. S(EÑOR)A. DE FATIMA.

Cómo ya hemos dicho, la escena representa la aparición de la virgen a los tres pastorcillos, en medio de un paisaje bucólico de ovejas, pradera, árboles y montañas. Y toda la escena viene a estar rodeada de una historiada cenefa, que en su parte inferior dispone una cartela con la inscripción de la advocación mariana que da el nombre del grupo donde se ubica.

GRUPO DE VIVIENDAS N(UESTR)A. S(EÑOR)A. DE FATIMA.

Taulell amb la data de la capella, número 4 del present catàleg.
Azulejo con la fecha de la capilla, número 4 del presente catálogo.

Per altra banda damunt el nínxol i presidint la capelleta tenim un taulell ceràmic de 15 x 15 cm, número 4 del present catàleg, que mostra una creu llatina suspesa en el cel entre núvols, cercada de raigs divins, tot envoltada d'una llisteta o línia prima de color negre a tall de marc. En aquest taulell hi és la inscripció de la data de construcció de la capella i segurament del començament de l'aparició del grup de Fàtima, el 21 de desembre de 1957.

AÑO / 21 - 12 - 1957

Cal dir que la data que consta en la capella i oratori exempt, 1957, té a veure amb el naixement dels primers grups perifèrics a Almassora, com Nostra Senyora de Fàtima. Eixe augment de la xarxa urbana d'Almassora és fruit del gran augment demogràfic que té el nostre poble en eixa època i anys següents de la dècada dels 60 del segle XX, en què Almassora passa de 12.000 habitants el 1960 a 15.000 al final de la dècada, com una conseqüència de la gran immigració que ens arriba des d'altres indrets de l'Estat.

La festa de la mare de Déu de Fàtima, segons el santoral és el 13 de maig. Amb tot, l'associació de veïns del grup Fàtima d'Almassora, tot i que té en compte celebrar eixe dia la festa, endarrereix les dates de les festes per no coincidir amb santa Quitèria i fins i tot amb sant Pere al Grau de Castelló; i busca la màxima participació dels veïns en fer les festes quan xiquets i joves ja tenen vacances d'estiu. Eixa decisió, també té a veure amb les característiques del grup o barri, on la participació ciutadana i consciència de comunitat es viu a flor de pell, amb unes connotacions comunitàries molt fortes.

Por otro lado encima del nicho y presidiendo la capilla tenemos un azulejo cerámico de 15 x 15 cm, número 4 del presente catálogo, que muestra una cruz latina suspensa en el cielo entre nubes, cercada de rayos divinos, rodeada de una lista o línea delgada de color negro a guisa de marco. En este azulejo está la inscripción de la fecha de construcción de la capilla y seguramente del comienzo de la aparición del grupo de Fátima, el 21 de diciembre de 1957.

AÑO / 21 - 12 - 1957

Hay que decir que la fecha que consta en la capilla y oratorio exento, 1957, tiene que ver con el nacimiento de los primeros grupos periféricos en Almassora, como Nuestra Señora de Fátima. Ese aumento de la red urbana de Almassora es fruto del gran aumento demográfico que tiene nuestro pueblo en esa época y años siguientes de la década de los 60 del siglo XX, en qué Almassora pasa de 12.000 habitantes el 1960 a 15.000 al final de la década, como una consecuencia de la gran inmigración que nos llega desde otros lugares del Estado.

La fiesta de la virgen de Fátima, según el santoral es el 13 de mayo. Con todo, la asociación de vecinos del grupo Fátima de Almassora, a pesar de que tiene en cuenta celebrar ese día la fiesta, atrasa las fechas de las fiestas para no coincidir con santa Quitèria e incluso con sant Pere al Grau de Castelló; y busca la máxima participación de los vecinos al hacer las fiestas cuando niños y jóvenes ya tienen vacaciones de verano. Esa decisión, también tiene que ver con las características del grupo o barrio, donde la participación ciudadana y conciencia de comunidad se vive a flor de piel, con unas connotaciones comunitarias muy fuertes.

Capella i oratori exempt de la mare de Déu de Fàtima al Grup Fàtima.
Capilla y oratorio exento de la virgen de Fátima en el Grupo Fátima. Fot. P. García.

Detall de la capella i oratori exempt de la mare de Déu de Fàtima al Grup Fàtima.
 Detalle de la capilla y oratorio exento de la virgen de Fátima en el Grupo Fátima. Fot. P. García.

Mare de Déu de la Llum. – Virgen de la Luz. Fot. P. Garcia.

5.

MARE DE DÉU DE LA LLUM VIRGEN DE LA LUZ

La mare de Déu de la Llum té el seu origen a Palerm, Itàlia, al segle XVIII, quan una monja té la visió de Maria, la mare de Déu tot mantenint l'ànima d'un home per evitar la seua perdició.

En la representació tradicional de la mare de Déu de la Llum, difosa pels Jesuïtes, aquesta sosté l'ànima amb la mà dreta i a Jesús, amb el braç esquerre. La mare de Déu està vestida amb túnica i mantó o capa blava, mostrant la puresa, tal com ocorre en la imatge del panell ceràmic d'Almassora, que resta al carrer del seu nom.

A sota la imatge tenim el nom de la mare de Déu:

N(UESTR)A S(EÑOR)A DE LA LUZ

El panell està signat, igual que la imatge de la mare de Déu del Pilar i la de sant Cristòfol, per Vicente Cotanda, ara elaborat a la Fàbrica Cotanda de l'Alcora, a mitjan segle XX. La marca del fabricant està a la banda inferior dreta:

Acròstic de la fàbrica dins un rombe.

Cotanda Fabrica / ALCORA / V(icente). Cotanda

En lletra cursiva i subratllat.

Vicente Cotanda és fill de Salvador Cotanda, fundador de La Progresiva, i germà de Salvador, Pedro i José Cotanda. Tots artistes i empresaris de la ceràmica, els quals també tenen arreu les nostres comarques, bon número de mostres d'art devocional sobre ceràmica.

Consta de vint peces ceràmiques 5 x 4, de 20 x 20 cm, fent un total de 100 x 80 cm.

El dibuix destaca per l'esquemàtic de la imatge i suavitat del color, tot envoltat d'un marc pintat. Conserva un llantió elèctric.

Aquest retaule està inclòs dins *Catàleg Patrimonial d'Almassora – Catàleg de Béns i Espais Protegits d'Almassora*.

A Almassora, la festa del carrer és el segon diumenge de Pasqua.

La virgen de la Luz tiene su origen en Palermo, Italia, en el siglo XVIII, cuando una monja tiene la visión de María, la virgen sosteniendo el alma de un hombre para evitar su perdición.

En la representación tradicional de la virgen de la Luz, difundida por los Jesuitas, esta sostiene el alma con la mano derecha y a Jesús, con el brazo izquierdo. La virgen, está vestida con túnica y manto o capa azul, mostrando la pureza, tal como ocurre en la imagen del panel cerámico de Almassora, que está en la calle de su nombre.

Bajo la imagen tenemos el nombre de la virgen:

N(UESTR)A S(EÑOR)A DE LA LUZ

El panel está firmado, al igual que la imagen de la virgen del Pilar y la de san Cristóbal, por Vicente Cotanda, ahora confeccionado en la Fàbrica Cotanda de l'Alcora, a mediados del siglo XX. La marca de fabricante está en la parte inferior derecha:

Acróstico de la fàbrica dentro de un rombo.

Cotanda Fabrica / ALCORA / V(icente). Cotanda

En letra cursiva y subrayado.

Vicente Cotanda es hijo de Salvador Cotanda, fundador de La Progresiva, y hermano de Salvador, Pedro y José Cotanda. Todos artistas y empresarios de la cerámica, los cuales también tienen por nuestras comarcas, gran número de muestras de arte devocional sobre cerámica.

Consta de veinte piezas cerámicas, 5 x 4, de 20 x 20 cm, haciendo un total de 100 x 80 cm.

El dibujo destaca por lo esquemático de la imagen y suavidad del color, todo rodeado de un marco pintado. Conserva una lámpara eléctrica.

Este retablo está incluido en el *Catàleg Patrimonial d'Almassora – Catàleg de Béns i Espais Protegits d'Almassora*.

En Almassora, la fiesta de la calle es el segundo domingo de Pascua.

MEMBRADO (1987). GARCIA SAN GABINO (2000), *Catàleg ... Fitxa 110*. [Aprovat pel Ple Municipal el 2006, Fitxa 30]. PONS CHUST (2007), pàg. 105. GARCIA i PASCUAL (2010). GARCIA i PASCUAL (2014), *Parlem d'Almassora*, núm. 118. GARCIA i PASCUAL (2015), *40 Històries més*, pàg. 149. GARCIA i PASCUAL (s/d), "Capillas devocionales ... s/a (s/d). *Museu de ceràmica de l'Alcora. Guia de visita*. Ajuntament de l'Alcora.

Mare de Déu del Pilar al carrer del seu nom. – Virgen del Pilar en la calle de su nombre. Fot. J. R. Domínguez.

6.

MARE DE DÉU DEL PILAR VIRGEN DEL PILAR

La llegenda conta que la mare de Déu, l'any 40, apareix a Saragossa des de Jerusalem, per recolzar a l'apòstol Jaume o Santiago el Major en la seua tasca missionera. I en fer-ho, deixa com a testimoni el pilar, que ara podem veure a la basílica d'eixa ciutat.

A Almassora, la imatge del carrer Pilar, està sobre un panell ceràmic, compost de vint-i-cinc taulells, 5 x 5. Les mesures dels taulells són quinze taulells centrals de 20 x 20 cm i cinc peces a la filada vertical de la dreta i cinc a la de l'esquerra de 20 x 10 cm. El total del panell mesura 100 x 80 cm.

La mare de Déu està damunt el Pilar, amb el mantell característic i ornamentada corona, dins una representació canònica, amb Jesús al braç. El mantell, de color groc i ocre té l'anagrama de Maria amb corona reial a sobre, amb fulles i tiges al voltant, amb l'estil dels mants de la mare de Déu del Pilar del segle XVIII. La imatge ressalta sobre un color verd obscur molt intens.

L'artista és Vicente Cotanda de l'Alcora, que elabora el panel en la fàbrica de La Progresiva, cap a la dècada dels anys 50 del segle XX. Aquesta informació que consta en la marca de fàbrica, la trobem a la banda inferior dreta del panell, repetit per dues vegades en taulells diferents. En el primer, amb el nom de la fàbrica, l'acròstic de l'autor i el nom del poble: Alcora. Y en el segon, el nom de la fàbrica i el nom de l'autor amb la inicial del nom i el cognom.

**LA PROGRESIVA / V(ICENTE) C(OTANDA) /
ALCORA**

I al costat:

LA PROGRESIVA / V(icente). Cotanda

Amb lletra cursiva i subratllat.

La leyenda, cuenta que la virgen, el año 40, aparece a Zaragoza desde Jerusalén, para apoyar al apóstol Jaime o Santiago el Mayor en su tarea misionera. Y al hacerlo, deja como testigo el pilar, que ahora podemos ver en la basílica de esa ciudad.

En Almassora, la imagen de la calle del Pilar, está en un panel cerámico, compuesto de veinticinco azulejos, 5 x 5. Las medidas de los azulejos son quince azulejos centrales de 20 x 20 cm y cinco piezas en la hilada vertical de la derecha y cinco en la de la izquierda de 20 x 10 cm. El total del panel mide 100 x 80 cm.

La virgen está encima del Pilar, con el manto característico y ornamentada corona, dentro de una representación canónica, con Jesús al brazo. El manto, de color amarillo y ocre tiene el anagrama de María con corona real encima, con hojas y ramas alrededor, con el estilo de los mantos de la virgen del Pilar del siglo XVIII. La imagen resalta sobre un color verde oscuro muy intenso.

El artista es Vicente Cotanda de l'Alcora, que elabora el panel en la fábrica de La Progresiva, hacia la década de los años 50 del siglo XX. Esta información que consta en la marca de fábrica, la encontramos en la parte inferior derecha del panel, repetido por dos veces en piezas cerámicas diferentes: En el primero, con el nombre de la fábrica, el acróstico del autor y el nombre del pueblo: Alcora. Y en el segundo, el nombre de la fábrica y el nombre del autor con la inicial del nombre y el apellido.

**LA PROGRESIVA / V(ICENTE) C(OTANDA) /
ALCORA**

Y al lado:

LA PROGRESIVA / V(icente). Cotanda

Con letra cursiva y subrayado.

Avui, encara que està per posar, s'ha perdut el taulell on hi és la marca de fàbrica repetida i el nom de l'autor.

El 1903 Salvador Cotanda Álvaro funda La Progresiva, a l'Alcora. Pocs anys després, es fa càrrec de l'empresa la seua viuda, Rosario Aguilera Roda. La fàbrica La Progresiva es dedica, sobretot, a la confecció de taulellets i vaixel·la. Amb el temps, quatre dels seus cinc fills, Salvador, Pedro, Vicente i José es dedicaran a la producció ceràmica, amb diverses iniciatives empresarials entorn de la ceràmica artística, la vaixel·la i el taulellet.

Tot recent, el retaule ceràmic és retirat i s'ha tornat a col·locar, en fer-se un nou edifici, al mateix carrer i lloc.

Aquest retaule està inclòs dins el *Catàleg Patrimonial d'Almassora – Catàleg de Béns i Espais Protegits d'Almassora*.

La festa se celebra el 12 d'octubre.

Hoy, aunque está por poner, se ha perdido el azulejo donde está la marca de fábrica repetida y el nombre del autor.

En 1903 Salvador Cotanda Álvaro funda La Progresiva, en l'Alcora. Pocos años después, se hace cargo de la empresa su viuda, Rosario Aguilera Roda. La fábrica La Progresiva se dedica, fundamentalmente, a la confección de azulejos y vajilla. Con el tiempo, cuatro de sus cinco hijos, Salvador, Pedro, Vicente y José se dedicarán a la producción cerámica, con diversas iniciativas empresariales en torno a la cerámica artística, la vajilla y el azulejo.

Recientemente, el retablo cerámico es retirado y vuelto a colocar, al elevarse un nuevo edificio, en el misma calle y lugar.

Este retablo está incluido en el *Catàleg Patrimonial d'Almassora – Catàleg de Béns i Espais Protegits d'Almassora*.

La fiesta se celebra el 12 de octubre.

GARCIA SAN GABINO (2000), *Catàleg ... Fitxa 110*. [Aprovat pel Ple Municipal el 2006, Fitxa 30]. PONS CHUST (2007), pàg. 113. GARCIA i PASCUAL (2010). GARCIA i PASCUAL (2014), *Parlem d'Almassora*, núm. 118. GARCIA i PASCUAL (2015), *40 Històries més*, pàg. 149 i seg. GARCIA i PASCUAL (s/d), "Capillas devocionales ... s/a (s/d). <https://zaragozanews.wordpress.com/Virgen-del-Pilar-y-sus-mantos>.

Mare de Déu del Pilar en el carrer Darremur. – Virgen del Pilar en calle Darremur. Fot. P. Garcia.

7.

MARE DE DÉU DEL PILAR

(arruïnat)

VIRGEN DEL PILAR

(arruinado)

Al carrer Darremur número 1, prop de la Nativitat, trobem restes d'un panell ceràmic, que segons el veïnat hi estava dedicat a la mare de Déu del Pilar.

El plafó està damunt la porta, entre les dues finestres de la façana, dins un menut nínxol o entreguardat, respecte de la paret de la façana.

En el seu origen hi havia sis taulells, 3 x 2, de 20 x 20 cm, dels quals resten la part superior dels dos de dalt, on encara distingim querubins, núvols i raigs damunt la corona, a més del traçat del marc o sanefa. El total del conjunt faria 60 x 40 cm.

El tipus de colors, dibuix, etc.. és el que ens du a pensar en l'antigor de la peça, segurament del segle XVIII o principis del XIX.

La seua festa és el 12 d'octubre, que encara celebra el carrer de darrere, que té el nom de la devoció.

En la calle Darremur número 1, cerca de la Natividad, encontramos restos de un panel cerámico, que según la vecindad estaba dedicado a la virgen del Pilar.

El plafón está encima de la puerta, entre las dos ventanas de la fachada, dentro un pequeño nicho o retranqueo, respecto de la pared de la fachada.

En su origen había seis azulejos, 3 x 2, de 20 x 20 cm, de los que quedan la parte superior de los dos de arriba, donde aún distinguimos querubines, nubes y rayos encima de la corona, además del trazado del marco o cenefa. El total del conjunto haría 60 x 40 cm.

El tipo de colores, dibujo, etc. es el que nos lleva a pensar en la antigüedad de la pieza, seguramente del siglo XVIII o principios del XIX.

Su fiesta es el 12 de octubre, que aún celebra la calle de atrás, que tiene el nombre de la devoción.

Mare de Déu del Pilar en el carrer sant Pau, al grup Fàtima. – Virgen del Pilar en la calle san Pablo, en el grupo Fátima.
Fot. P. García.

8.

MARE DE DÉU DEL PILAR (carrer sant Pau)

VIRGEN DEL PILAR (calle san Pablo)

En la façana de la casa número 31 del carrer sant Pau, al grup Fàtima, hi ha un plafó ceràmic de la mare de Déu del Pilar, que tot i ser de propietat particular, en ser al carrer de manera pública, entenem que cal que hi estiga en el present catàleg. Per notícies dels veïns d'aquest grup Fàtima, la imatge ha estat posada en el seu lloc actual, presidint la façana i el carrer, pels titulars del habitatge, en honor del nom i de la procedència aragonesa de la propietària.

La imatge és una impressió digital d'una fotografia de la mare de Déu del Pilar, amb un fons de núvols, tot envoltada de dues sanefes, una daurada i més senzilla que conforma una mena de nínxol, que té a la banda superior una cartel·la amb el nom de l'advocació i una altra sanefa exterior més historiada amb motius barrocs, tot dins els taulells.

Inscripció dins la cartel·la en la banda superior del plafó, en cursiva:

N(ues)tra. S(eño)ra. del Pilar

La imatge que ens mostra és una representació canònica de la mare de Déu del Pilar, sobre el pilar i revestida del mant tradicional. Cal nomenar, la particularitat del mant que du la mare de Déu, que apareix en la imatge del plafó ceràmic, tot i la quantitat de mants que du la imatge, que vénen a estar canviats, per tradició, cada dia de l'any. El mant de la imatge és de ras de seda, brodat en or, amb els escuts familiars dels Lacambra i una cinta amb les inicials L. L. Aquest mant és obsequiat per la família Lacambra a la mare de Déu, els anys 40 del segle XX i es conserva a la basílica del Pilar entre els més de 450 mants que té el Capítol.

El plafó ceràmic està compost per dotze taulells ceràmics, 4 x 3, de 15 x 15 cm. Les sanefes que envolten la imatge hi estan integrades en els taulells que conformen el plafó. Amb tot, té un marc de pedra treballada a l'exterior de 3 cm d'ample, que amb el morter fa 3,5 cm d'ample. Així el retaule ceràmic fa unes mides de 60 x 45 cm i amb el marc de pedra 63,5 x 50,5 cm.

En la fachada de la casa número 31 de la calle san Pablo, en el grupo Fátima, hay un plafón cerámico de la virgen del Pilar, que a pesar de ser de propiedad particular, al estar en la calle de manera pública, entendemos que ha de estar en el presente catálogo. Por noticias de los vecinos de este grupo Fátima, la imagen ha sido puesta en su lugar actual, presidiendo la fachada y la calle, por los titulares de la vivienda, en honor del nombre y de la procedencia aragonesa de la propietaria.

La imagen es una impresión digital de una fotografía de la virgen del Pilar, con un fondo de nubes, rodeada de dos cenefas, una dorada y más sencilla que conforma la forma de un nicho, que tiene a la parte superior una cartela con el nombre del advocación y otra cenefa exterior más historiada con motivos barrocos, siempre dentro de los azulejos.

Inscripción dentro de la cartela en la parte superior del plafón, en cursiva:

N(ues)tra. S(eño)ra. del Pilar

La imagen que nos muestra una representación canónica de la virgen del Pilar, sobre el pilar y revestida del manto tradicional. Hay que hacer notar, la particularidad del manto que lleva la virgen, que aparece en la imagen del plafón cerámico, todo y la cantidad de mantos que lleva la imagen, que vienen a ser cambiados, por tradición, cada día del año. El manto de la imagen es de raso de seda, bordado en oro, con los escudos familiares de los Lacambra y una cinta con las iniciales L. L. Este manto es obsequiado por la familia Lacambra a la virgen en los años 40 del siglo XX y se conserva a la basílica del Pilar entre los más de 450 mantos que tiene el Capítulo.

El plafón cerámico está compuesto por doce azulejos cerámicos, 4 x 3, de 15 x 15 cm. Las cenefas que rodean la imagen están integradas en los azulejos que conforman el plafón. Con todo, tiene un marco de piedra trabajada al exterior de 3 cm de ancho, que con el mortero hace 3,5 cm de ancho. Así el retablo cerámico hace unas medidas de 60 x 45 cm y con el marco de piedra 63,5 x 50,5 cm.

Mare de Déu dels Dolors. – Virgen de los Dolores. Fot. P. García.

9.

MARE DE DÉU DELS DOLORS

VIRGEN DE LOS DOLORES

La imatge i simbolisme del panell ceràmic del carrer Dolors, ens mostra el que va patir Maria en veure el destí del seu fill. Així, veiem la representació de la mare de Déu amb el cos de Jesucrist sense vida entre els seus braços, al peu de la Creu. La mare de Déu ve coberta per un mant blau, símbols de puresa i a la vegada dol en dur el cap cobert. La seua túnica és morada, també pel dol. El cor de la mare de Déu està traspasat per set espases, símbol dels set dolors que va patir en la seua vida.

Sobre l'escena veiem la creu entre núvols i àngels i als peus veiem diferents elements i símbols de la crucifixió i mort de Crist: corona d'espines, claus, martell, tenalles i gibrell del vinagre amb un drap.

Aquest tema iconogràfic conegut com la Pietat amb Crist mort en la seua falda, prové dels corrents místiques del segle XIV europeu que a la península Ibèrica ens apareix com la mare de Déu dels Dolors o la Dolorosa, amb el cor traspasat per una o per set espases, els Set Dolors. I amb eixa mateixa intenció de mostrar-nos el dolor de la mare de Déu, tenim la Soledat on està representada la mare de Déu després de l'enterrament de Crist, sola amb el seu dolor.

El quadre ceràmic de trenta peces, està envoltat d'orla o sanefa ampla de 10 cm amb motius vegetals, amb catorze peces de 20 x 10 cm i quatre de 10 x 10 cm, als cantons. Cal dir que a la sanefa s'ha reposat una peça ceràmica diferent de la resta, segurament per un despeniment i trencament del taulell.

La imatge s'inscriu en dotze taulells, 4 x 3, de 20 x 20 cm, amb colors suaus. Tot el conjunt conforma un plafó de 100 x 80 cm.

Tocant al retaule encara penja la tradicional llum o llàntia.

A sota, dins una cartel·la hi és el nom de la mare de Déu:

N(UES)TRA S(EÑO)RA DE LOS DOLORES.

D'aquest panell, el veïnat encara enraona que hi era damunt la porta de la muralla que hi havia d'eixida al Darremur.

Segons P. L. Segura Moreno al Catàleg *Los Retablos cerámicos de la Provincia de Castellón* (35), assegura que el seu origen és Onda, d'autor desconegut i està fet al voltant de 1905. I R. Pons, en el llibre *Historia del retablo cerámico en la Plana de Castelló*, pàg. 84, l'ubica en la segona meitat segle XIX, tot basant-se que hi era a la vella muralla, abans del seu enderroc i pels adorns de l'orla.

La imagen y simbolismo del panel cerámico de la calle Dolores, nos muestra lo que sufrió María al ver el destino de su hijo. Así, vemos la representación de la virgen con el cuerpo de Jesucristo sin vida entre sus brazos, al pie de la Cruz. La Virgen viene cubierta por un manto azul símbolos de pureza y a la vez luto al llevar la cabeza cubierta. El corazón de la Virgen está traspasado por siete espadas, símbolo de los siete dolores que padeció en su vida.

Sobre la escena vemos la cruz entre nubes y ángeles y a los pies vemos diferentes elementos y símbolos de la crucifixión y muerte de Cristo: corona de espinas, clavos, martillo, tenazas y lebrillo del vinagre con un paño.

Este tema iconográfico conocido como la Piedad con Cristo muerto en su regazo, proviene de las corrientes místicas del siglo XIV europeo que a la península Ibérica nos aparece como la virgen de los Dolores o la Dolorosa, con el corazón traspasado por una o por siete espadas, los Siete Dolores. Y con esa misma intención de mostrarnos el dolor de la virgen, tenemos la Soledad donde está representada la virgen después del entierro de Cristo, sola con su dolor.

El cuadro cerámico de treinta piezas, está rodeado de orla o cenefa ancha de 10 cm con motivos vegetales, con catorce piezas de 20 x 10 cm y cuatro de 10 x 10 cm, en las esquinas. Hay que decir que en la cenefa se ha repuesto una pieza cerámica diferente del resto, seguramente por un desprendimiento y rotura del azulejo.

La imagen se inscribe en doce azulejos, 4 x 3, de 20 x 20 cm, con colores suaves. Todo el conjunto conforma un plafón de 100 x 80 cm.

Junto al retablo aún cuelga la tradicional lamparita.

Bajo, dentro de una cartela está el nombre de la virgen: **N(UES)TRA S(EÑO)RA DE LOS DOLORES.**

De este panel, la vecindad aún comenta que estaba encima la puerta de la muralla que existía hacia el Darremur.

Según P. L. Segura Moreno en el Catálogo *Los Retablos cerámicos de la Provincia de Castellón* (35), asegura que su origen es Onda, de autor desconocido y está realizado alrededor de 1905. Y R. Pons, en el libro *Historia del retablo cerámico en la Plana de Castelló*, pág. 84, lo sitúa en la segunda mitad del siglo XIX, basándose en que estaba en una antigua muralla, antes de su demolición y por los adornos de la orla.

Este retablo está incluido en el Catàleg *Patrimonial d'Almassora – Catàleg de Béns i Espais Protegits d'Almassora*.

La virgen de los Dolores se celebra el viernes antes

Aquest retaule està inclòs dins *Catàleg Patrimonial d'Almassora – Catàleg de Béns i Espais Protegits d'Almassora*.

La mare de Déu dels Dolors se celebra el divendres abans del diumenge de Rams, anomenat divendres del Dolor; amb tot, a Almassora la festa del carrer se celebra el cap de setmana més prop al 15 de setembre, cap al tercer diumenge de setembre.

del domingo de Ramos, llamado viernes de Dolores; aunque a Almassora la fiesta de la calle se celebra el fin de semana más próximo al 15 de septiembre, hacia el tercer domingo de septiembre.

MEMBRADO (1987). PÉREZ CONTEL (1999), pàg. 70. GARCIA SAN GABINO (2000), *Catàleg ...* Fitxa 110. [Aprovat pel Ple Municipal el 2006, Fitxa 30]. PÉREZ GUILLÉN (2006), pàg. 143 i seg. i 347. PONS CHUST (2007), pàg. 84. GARCIA i PASCUAL (2010). SEGURA MORENO (2011), "*Decimotercera Estación ...*" SEGURA MORENO (2011), "*Nuestra Señora de los Dolores*". ESTIVILL (2012), pàg. 941 i seg. GARCIA i PASCUAL (2014), *Parlem d'Almassora*, núm. 113. GARCIA i PASCUAL (2015), *40 Històries més*, pàg. 143. GARCIA i PASCUAL (s/d), "*Capillas devocionales ...*"

Litografia de la mare de Déu dels Dolors de l'obrador o impremta d'Agustín Laborda del segle XVIII. La impremta Laborda hi és a València entre 1743 i 1864, prop del Mercat. – Litografía de la virgen de los Dolores del taller o impremta de Agustín Laborda del siglo XVIII. La impremta Laborda está en València entre 1743 y 1864, cerca del Mercado. PÉREZ CONTEL, R. (1999), pàg. 70. GOMIS COLOMA, J. (2015).

Sant Blai. – San Blas. Fot. J. R. Domínguez.

10.

SANT BLAI SAN BLAS

Blai, bisbe de Sebaste, a Armènia, és perseguit per Diocleciana, amagant-se dins una balma al boscatge, on té cura d'animals ferits i malalts. Descobert i capturat per uns caçadors, el duen a la ciutat, on pateix el martiri.

La tradició ens ha transmés una curació miraculosa, que s'escenifica en el panell del seu carrer a Almassora. L'escena també ve explicada en *La Llegendà Daurada* de Jacopo da Varazze del segle XIII, on se'ns conta que una dona amb el seu fill entre els seus braços, ofegant-se amb una espina de peix a la gola, s'agenolla davant Blai. El sant col·loca les mans sobre el xiquet, l'espina desapareix i el malalt es cura.

A sota, dins una cartel·la rectangular hi està el nom del sant:

SAN BLAS

Ha estat patró de caçadors, i protector de la gola. A Almassora, els veïns, durant la festa, encara duen a beneir caramels contra les malalties de la gola.

El retaule és de nou taulells ceràmics, 5 x 3, tres de 20 x 25 cm en la filada vertical del mig i sis d'aproximadament 20 x 12,5 cm, repartits en les dues filades verticals de les dues bandes.

Tota l'escena està envoltada de dotze peces ceràmiques, monocromes, a tall de marc de 5 cm d'ample, tres a la dreta i tres a l'esquerra de 20 x 5 cm, dues a dalt i dues a baix de 5 x 17,5 cm i una dalt i una baix al centre, de 5 x 25 cm aproximadament. El conjunt de vint-i-una peces, té unes mesures de 70 x 60 cm.

El plafó està manufacturat, a principis del segle XX per la fàbrica de Fernando Diago de Castelló; com es veu en la marca de la banda inferior dreta del plafó:

F(ERNANDO). DIAGO / CASTELLÓN

És interessant l'energia del color del dibuix. El plafó té una sanefa de colors molt vius en roig, verd i blanc, que envolta l'escena.

Aquest retaule està inclòs dins el *Catàleg Patrimonial d'Almassora – Catàleg de Béns i Espais Protegits d'Almassora*.

La festa del carrer se celebra el cap de setmana més proper al 3 de febrer.

Blas, obispo de Sebaste, en Armenia, es perseguido por Diocleciano, escondiéndose dentro de una cueva en la floresta, donde cuida animales heridos y enfermos. Descubierto y capturado por unos cazadores, lo llevan a la ciudad, donde sufre el martirio.

La tradición nos ha transmitido una curación milagrosa, que se escenifica en el panel de su calle en Almassora. La escena también viene explicada en *La Leyenda Dorada* de Jacopo da Varazze del siglo XIII, donde se nos cuenta que una mujer con su hijo entre sus brazos, que está ahogándose con una espina de pescado en la garganta, se arrodilla ante Blas. El santo coloca las manos sobre el niño, la espina desaparece y el enfermo se cura.

Bajo, dentro de una cartela rectangular, está el nombre del santo:

SAN BLAS

Ha sido patrón de cazadores, y protector de la garganta. En Almassora, los vecinos, durante la fiesta, todavía llevan a bendecir caramelos contra las dolencias de la garganta.

El retablo es de nueve azulejos cerámicos, 5 x 3, tres de 20 x 25 cm en la hilada vertical del medio y seis de aproximadamente 20 x 12,5 cm, repartidos en las dos hiladas verticales de los lados.

Toda la escena está rodeada de doce piezas cerámicas de 5 cm de ancho, monocromas, a modo de marco, tres a la derecha y tres a la izquierda de 20 x 5 cm, dos arriba y dos abajo de 5 x 17,5 cm y una arriba y una abajo en el centro, de 5 x 25 cm aproximadamente. El conjunto de veintiuna piezas, tiene unas medidas de 70 x 60 cm.

El plafón está manufacturado, a principios del siglo XX por la fábrica de Fernando Diago de Castelló; como se ve en la marca de la parte inferior derecha del plafón:

F(ERNANDO). DIAGO / CASTELLÓN

Es interesante la energía del color del dibujo. El plafón tiene una cenefa de colores muy vivos en rojo, verde y blanco, que envuelve la escena.

Este retablo está incluido en el *Catàleg Patrimonial d'Almassora – Catàleg de Béns i Espais Protegits d'Almassora*.

La fiesta de la calle se celebra el fin de semana más próximo al 3 de febrero.

VORÁGINE (1982), vol. 1, pàg. 164 i seg. MEMBRADO (1987). GARCIA SAN GABINO (2000), *Catàleg ...* Fitxa 110. [Aprobat pel Ple Municipal el 2006, Fitxa 30]. PONS CHUST (2007), pàg. 163. GARCIA i PASCUAL (2010). GARCIA i PASCUAL (2014), *Parlem d'Almassora*, núm. 113. GARCIA i PASCUAL (2015), *40 Històries més*, pàg. 143 i seg. GARCIA i PASCUAL (s/d), "Capillas devocionales ..."

Sant Cristòfol. – San Cristóbal. Fot. J. R. Domínguez.

11.

SANT CRISTÒFOL

SAN CRISTÓBAL

La nostra tradició i *La Llegendà Daurada* de Jacopo da Varazze del segle XIII, mostren a Cristòfol de Lícia com un gegant cananeu, que assisteix els viatgers per travessar un riu, duent-los sobre el muscle o coll. Una vegada, Cristòfol, va ajudar Jesús a creuar el gual del riu. Tot patint pel pes del xiquet, aquest li va explicar que, de fet, duia a sobre els pecats del món i tot seguit va batejar el gegant. D'aquesta llegenda li ve el nom de Cristòfol, Χριστόφορος - Hristòforos, portador de Crist.

La tradició ens diu que Cristòfol va viure en el segle III a Lícia, sent decapitat el 250. El seu culte es coneix ja al segle V, a l'Orient, i entre els segles X i XI a l'Occident. Té la seua màxima presència en estar publicada *La Llegendà Daurada* al segle XIII allargant-se la mateixa fins al segle XVI en què el culte i devoció pel sant passa a estar dins la devoció popular.

A la imatge del seu carrer veiem a Cristòfol com un gegant amb una palmera, a tall de bastó, i Jesuset, assegut sobre el seu muscle, tot creuant un riu. L'escena té lloc al mig d'un paisatge amb una ermita, que recorda a l'ermita que dóna al gegant la idea d'ajudar als caminants a creuar el riu, com una forma de servir a Crist. La palmera sembla plantada a la vora, cosa normal si seguim la llegenda que ens diu que en eixir de travessar el riu, Cristòfol va plantar la palmera que va fructificar dàtils de manera miraculosa, com havia dit Jesús per provar el seu poder.

A sota el sant, com una part de la imatge, hi està el nom de l'advocació:

SAN CRISTOBAL

El retaule resta sobreixit, emmarcat amb sanefa pintada i amb motllura, amb vint-i-cinc taulells ceràmics, 5 x 5, amb el color molt viu.

Les mesures dels taulells són quinze taulells centrals de 20 x 20 cm i cinc peces a la filada vertical de ladreta i cinc a la de l'esquerra de 20 x 10 cm. El total del panell mesura 100 x 80 cm.

El seu autor és Vicente Cotanda, que pinta aquest panell en la segona meitat del segle XX. Eixa autoria la veiem en la marca de la fàbrica de la família Cotanda de l'Alcora:

Cotanda Fabrica / ALCORA

Acròstic de la fàbrica dins un rombe.

I nom de l'autor en cursiva, es poden veure a la banda inferior dreta del plafó:

V(icente). Cotanda.

Vicente Cotanda és fill de Salvador Cotanda, fundador de La Progresiva, i germà de Salvador, Pedro i José Cotanda. Tots artistes i empresaris de la ceràmica, els quals també

Nuestra tradición y *La Leyenda Dorada* de Jacopo da Varazze del siglo XIII, muestran a Cristóbal de Licia como un gigante cananeo, que ayuda a los viajeros a atravesar un río, llevándolos sobre el hombro o cuello. Una vez, Cristóbal, ayudó a Jesús a cruzar el vado del río. Sufriendo por el peso del niño, este le explicó que, de hecho, llevaba encima los pecados del mundo y acto seguido bautizó al gigante. De esta leyenda le viene el nombre de Cristóbal, Χριστόφορος - Hristóforos, portador de Cristo.

La tradición nos dice que Cristóbal vive en el siglo III a Licia, siendo decapitado el 250. Su culto se conoce ya en el siglo V, en Oriente, y entre los siglos X y XI en Occidente. Tiene su máxima presencia al ser publicada *La Leyenda Dorada* en el siglo XIII alargándose la misma hasta el siglo XVI en que el culto y devoción por el santo pasa a estar dentro de la devoción popular.

En la imagen de su calle vemos a Cristóbal como un gigante con una palmera, a modo de bastón, y Jesús, niño, sentado sobre su hombro, cruzando un río. La escena tiene lugar en medio de un paisaje con una ermita, que recuerda al ermitaño que da al gigante la idea de ayudar a los caminantes a cruzar el río, como una forma de servir a Cristo. La palmera, parece plantada a la orilla, cosa normal si seguimos la leyenda que nos dice que al salir de vadear el río, Cristóbal plantó la palmera que fructificó dátiles de manera milagrosa, como había dicho Jesús para probar su poder.

Bajo el santo, como un parte de la imagen, está el nombre de la advocación:

SAN CRISTOBAL

El retablo sobresale de la pared, enmarcado con cenefa pintada y con moldura, con veinticinco azulejos cerámicos, 5 x 5, con el color muy vivo.

Las medidas de los azulejos son quince azulejos centrales de 20 x 20 cm y cinco piezas en la hilada vertical de la derecha i cinco en la de la izquierda de 20 x 10 cm. El total del panel mide 100 x 80 cm.

Su autor es Vicente Cotanda, que pinta este panel en la segunda mitad del siglo XX. Esa autoría la vemos en la marca de la fábrica de la familia Cotanda en l'Alcora:

Cotanda Fabrica / ALCORA

Acróstico de la fábrica dentro de un rombo.

Y nombre del autor en cursiva, se pueden ver en la parte inferior derecha del plafón.:

V(icente). Cotanda

Vicente Cotanda es hijo de Salvador Cotanda, fundador de La Progresiva, y hermano de Salvador, Pedro y

tenen arreu les nostres comarques, bon número de mostres d'art devocional sobre ceràmica.

Aquest retaule està inclòs dins el *Catàleg Patrimonial d'Almassora – Catàleg de Béns i Espais Protegits d'Almassora*.

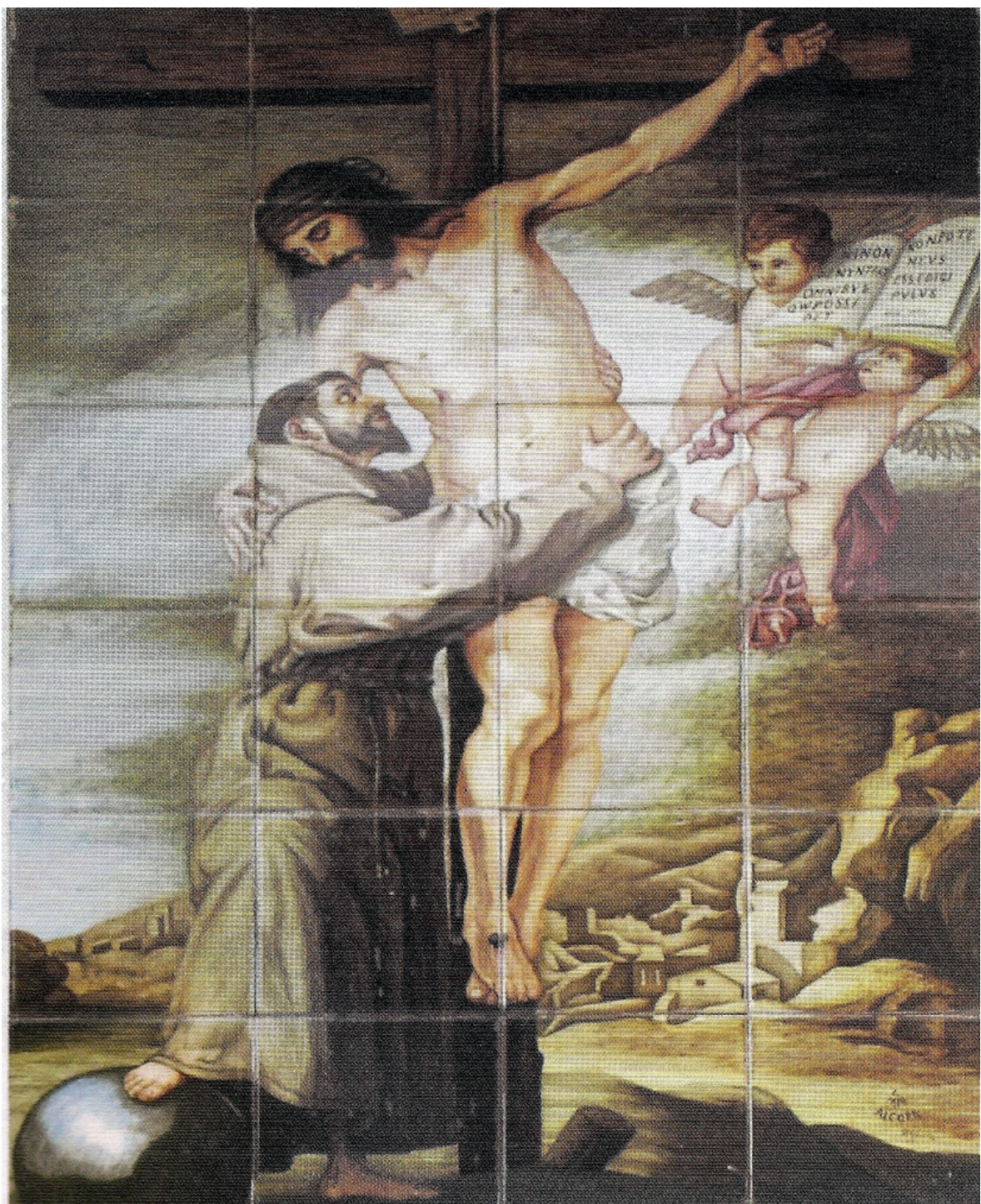
L'onomàstica és el 10 de juliol, però el seu carrer, li fa festa el cap de setmana anterior a eixe dia.

José Cotanda. Todos artistas y empresarios de la cerámica, los cuales también tienen por nuestras comarcas, gran número de muestras de artedevocional sobre cerámica.

Este retablo está incluido en el *Catàleg Patrimonial d'Almassora – Catàleg de Béns i Espais Protegits d'Almassora*.

La onomàstica es el 10 de julio, pero su calle, le hace fiesta el fin de semana anterior a ese día.

VORÁGINE (1982), vol. 1, pàg. 405 i seg. GARCIA SAN GABINO (2000), *Catàleg ...* Fitxa 110. [Aprobat pel Ple Municipal el 2006, Fitxa 30]. PÉREZ GUILLÉN (2006), pàg. 175, 271 i 277. PONS CHUST (2007), pàg. 170. GARCIA i PASCUAL (2010). TASSO (2012), pàg. 515 i seg. GARCIA i PASCUAL (2014), *Parlem d'Almassora*, núm. 118. GARCIA i PASCUAL (2015), *40 Històries més*, pàg. 148. GARCIA i PASCUAL (s/d), *“Capillas devocionales .. s/a (s/d). Museu de ceràmica de l'Alcora. Guia de visita. Ajuntament de l'Alcora.*

Sant Francesc. – San Francisco. Fot. P. Garcia.

12.

SANT FRANCESC D'ASSÍS

SAN FRANCISCO DE ASÍS

Francesc d'Assís, naix a Roma el 1182 i mor a Assís el 1226. Sant italià que funda l'orde Franciscà i l'orde, femení, de les Germanes Clarisses. És canonitzat per l'Església Catòlica el 1228.

De sant Francesc prové la representació del pessebre, a una cova de Greccio, pel Nadal.

Francesc i la seua orde dels franciscans han estat importantíssims en la representació i defensa de la pobresa, una especial i íntima relació amb Déu i un sentiment d'exaltació dels sentiments naturals i senzills, a més dels valors de la natura.

Al carrer sant Francesc d'Almassora, hi havia una il·lustració emmarcada del sant dins la capelleta. Quan aquesta es fa malbé, és substituïda per una magnífica composició ceràmica, de vint-i-quatre taulells, ubicada al maig de 2001 en la seua capelleta. I feta a la fàbrica de La Muy Noble y Artística Cerámica de Alcora, dibuixada i decorada amb una gran expressivitat i qualitat en el color.

Els vint-i-quatre taulells, 6 x 4, tenen unes mides de 20 x 20 cm, fent un total de 120 x 80 cm.

En la banda inferior dreta del plafó, trobem l'acròstic de la fàbrica:

L(A) / M(UY) N(OBLE) / ALCORA

I a sota, la rúbrica del ceramista Martí Bosch:

M(artí) Bosch

Martí Bosch i Paús, és un jove i famós ceramista nascut a l'Alcora. Treballa en La Muy Noble y Artística Cerámica de Alcora, entre 1983 i 2005; amb plaça en la secció de pintura, fins a 1987; en la de fang, entre 1987 i 2000; tornant a la de pintura fins al 2005. En la seua trajectòria compta amb nombrosos guardons que premien el seu bon fer.

El nou retaule, inspirat en una obra del pintor Murillo, repeteix l'estampa impresa que hi ha abans, que representa la visió que té sant Francesc el 1224.

El quadre de Murillo, *Sant Francesc abraçant a Crist en la Creu*, pintat el 1668, s'exposa en l'actualitat al Museu de Belles Arts de Sevilla, encara que es va pintar per a una capella del convent dels Caputxins de la mateixa ciutat.

La imatge presenta la determinació de sant Francesc, durant la seua joventut, d'abandonar els béns terrenals. Crist desclava el seu braç dret per a acollir el sant. La renúncia se simbolitza amb el gest de xafar el globus terraqüi, menyspreant les coses terrenals i el text que s'escriu en el llibre que subjecten els àngels.

Darrere de la imatge central, hi ha una ciutat i apareixen querubins, sostenint un llibre amb el text a dues pàgines:

Francisco de Asís, nace en Roma en 1182 y muere en Asís en 1226. Santo italiano que funda la orden Franciscana y la orden, femenina, de las Hermanas Clarisas. Es canonizado por la Iglesia Católica el 1228.

De san Francisco proviene la representación del pesebre, en una cueva de Greccio, por la Navidad.

Francisco y su orden de los franciscanos han sido importantísimos en la representación y defensa de la pobreza, una especial e íntima relación con Dios y un sentimiento de exaltación de los sentimientos naturales y sencillos, además de los valores de la naturaleza.

En la calle san Francisco de Almassora, se mostraba una ilustración enmarcada del santo dentro de la capilla. Cuando esta se estropea, se sustituye por una magnífica composición cerámica, de veinticuatro azulejos, ubicada en mayo de 2001 en su capilla. Y hecha en la fábrica de La Muy Noble y Artística Cerámica de Alcora, dibujada y decorada con una gran expresividad y calidad en el color.

Los veinticuatro azulejos, 6 x 4, tienen unas medidas de 20 x 20 cm, haciendo un total de 120 x 80 cm.

En la parte inferior derecha del plafón, encontramos el acróstico de la fábrica:

L(A) / M(UY) N(OBLE) / ALCORA

Y bajo, la rúbrica del ceramista Martí Bosch:

M(artí) Bosch

Martí Bosch i Paús, es un joven y afamado ceramista nacido en l'Alcora. Trabaja en La Muy Noble y Artística Cerámica de Alcora, entre 1983 y 2005; con plaza en la sección de pintura, hasta 1987; en la de barro, entre 1987 y 2000; volviendo a la de pintura hasta 2005. En su trayectoria cuenta con numerosos galardones que premian su buen hacer.

El nuevo retablo, inspirado en una obra del pintor Murillo, repite la estampa impresa que hay antes, que representa la visión que tiene san Francisco en 1224.

El cuadro de Murillo, *San Francisco abrazando a Cristo en la Cruz*, pintado en 1668, se expone en la actualidad en el Museo de Bellas Artes de Sevilla, aunque se pintó para una capilla del convento de los Capuchinos de la misma ciudad.

La imagen presenta la determinación de san Francisco, durante su juventud, de abandonar los bienes terrenales. Cristo desclava su brazo derecho para acoger al santo. La renuncia se simboliza con el gesto de pisar el globo terráqueo, despreciando las cosas terrenales y el texto que se escribe en el libro que sujetan los ángeles.

Detrás de la imagen central, hay una ciudad y aparecen querubines, sosteniendo un libro con el texto a doble páginas:

A l'esquerra:

QUI NON / RENUNTIAT / OMNIBUS / QUI POSSI/

DET

A la dreta:

NON POTE / MEUS / ESSE DI(S)CI/PULUS /
LUCAS XIV (¿?)

«Qui no renuncia a tot el que posseeix no pot ser deixeble meu»

El lloc on hauria de constar el capítol de la Bíblia, on apareixen eixes paraules, Lluc 14, 25 - 33, és quasi il·legible. Tot i això, hi és en altres representacions del sant. Açò ens fa suposar una escriptura simulada composta de letroides en eixa línia de text. L'artista en estar el text en un lloc difícil de llegir, pressuposa l'existència de la línia: **LUCAS XIV** (¿?), que desenvolupa de mode ràpid, però que la seua existència és necessària per a donar importància al text que hi ha al damunt. Cal dir que eixe text el recull després sant Agustí: *Homilia de sant Agustí* (Ep. 243, 1-3.7).

L'onomàstica d'aquest sant és el 4 d'octubre, però la festa del carrer comença el primer dilluns després del Roser amb missa Major, el dimarts.

A la izquierda:

QUI NON / RENUNTIAT / OMNIBUS / QUI POSSI/

DET

A la derecha:

NON POTE / MEUS / ESSE DI(S)CI/PULUS /
LUCAS XIV (¿?)

«Quien no renuncia a todo lo que posee no puede ser discípulo mío»

El lugar donde tendría que constar el capítulo de la Biblia, donde aparecen esas palabras, Lucas 14, 25 - 33, es casi ilegible. Aún así, está en otras representaciones del santo. Esto nos hace suponer una escritura simulada compuesta de letroides en esa línea de texto. El artista al estar el texto en un lugar difícil de leer, presupone la existencia de la línea: **LUCAS XIV** (¿?), que desarrolla de modo rápido, pero que su existencia es necesaria para dar importancia al texto que hay encima. Hay que decir que ese texto lo recoge después san Agustín: *Homilía de san Agustín* (Ep. 243, 1-3.7).

La onomástica de este santo es el 4 de octubre, pero la fiesta de la calle empieza el primer lunes después del Roser con misa Mayor, el martes.

PONS CHUST (2007), pàg. 178. GARCIA i PASCUAL (2010). ASCANI (2012), pàg. 681 i seg. CASTELFRANCHI (2012), pàg. 701 i seg. GARCIA i PASCUAL (2014), *Parlem d'Almassora*, núm. 119. GARCIA i PASCUAL (2015), *40 Històries més*, pàg. 150 i seg. GARCIA i PASCUAL (s/d), "*Capillas devocionales ...*" s/a (s/d) "Obra: Bartolomé E. Murillo. San Francisco abrazando a Cristo en la Cruz" A: <http://www.museosdeandalucia.es/web/museodebellasartesdesevilla>. BOSCH i PAÚS (s/d).

Detall del plafó de sant Francesc. – Detalle del plafón de san Francisco. Fot. P. Garcia.

Capelleta de sant Francesc. – Capilla de san Francisco. Fot. P. Garcia.

Sant Jaume al carrer sant Ferran a la Villa Lola. – San Jaime en la calle san Fernando en la Villa Lola. Fotografia de R. Pons.

13.

SANT JAUME

(a la Villa Lola - desaparegut)

SAN JAIME

(en la Villa Lola - desaparecido)

A la façana de la casa cantonera entre els carrers Juan Sebastián Elcano i sant Ferran, a la Vila Lola d'Almassora, hi havia un panell ceràmic dedicat a sant Jaume, ara desaparegut.

Ara, a més del record d'haver-lo vist, tenim una fotografia de Raül Pons, feta abans llevar el plafó per enrunar la casa i construir una nova finca, bastiment que avui està paralitzat.

La tradició i *La Llegenda Daurada* de Jacopo da Varazze del segle XIII, diu que l'any 33, Santiago o Jaume el Major creua la Mediterrània i ve a predicar a Hispània. Deixa set deixebles, per continuar la tasca evangelitzadora, una vegada torna a Jerusalem per trobar la mare de Déu. I és mort per l'espasa, a Jerusalem, cap a l'any 44, pel rei Herodes Agripa.

La llegenda del sant ens du a l'època medieval on s'afirma que el sant està soterrat a Santiago, començant tota una sort de tradicions en què la tomba es converteix en un dels més importants llocs de culte de l'Europa cristiana.

A l'època medieval i moderna aquest sant es converteix en un símbol del combat contra l'infidel amb la reconquesta de la península Ibèrica, sorgint la imatge de «Santiago Matamoros», que fins i tot, s'apareix lluitant en algunes batalles com la de Clavijo.

El panell ceràmic representa «Santiago Matamoros» de la Croada, sobre un cavall blanc i brandant espasa, escut i una bandera amb la creu. Als cascs del cavall jauen els cossos dels moros vençuts. Tota l'escena està envoltada d'una sanefa de rocalla d'estil barroc. I a la vegada, tot el conjunt està emmarcat d'un quadre metàl·lic fixat amb cargols a la paret.

El retaule té dotze peces, 4 x 3, de 20 x 20 cm, fent un total de 80 x 60 cm.

A la banda inferior, hi és l'advocació representada:

SAN JAIME

L'obra artística del panell està signada per Vicente Gardi Rubio, el 10 de juliol de 1990, al cantó inferior dret de la imatge. En lletra cursiva, en dues línies llegim:

V(icente). Gardi Rubio / -10 - 7 - 90

Aquest retaule està inclòs dins el *Catàleg Patrimonial d'Almassora - Catàleg de Bens i Espais Protegits d'Almassora*.

Patró protector d'Espanya, la seua festa és el 25 de juliol.

En la fachada de la casa esquina entre las calles Juan Sebastián Elcano y san Fernando, en la Villa Lola de Almassora, había un panel cerámico dedicado a san Jaime, ahora desaparecido.

Ahora, además del recuerdo de haberlo visto, tenemos una fotografía de Raül Pons, hecha antes retirar el plafón para derrocar la casa y construir una nueva finca, bastimento que hoy está paralizado.

La tradición y *La Leyenda Dorada* de Jacopo da Varazze del siglo XIII, dice que el año 33, Santiago o Jaime el Mayor cruza el Mediterráneo y viene a predicar en Hispania. Deja siete discípulos, para continuar la tarea evangelizadora, una vez vuelve a Jerusalén para encontrar a la Virgen. Y es muerto por la espada, en Jerusalén, hacia el año 44, por el rey Herodes Agripa.

La leyenda del santo nos lleva a la época medieval donde se afirma que el santo está enterrado en Santiago, empezando toda una suerte de tradiciones en que la tumba se convierte en uno de los más importantes lugares de culto de la Europa cristiana.

En la época medieval y moderna este santo se convierte en un símbolo del combate contra el infiel con la reconquista de la península Ibérica, surgiendo la imagen de «Santiago Matamoros», que incluso, se aparece luchando en algunas batallas como la de Clavijo.

El panel cerámico representa a «Santiago Matamoros» de la Cruzada, sobre un caballo blanco y blandiendo espada, escudo y una bandera con la cruz. En los cascos del caballo yacen los cuerpos de los moros vencidos. Toda la escena está rodeada de una cenefa de rocalla de estilo barroco. Y a la vez, todo el conjunto está enmarcado con un cuadro metálico fijado con tornillos a la pared.

El retablo tiene doce piezas, 4 x 3, de 20 x 20 cm, haciendo un total de 80 x 60 cm.

En la parte inferior, está la advocación representada:

SAN JAIME

La obra artística del panel está firmada por Vicente Gardi Rubio, el 10 de julio de 1990, en la esquina inferior derecha de la imagen. En letra cursiva, en dos líneas leemos:

V(icente). Gardi Rubio / -10 - 7 - 90

Este retablo está incluido dentro del *Catàleg Patrimonial d'Almassora - Catàleg de Bens i Espais Protegits d'Almassora*.

Patrón protector de España, su fiesta es el 25 de julio.

VORÁGINE (1982), vol. 1, pàg. 396 i seg. GARCIA SAN GABINO (2000), *Catàleg ... Fitxa 110*. [Aprovat pel Ple Municipal el 2006, Fitxa 30]. PÉREZ GUILLÉN (2006), pàg. 282 i seg. PONS CHUST (2007), pàg. 186. GARCIA i PASCUAL (2011). CAUCCI VON SAUCKEN (2012), pàg. 1396 i seg. GARCIA i PASCUAL (2014), *Parlem d'Almassora*, núm. 120. GARCIA i PASCUAL (2015), *40 Històries més*, pàg. 155 i seg. GARCIA i PASCUAL (s/d), "*Capillas devocionales ...*"

Sant Joaquim. – San Joaquín. Fot. J. R. Domínguez.

14.

SANT JOAQUIM I LA MARE DE DÉU XIQUETA

SAN JOAQUÍN Y LA VIRGEN NIÑA

Sant Joaquim, és el pare de la mare de Déu i l'espòs de santa Anna. Aquest matrimoni és ric i es comporten piadosos amb els pobres. Com que són majors i no tenen fills, Joaquim es retira del món, en solitud, fent penitència quaranta dies. A la fi, uns àngels apareixen davant Joaquim i Anna, prometent el naixement d'un fill.

El retaule ceràmic representa el sant, ajudant la mare de Déu, encara una xiqueta, a creuar un riu, duent-la de la mà. Dalt uns querubins miren l'escena al mig d'una llum divina, sostenint una garlanda.

Sant Joaquim, ens apareix com un vell venerable amb vestits sumptuosos, sostenint un llibre, del qual la iconografia ens diu que és el símbol que Joaquim és el mestre de la seua filla Maria. Aquesta escena ens apareix sovint en aquest tipus de art ceràmic.

El retaule del carrer d'Amunt, està dedicat a aquest sant que dona nom al carrer.

És un panell de vint taulells, 5 x 4, de 20 x 20 cm, fent un total de 100 x 80 cm.

Està fet per l'artista José Cotanda Aguilera, de l'Alcora, quan encara treballa a l'empresa ceràmica o tallers de F. Diago a Castelló, en la dècada dels 40 del segle XX; abans d'establir-se el 1950 a l'Alcora i fundar La Muy Noble y Artística Cerámica de Alcora.

A la banda inferior dreta de la imatge trobem la marca de fàbrica, a tall de segell amb dues línies escrites en el seu interior i signatura de l'autor en cursiva i subratllada aprofitant la rúbrica que ix de la C majúscula del cognom.

Marca de fàbrica:

F(ERNANDO). DIAGO / CASTELLÓN

Signatura:

J(osé). Cotanda

A sota està el nom del sant:

S(A)N JOAQUIN

Tota l'escena està envoltada d'una sanefa amb motius geomètrics i color groc, que contrasta de mode viu amb els rics colors de l'interior.

Aquest retaule està inclòs dins el *Catàleg Patrimonial d'Almassora – Catàleg de Béns i Espais Protegits d'Almassora*.

La festa és al voltant del 26 de juliol.

San Joaquín, es el padre de la virgen y el marido de santa Ana. Este matrimonio es rico y se comporten piadosos con los pobres. Como son mayores y tienen hijos, Joaquín se retira del mundo, en soledad, haciendo penitencia cuarenta días. Al fin, unos ángeles aparecen ante Joaquín y Ana, prometiendo el nacimiento de un hijo.

El retablo cerámico representa al santo, ayudando a la virgen, aún una niña, a cruzar un río, llevándola de la mano. Arriba unos querubines miran la escena, en medio de una luz divina, sosteniendo una guirnalda.

San Joaquín, nos aparece como un viejo venerable con vestiduras suntuosas, sosteniendo un libro, del que la iconografía nos dice que es el símbolo que Joaquín es el maestro de su hija María. Esta escena nos aparece a menudo en este tipo de arte cerámico.

El retablo de la calle d'Amunt, está dedicado a este santo que da nombre a la calle.

Es un panel de veinte azulejos, 5 x 4, de 20 x 20 cm, haciendo un total de 100 x 80 cm.

Está hecho por el artista José Cotanda Aguilera, de l'Alcora, cuando todavía trabaja en la empresa cerámica o talleres de F. Diago en Castelló, en la década de los 40 del siglo XX; antes de establecerse en l'Alcora y fundar La Muy Noble y Artística Cerámica de Alcora.

En la parte inferior derecha de la imagen encontramos la marca de fábrica, a modo de sello con dos líneas escritas en su interior y firma del autor en cursiva y subrayada aprovechando la rúbrica que sale de la C mayúscula del apellido.

Marca de fábrica:

F(ERNANDO). DIAGO / CASTELLÓN

Firma:

J(osé). Cotanda

Bajo está el nombre del santo:

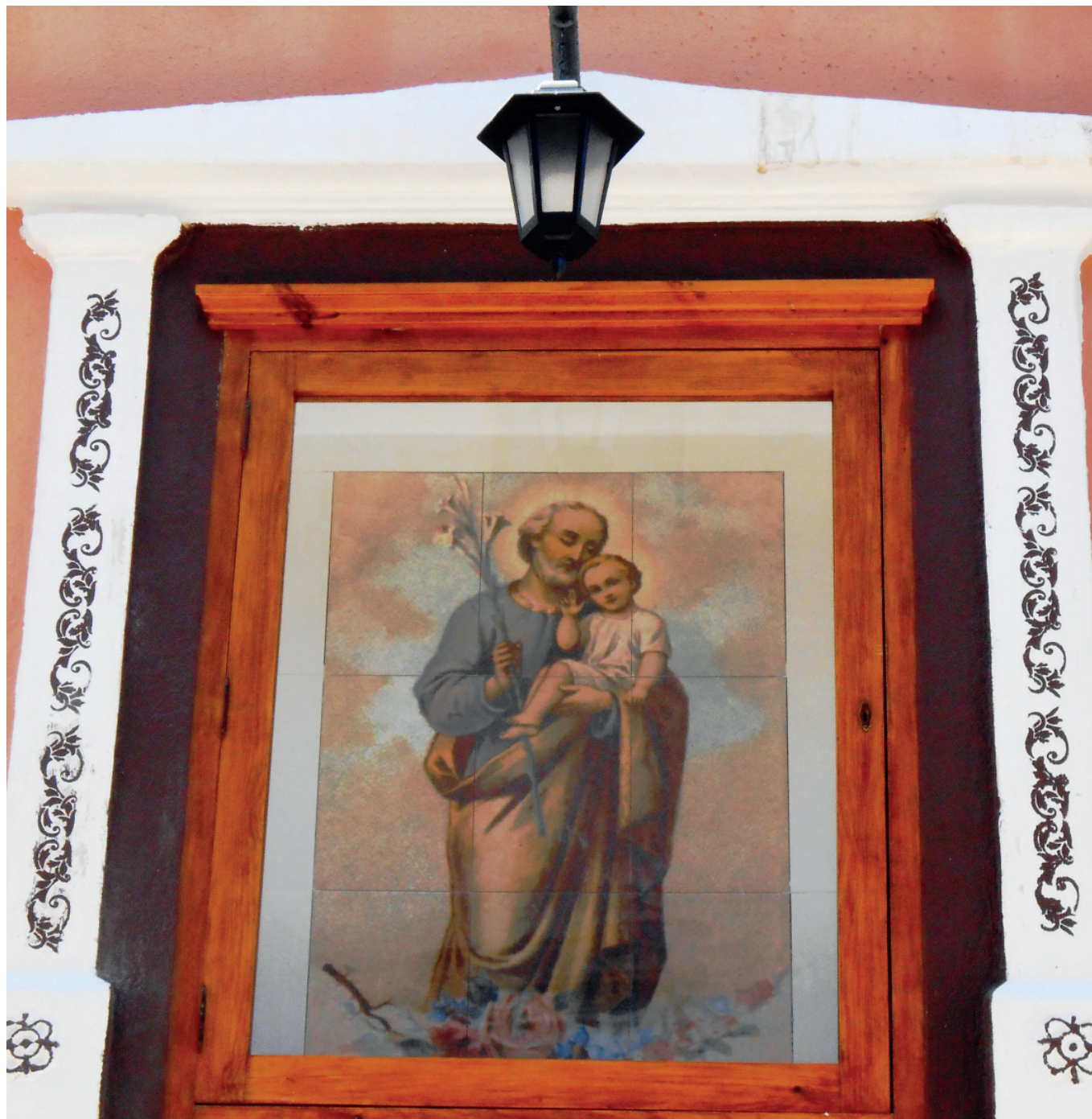
S(A)N JOAQUIN

Toda la escena está rodeada de una cenefa con motivos geométricos y color amarillo, que contrasta vivamente con los ricos colores del interior.

Este retablo está incluido en el *Catàleg Patrimonial d'Almassora – Catàleg de Béns i Espais Protegits d'Almassora*.

La fiesta es alrededor del 26 de julio.

VORÁGINE (1982), vol. 2, pàg. 567 i seg. MEMBRADO (1987). GARCIA SAN GABINO (2000), *Catàleg ... Fitxa 110*. [Aprobat pel Ple Municipal el 2006, Fitxa 30]. PÉREZ GUILLÉN (2006), pàg. 131 i seg., 212 i 235. PONS CHUST (2007), pàg. 187. GARCIA i PASCUAL (2010). FERRARI (2012), pàg. 878 i seg. SEGURA MORENO; FALOMIR VENTURA; ADSUARA LLORENS (2012), pàg. 293. GARCIA i PASCUAL (2014), *Parlem d'Almassora*, núm. 115. GARCIA i PASCUAL (2015), *40 Històries més*, pàg. 147. GARCIA i PASCUAL (s/d), "Capillas devocionales ..."

Capella de sant Josep. – Capilla de san José. Fot. P. Garcia.

15.

SANT JOSEP

SAN JOSÉ

El culte a sant Josep, ja el trobem al segle VII a Orient i al segle VIII, a Occident. Durant els segles XVI i XVII, la devoció cap a sant Josep s'estén, en considerar-lo protector de la bona mort i un intercessor al cel. El 1870, sant Josep és proclamat patró de l'Església.

La capella o fornícula d'aquest retaule està inclosa dins del *Catàleg Patrimonial d'Almassora – Catàleg de Béns i Espais Protegits d'Almassora*. Fitxa 110. El catàleg el descriu com un pòrtic un poc primitiu sobre pilastres, amb xicotets motius florals decoratius.

Aquesta protecció va ser catalogada, abans d'ubicar-se-hi dins un nou retaule ceràmic.

Abans, la capelleta amb nínxol o fornícula sols tenia, al seu interior, la imatge del sant de bust redó, els dies de la seua festa

Avui, tota la fornícula i capella ha estat rejuvenida, fins i tot, també el llantió o fanal tradicional, amb motiu d'haver ubicat dins, un panell ceràmic amb la figura del sant. A més tota la fornícula està protegida i tancada per una porta amb cristall i clau.

El plafó, elaborat per l'empresa ceràmica Kerajet d'Almassora, consta de nou peces ceràmiques, 3 x 3, de 25 x 20 cm, impreses amb impressió digital. Aquest hi és dins d'un senzill marc blanc, conformat amb dotze manises ceràmiques de 5 cm d'ample, sense sanefa; tres a la filada vertical de la dreta i tres a la de l'esquerra de 25 x 5 cm, dos a la filada horitzontal de dalt i dos a la de baix de 5 x 25 cm i una peça a la filada de dalt i una altra a la de baix de 5 x 20 cm. El retaule mesura en total 85 x 70 cm.

El panell es disposa al març de l'any 2014, a instàncies de la penya propietària de la casa, que a la seua façana té la capelleta. A més, la penya Art Team d'Almassora, ha proporcionat una imatge nova del sant, per al carrer i ha revifat la festa amb la participació de tots els veïns.

Quant a la imatge que veiem al panell, segueix els canons de representació a l'ús. La iconografia del sant, que té el seu inici en el barroc, ens presenta un home adult o fins i tot vell, que porta a Jesús en el braç esquerre, en el seu paper de pare protector i que a la mà dreta sosté un bàcul florit de lliris o una branca curta, també florida d'assutzenes o lliris blancs. La *Llegenda Daurada* de Jacopo da Varazze del segle XIII, ens parla de les vares que van dur al temple els pretendents de Maria i que en ser elegit per Déu, va florir la de Josep, sent acceptat per Maria.

El culto a san José, ya lo encontramos en el siglo VII en Oriente y en el siglo VIII, en Occidente. Durante los siglos XVI y XVII, la devoción hacia san José se extiende, al considerarlo protector de la buena muerte y un intercesor en el cielo. En 1870, san José es proclamado patrón de la Iglesia.

La capilla u hornacina de este retablo está incluida dentro del *Catàleg Patrimonial d'Almassora – Catàleg de Béns i Espais Protegits d'Almassora*. Ficha 110. El catálogo lo describe como un pòrtico algo primitivo sobre pilastras, con pequeños motivos florales decorativos.

Esta protección viene a estar catalogada antes de ubicar dentro un nuevo retablo cerámico.

Antes, la capilla con nicho u hornacina solamente tenía en su interior, la imagen del santo de busto redondo, los días de su fiesta.

Hoy, la hornacina y capilla ha sido restaurada, incluso el farol tradicional, aprovechando la ubicación de un nuevo panel cerámico con la figura del santo. Además toda la hornacina está protegida y cerrada por una puerta con cristal y llave.

El plafón, elaborado por la empresa cerámica Kerajet de Almassora consta de nueve piezas cerámicas, 3 x 3, de 25 x 20 cm, impresas mediante impresión digital. Este está dentro de un sencillo marco blanco, conformado con doce azulejos cerámicos de 5 cm de ancho, sin cenefa; tres en la hilada vertical de la derecha y tres en la de la izquierda de 25 x 5 cm, dos en la hilada horizontal de arriba y dos en la de abajo de 5 x 25 cm y una pieza en la hilada de arriba y otra en la abajo de 5 x 20 cm. El retablo mide en total 85 x 70 cm.

El panel se dispone en marzo del año 2014, a instancias de la peña propietaria de la casa, que en su fachada tiene la hornacina. Además, la peña Art Team de Almassora, ha proporcionado una imagen nueva del santo, para la calle y ha reavivado la fiesta con la participación de todos los vecinos.

En cuanto a la imagen que vemos en el panel, sigue los cánones de representación al uso. La iconografía del santo, que tiene su inicio en el barroco, nos presenta a un hombre adulto o viejo, que lleva a Jesús en el brazo izquierdo, en su papel de padre protector y que en la mano derecha sostiene un báculo florido de lirios o una rama corta, también florida de azucenas o lirios blancos. La azucena o lirio es la flor tradicional de san José. La *Leyenda Dorada* de Jacopo da Varazze del siglo XIII, nos habla de las varas que llevaron al templo los pretendientes de María y que al ser elegido por Dios, floreció la de José, siendo aceptado por María.

També, com és tradicional, el sant de la imatge vesteix túnica i mant de colors marrons i violetes, que alguns autors els relacionen com a símbols de dubte i patiment, respectivament.

La seua festa és el 19 de març.

También, como es tradicional, el santo de la imagen viste túnica y manto de colores marrones y violetas, que algunos autores los relacionan como símbolos de duda y sufrimiento, respectivamente.

Su fiesta es el 19 de marzo.

VORÁGINE (1982), vol. 2, pàg. 569 i seg. i 962 i seg. PÉREZ GUILLÉN (2006), pàg. 167 i seg. I 273. FERRARI, A. M. (2012), pàg. 882 i seg. GARCIA i PASCUAL (2014), *Parlem d'Almassora*, núm. 120. GARCIA i PASCUAL (2015), *40 Històries més*, pàg. 154.

Capella o nínxol d'abans de l'actual capella ceràmica. – Capilla o nicho de antes de la actual capilla cerámica. Fot. J. R. Domínguez.

Plafó de sant Josep al carrer sant Elies. – Plafón de san José en la calle san Elías. Fot. P. García.

16.

SANT JOSEP

(carrer sant Elies)

SAN JOSÉ (calle san Elías)

La capelleta de sant Josep es troba en un xamfrà del número 28 del carrer sant Elies amb el carrer del 9 d'Octubre d'Almassora.

El quadre, protegit per teuladell, conté divuit peces ceràmiques, 6 x 3, quinze de 20 x 20 cm i tres amb sanefa en la cinquena filada horitzontal de taulells de 10 x 20 cm. El total del plafó mesura 110 x 60 cm, encara que en estar coberta amb pintura la banda inferior, són visibles 90 x 60 cm.

S'ubica a principis de la dècada dels 60 del segle XX.

La iconografia d'aquesta imatge del sant, presenta un home adult o fins i tot vell, que porta a Jesús en el braç esquerre, amb el paper de pare protector i que a la mà dreta sosté un bàcul o, com és aquest cas, una branca o vara curta, florida d'assutzenes o lliris blancs. Aquesta branca florida és un símbol característic del sant i representa la vara que va florir en ser elegit i acceptat Josep en vers altres pretendents, per Déu i Maria. El sant de la imatge vesteix túnica i mant de colors marrons i violetes, colors també típics de la iconografia de sant Josep.

La figura està immersa, en un paisatge clàssic, dins un edifici amb columnes i, al temps, camperol, amb xiprers, cases o ermites aïllades, muntanyes, arbres i camps.

Cal fer notar que la representació que mostra aquesta capelleta és la típica de sant Josep i que la imatge de sant Elies, advocació del carrer, té uns símbols i vestits, tradicionalment, diferents del d'aquest panell.

Pareix que en el seu moment els veïns adquireixen un panell amb la figura de sant Josep i en donar l'Ajuntament el nom definitiu del carrer, recobren amb pintura el nom de sant Josep i conserven el panell tot i estar el carrer dedicat a una altra advocació, sant Elies.

Inscripció desapareguda.

[SAN JOSE] (¿?)

La capilla de san José se encuentra en un chaflán del número 28 de la calle san Elías con la calle del 9 de Octubre de Almassora

El cuadro, protegido por tejadillo, contiene dieciocho piezas cerámicas, 6 x 3, quince de 20 x 20 cm y tres con cenefa en la quinta hilada horizontal de azulejos de 10 x 20 cm. El total del plafón mide 110 x 60 cm, todo que al ser cubierta con pintura la parte inferior, están visibles 90 x 60 cm.

Se ubica a principios de la década de los 60 del siglo XX.

La iconografía de esta imagen del santo, presenta un hombre adulto o incluso viejo, que lleva a Jesús en el brazo izquierdo, en el papel de padre protector y que en la mano derecha sostiene un báculo o, como es este caso, una rama o vara corta, florida de azucenas o lirios blancos. Esta rama florecida es un símbolo característico del santo y representa la vara que floreció al ser elegido y aceptado José contra otros pretendientes, por Dios y María. El santo de la imagen viste túnica y manto de colores marrones y violetas, colores también típicos de la iconografía de san José.

La figura está inmersa, en un paisaje clásico, dentro un edificio con columnas y, al tiempo, campestre, con cipreses, casas o ermitas aisladas, montañas, árboles y campos.

Debemos hacer notar que la representación que muestra esta capilla es la típica de san José y que la imagen de san Elías, advocación de la calle, tiene unos símbolos y vestiduras, tradicionalmente, diferentes al de este panel.

Parece ser, que en su momento, los vecinos adquieren un panel con la figura de san José y al dar el Ayuntamiento el nombre definitivo de la calle, recubren con pintura el nombre de san José y conservan el panel todo y estar la calle dedicada a otra advocación, san Elías.

Inscripción desaparecida.

[SAN JOSE] (¿?)

VORÁGINE (1982), vol. 2, pàg. 569 i seg. i 962 i seg. PÉREZ GUILLÉN (2006), pàg. 167 i seg. i 273 PONS CHUST (2007), pàg. 173. GARCIA i PASCUAL (2011). FERRARI, A. M. (2012), pàg. 882 i seg. GARCIA i PASCUAL (2014), *Parlem d'Almassora*, núm. 119. GARCIA i PASCUAL (2015), *40 Històries més*, pàg. 151 i seg.

Sant Miquel. – San Miguel. Fot. J. R. Domínguez.

17.

SANT MIQUEL ARCÀNGEL SAN MIGUEL ARCÁNGEL

L'arcàngel sant Miquel és un dels primers àngels, junt Gabriel i Rafael; conductor dels exèrcits de Déu i príncep dels àngels per als hebreus, mahometans i cristians. A més, és el protector i defensor de l'Església Universal que tocarà la trompeta el Darrer Dia, tot vençant Satanàs. La seua devoció té un estímul amb la promulgació del *Missal* de sant Pius V el 1570, incloent-hi misses en les festes dels arcàngels.

Al seu carrer trobem un panell amb dotze taulells, més tres on hi és el nom, davall el dibuix. Tot el plafó està envoltat d'un marc, també, fet amb peces ceràmiques monocromàtiques.

Els dotze taulells de la imatge, 4 x 3, són de 20 x 20 cm; i els tres inferiors, amb el nom, de 10 x 20 cm. El marc, monocromàtic, es compon de divuit peces de diferents mesures i 5 cm d'ample aproximadament. El total de la peça mesura 100 x 70 cm.

El retaule ens mostra el tradicional sant Miquel amb armadura romana, vençant amb l'espasa flamígera al dimoni que jau a terra. En l'altra mà du una balança, per fer el pes de les ànimes al Judici Final. Aquesta disposició artística és la normal que podem trobar en molts panells similars de la ceràmica religiosa valenciana.

Cal nomenar que amb la Contrareforma catòlica, l'arcàngel sant Miquel, molt sovint, és mostrat combatent el mal, com un símbol de l'esperit de lluita contra l'heretgia.

A sota, dins una cartel·la molt historiada amb rocalla i que ocupa tot l'ample del plafó, dintre la motllura o marc ceràmic, hi és el nom de l'advocació del carrer:

SAN MIGUEL ARCANGEL

La composició artística, de principis del segle XX, segons R. Pons, en el llibre *Historia del retablo cerámico en la Plana de Castelló*, pàgs. 213 i 281, afirma que té una possible procedència d'un obrador o fàbrica d'Almassora, referint-se a la composició que existia abans de 1940.

Tenim constància de la restauració de la capella cap a 1940, donat que anys abans, la imatge s'havia destruït, substituint-se per un gravat emmarcat, tot segons Paco Membrado. Cal dir que tenim constància de litografies amb color del segle XIX i principis del XX amb aquesta mateixa imatge de sant Miquel amb l'espasa i la balança tot expulsant al dimoni, que poguera ser similar a la que hi havia a la capella abans de 1987.

La capella era un nínxol decorat amb columnes, capitells, motllures i visera a sobre, que s'enderroca l'agost de 1987, ubicada entre les façanes dels números 44 i 46 del carrer. Com ja hem dit, aquesta capella desapareguda té similituds

El arcàngel san Miguel es uno de los primeros ángeles, junto Gabriel y Rafael; conductor de los ejércitos de Dios y príncipe de los ángeles para los hebreos, mahometanos y cristianos. Además, es el protector y defensor de la Iglesia Universal que tocará la trompeta el Último Día venciendo a Satanás. Su devoción tiene un estímulo con la promulgación del *Misal* de san Pio V en 1570, incluyendo misas en las fiestas de los arcángeles.

En su calle encontramos un panel con doce azulejos, más tres donde está el nombre, bajo el dibujo. Todo el plafón está rodeado de un marco, también, hecho con piezas cerámicas monocromáticas.

Los doce azulejos de la imagen, 4 x 3, son de 20 x 20 cm; y los tres inferiores, con el nombre, de 10 x 20 cm. El marco, monocromático, se compone de dieciocho piezas de diferentes medidas y 5 cm de ancho aproximadamente. El total de la pieza mide 100 x 70 cm.

El retablo nos muestra el tradicional san Miguel con armadura romana, venciendo con la espada flamígera al demonio que yace en tierra. En la otra mano lleva una balanza, para pesar las almas en el Juicio Final. Esta disposición artística es la normal que podemos encontrar en muchos paneles similares en la cerámica religiosa valenciana.

Hay que decir que con la Contrarreforma católica, el arcàngel san Miguel, muy a menudo, se muestra combatiendo el mal, como un símbolo del espíritu de lucha contra la herejía.

Bajo, dentro de una cartela muy historiada con rocalla y que ocupa toda la amplitud del plafón, en el interior de la moldura o marco cerámico, está el nombre de la advocación de la calle:

SAN MIGUEL ARCANGEL

La composición artística, de principios del siglo XX, según R. Pons, en el libro *Historia del retablo cerámico en la Plana de Castelló*, pàgs. 213 y 281, afirma que tiene una posible procedencia de un taller o fábrica de Almassora, refiriéndose a la composición que existía antes de 1940.

Tenemos constancia de la restauración de la capilla hacia 1940, dado que años antes, la imagen se había destruido, substituyéndose por un grabado enmarcado, todo según Paco Membrado. Hay que decir que tenemos constancia de litografías a color del siglo XIX y principios del XX con esta misma imagen de san Miguel con la espada y la balanza expulsando al demonio, que pudiera ser similar a la que había a la capilla antes de 1987.

arquitectòniques amb altres dues, també desaparegudes, dels carrers mare de Déu del Tremedal i principi del carrer Major.

Continuant el seu periple, el 1988, en desaparèixer la capelleta del carrer l'any anterior, es col·loca l'actual retaule que signa Vicente Gallén.

L'actual plafó ceràmic, presenta en la banda inferior dreta la marca de Vicente Gallén de la fàbrica La Muy Noble y Artística Cerámica de Alcora. La signatura de l'autor està en cursiva i subratllada aprofitant la rúbrica, igual que la capella de sant Vicent del carrer Major:

L(A) / M(UY) N(OBLE) / ALCORA / V(icente). Gallén

Tal com veiem, en el plafó del carrer Major de sant Vicent, Vicente Gallén és un excel·lent pintor i ceramista de l'Alcora, nascut el 1936, que aprén i treballa amb José Cotanda en la seua empresa i en La Muy Noble y Artística Cerámica de Alcora on és mestre ceràmic. És un ceramista molt conegut per seguir la tradició de la ceràmica barroca valenciana.

Aquest retaule està inclòs dins el *Catàleg Patrimonial d'Almassora – Catàleg de Béns i Espais Protegits d'Almassora*.

La festa és el 29 de setembre.

La capilla era un nicho decorado con columnas, capiteles, molduras y visera encima, que se derroca en agosto de 1987, ubicada entre las fachadas de los números 44 y 46 de la calle. Como ya hemos dicho, esta capilla desaparecida tiene similitudes arquitectónicas con otras dos, también desaparecidas, de las calles virgen del Tremedal y principio de la calle Mayor.

Continuando su periplo, en 1988, al desaparecer la capilla de la calle el año anterior, se coloca el actual retablo que firma Vicente Gallén.

El actual plafón cerámico, presenta en la parte inferior derecha la marca de Vicente Gallén de la fabrica La Muy Noble y Artística Cerámica de Alcora. La firma del autor está en cursiva y subrayada aprovechando la rúbrica, al igual que en la capilla de san Vicente de la calle Mayor:

L(A) / M(UY) N(OBLE) / ALCORA / V(icente). Gallén

Tal y como vemos, en el plafón de la calle Mayor de san Vicente, Vicente Gallén es un sobresaliente pintor y ceramista de l'Alcora, nacido en 1936, que aprende y trabaja con José Cotanda en su empresa y en La Muy Noble y Artística Cerámica de Alcora donde es maestro cerámico. Es un ceramista muy conocido por seguir la tradición de la cerámica barroca valenciana.

Este retablo está incluido en el *Catàleg Patrimonial d'Almassora – Catàleg de Béns i Espais Protegits d'Almassora*.

La fiesta es el 29 de septiembre.

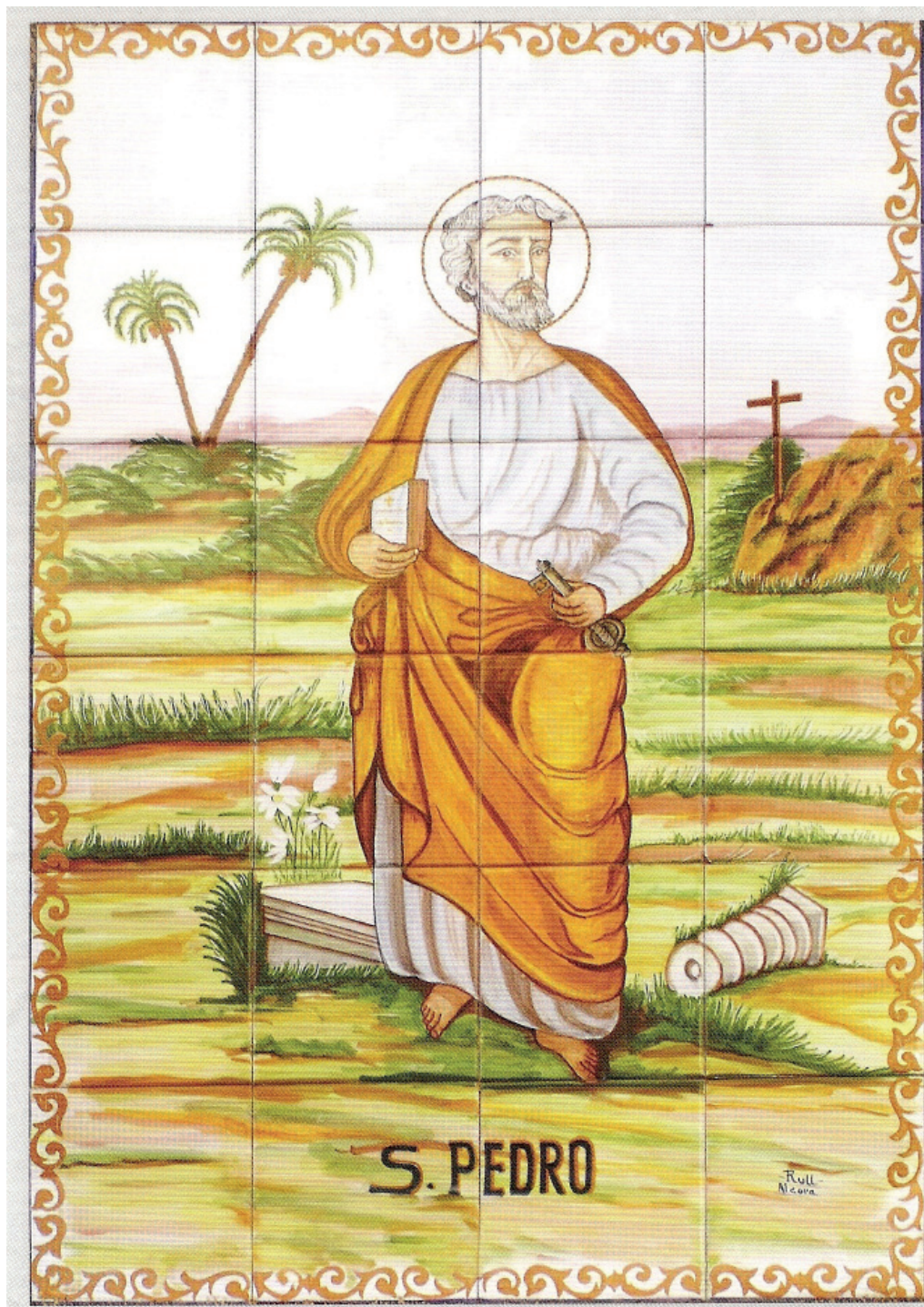
VORÁGINE (1982), vol. 2, pàg. 620 i seg. MEMBRADO (1987). GARCIA SAN GABINO (2000), *Catàleg ...* Fitxa 110. [Aprobat pel Ple Municipal el 2006, Fitxa 30]. PÉREZ GUILLÉN (2006), pàg. 205, 239, 274 i 347. PONS CHUST (2007), pàg. 213. GARCIA i PASCUAL (2010). ESTIVILL (2012), pàg. 105 i seg. SEGURA MORENO; FALOMIR VENTURA; ADSUARA LLORENS (2012), pàg. 294. GARCIA i PASCUAL (2014), *Parlem d'Almassora*, núm. 114. GARCIA i PASCUAL (2015), *40 Històries més*, pàg. 144 i seg. GARCIA i PASCUAL (s/d), "Capillas devocionales ..."

Exemple de litografia amb color del segle XIX de sant Miquel, similar a la que hauria en la capella fins a 1987. – Ejemplo de litografía en color del siglo XIX de san Miguel, similar a la que habría en la capilla hasta 1987. s/a (s/d), *Antigua litografía iglesia san Miguel Arcangel expulsando al demonio del siglo XIX.*

Capella del carrer sant Miquel el 1987.
Capilla del la calle san Miguel en 1987.
Fot. F. Membrado.

Sant Pere. – San Pedro. Fot. J. R. Domínguez.

18.

SANT PERE SAN PEDRO

Pere, nomenat així per Jesús, naix a Betsaida, Galilea, amb el nom de Simó, i mor crucificat cap per avall, a Roma entre els anys 64 i el 67. Pescador d'ofici al llac Tiberiades, és el primer dels apòstols de Jesús; convertint-se a la mort d'aquest, en pare de l'Església. Cal dir que des dels primers temps del cristianisme, sant Pere, ha estat un dels sants més representats.

Al seu carrer d'Almassora, tenim un retaule amb vint-i-quatre taulells ceràmics, amb sant Pere com figura central, tot envoltat d'un paisatge amb palmeres, una creu i restes arquitectònics clàssics.

Els vint-i-quatre taulells, 6 x 4, tenen una mida de 20 x 20 cm, fent un total de 120 x 80 cm.

La imatge del sant és una il·lustració clàssica i tradicional, on és representat com un home vell amb barba, amb el llibre en una mà i dues claus del «Regne del Cel», en l'altra.

A sota, dins el dibuix, trobem el nom de l'advocació:

S(AN) PEDRO

Envolta la imatge una orla o sanefa pintada. Cal dir que és retaule de gran port, per al qual és normal a Almassora.

El plafó està datat a la segona meitat del segle XX i està signat per Rull de l'Alcora. A la banda inferior dreta del plafó, hi és l'autor i la localitat, en cursiva:

Rull / Alcora

Cal dir que Joaquín Rull funda una fàbrica ceràmica a l'Alcora en eixa època. Joaquín Rull Conill, naix a Benicàssim el 1921 i mor en la l'Alcora el 1979. En finalitzar la Guerra Civil treballa a l'empresa La Progresiva. Després marxa a la fàbrica La Ceràmica Artística, de José Cotanda. El 1944 entra en Ramos y Cía i el 1948 en Maseva de Borriana. Treballa sempre amb la seua dona, amb la que funda el taller de 1950, dedicat a la ceràmica artística.

La festa del carrer té lloc el cap de setmana més proper al 29 de juliol.

Pedro, nombrado así por Jesús, nace en Betsaida, Galilea, con el nombre de Simón, y muere crucificado cabeza abajo, en Roma entre los años 64 y el 67. Pescador de oficio en el lago Tiberiades, es el primero de los apóstoles de Jesús; convirtiéndose a la muerte de este, en padre de la Iglesia. Cabe decir que desde los primeros tiempos del cristianismo, san Pere, ha sido uno de los santos más representados.

En su calle de Almassora, tenemos un retablo con veinticuatro azulejos cerámicos, con san Pedro como figura central, rodeado de un paisaje con palmeras, una cruz y restos arquitectónicos clásicos.

Los veinticuatro azulejos, 6 x 4, tienen unas medidas de 20 x 20 cm, haciendo un total de 120 x 80 cm.

La imagen del santo es una ilustración clásica y tradicional, donde está representado como un hombre viejo con barba, con el libro doctrinal en una mano y dos llaves del «Reino del Cielo», en la otra.

Abajo, dentro del dibujo, encontramos el nombre de la advocación:

S(AN) PEDRO

Rodea la imagen una orla o cenefa pintada. Debemos decir que es un retablo de gran porte para lo que es normal en Almassora.

El plafón está fechado en la segunda mitad del siglo XX y está firmado por Rull de l'Alcora. En la parte inferior derecha del plafón, está el autor y la localidad, en cursiva:

Rull / Alcora

Cabe decir que Joaquín Rull, pone en marcha una fàbrica en l'Alcora en esa època. Joaquín Rull Conill, nace en Benicàssim en 1921 y muere en l'Alcora en 1979. Al finalizar la Guerra Civil trabajar en la empresa La Progresiva. Después marcha a la fàbrica La Ceràmica Artística, de José Cotanda. En 1944 entra en Ramos y Cía y en 1948 en Maseva de Borriana. Hay que decir que trabaja siempre con su mujer, con la que funda el taller de 1950, dedicado a la ceràmica artística.

La fiesta de la calle tiene lugar el fin de semana más próximo al 29 de julio.

VORÁGINE (1982), vol. 1, pàg. 347 i seg. PONS CHUST (2007), pàg. 224. GARCIA i PASCUAL (2010). MASSONE (2012), pàg. 1148 i seg. GARCIA i PASCUAL (2014), *Parlem d'Almassora*, núm. 118. GARCIA i PASCUAL (2015), *40 Històries més*, pàg. 150. GARCIA i PASCUAL (s/d), *"Capillas devocionales ..."* s/a (s/d). *Museu de ceràmica de l'Alcora. Guia de visita*. Ajuntament de l'Alcora.

Sant Ramon. – San Ramón. Fot. P. García.

19.

SANT RAMON SAN RAMÓN

Sant Ramon és anomenat Nonat, en morir sa mare en el part i naixent ell, després, mitjançant una cesària, el 1204. Una vegada ordenat frare, pertany a l'orde de la Mercé o dels Mercedaris, procurant la redempció i alliberament de cristians a l'Alger, on evangelitza guàrdies i consola els captius, per la qual cosa rep el turment. En ser rescatat, és nomenat cardenal, vivint humilment fins a la seua mort el 1240.

Sant Ramon patrocina les parteres i als que defenen la religió catòlica.

El panell ceràmic del seu carrer és, possiblement, el més antic dels conservats a Almassora, del segle XVIII o principis del segle XIX, de factura valenciana. Segura Moreno, el situa entre 1790 i 1800.

Té nou taulells, 3 x 3, sis de 30 x 30 cm i tres de 30 x 15 cm a la dreta, conformant un plafó de 90 x 75 cm.

Presenta un dibuix del sant desproporcionat, amb hàbit de cardenal sobre l'hàbit mercedari i damunt du el roquet. Porta en una mà una custòdia i en l'altra la palma del martiri coronada tres vegades; per ser predicador, màrtir i verge; símbols corrents del sant. Altra llegenda parla de les corones com un símbol de la redempció de captius.

Baix i sobre el nom partit en dos, veiem dos querubins a cada banda del sant i el nom:

S(A)N RA - Imatge del sant - MON

Tot el panell està envoltat d'un marc pintat. El motiu, dibuix i disposició dels seus elements són els canònics de la representació tradicional d'aquest sant.

Aquest retaule està inclòs dins el *Catàleg Patrimonial d'Almassora – Catàleg de Béns i Espais Protegits d'Almassora*.

La festa se celebra al voltant del 31 d'agost.

San Ramón es llamado Nonato, al morir su madre en el parto y naciendo él, después, mediante una cesárea, en 1204. Una vez ordenado fraile, pertenece a la orden Mercedaria, procurando la redención y liberación de cristianos en Argel, donde evangeliza guardias y consuela a los cautivos, por lo que recibe el tormento. Una vez rescatado, es nombrado cardenal, viviendo humildemente hasta la muerte en 1240.

San Ramón patrocina las parturientas y a los que defienden la religión católica.

El panel cerámico de su calle es, posiblemente, el más antiguo de los conservados en Almassora, del siglo XVIII o principios del siglo XIX, de factura valenciana. Segura Moreno, lo sitúa entre 1790 y 1800.

Tiene nueve azulejos, 3 x 3, seis de 30 x 30 cm y tres de 30 x 15 cm a la derecha, conformando un plafón de 90 x 75 cm.

Presenta un dibujo del santo desproporcionado, con hábito de cardenal sobre el hábito mercedario y encima lleva el roquete. Lleva en una mano una custodia y en la otra la palma del martirio coronada tres veces; por ser predicador, mártir y virgen; símbolos corrientes del santo. Otra leyenda habla de las coronas como un símbolo de la redención de cautivos.

Bajo y sobre el nombre partido en dos, vemos dos querubines a cada lado del santo y el nombre:

S(A)N RA - Imagen del santo - MON

El panel está rodeado con un marco pintado. El motivo, dibujo i disposició de sus elementos son los canónicos de la representación tradicional de este santo.

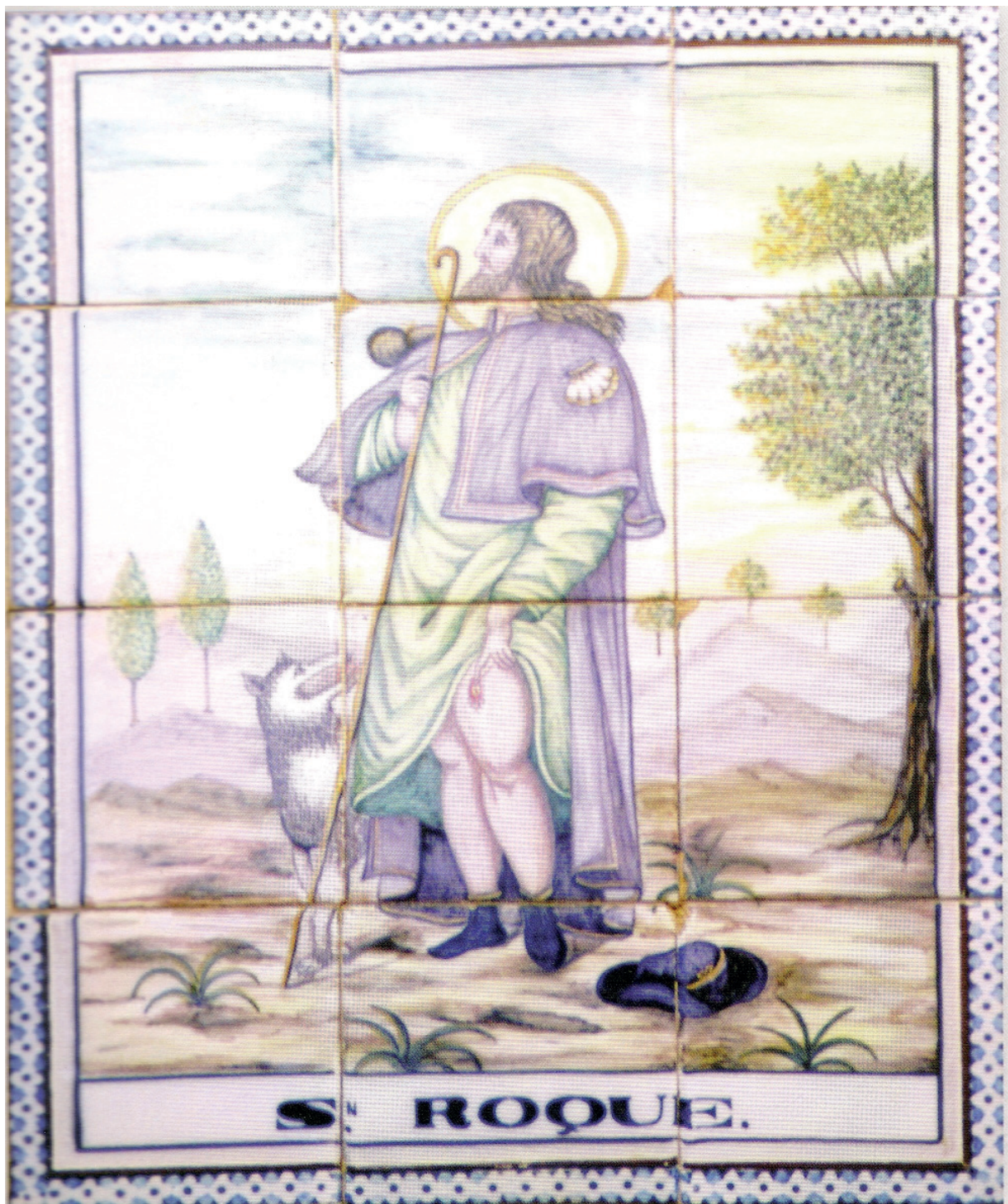
Este retablo está incluido en el *Catàleg Patrimonial d'Almassora – Catàleg de Béns i Espais Protegits d'Almassora*.

La fiesta se celebra alrededor del 31 de agosto.

MEMBRADO (1987). GARCIA SAN GABINO (2000), *Catàleg ... Fitxa 110*. [Aprobat pel Ple Municipal el 2006, Fitxa 30]. PÉREZ GUILLÉN (2006), pàg. 221. PONS CHUST (2007), pàg. 228. GARCIA i PASCUAL (2010). GARCIA i PASCUAL (2014), *Parlem d'Almassora*, núm. 113. GARCIA i PASCUAL (2015), *40 Històries més*, pàg. 142. SEGURA MORENO (2016). GARCIA i PASCUAL (s/d), *"Capillas devocionales ..."*

Capella de sant Ramon el dia de la festa. – Capilla de san Ramón en día de la fiesta.

Sant Roc. – San Roque. Fot. J. R. Domínguez.

20.

SANT ROC SAN ROQUE

El personatge de Roc, naix a Montpeller, cap a 1300. En vendre-ho tot, marxa com a pelegrí a Roma, on cura de la pesta a malalts, tot aplicant el senyal de la Creu. Ve a Barcelona, on es contagia d'aquesta malaltia, omplint-se d'úlceres. Un gos del carrer, li llepa les nafres i el guareix, duent-li pa tots els dies.

És nomenat patró de Barcelona i la devoció al sant s'estén per tota la Corona d'Aragó. L'Església, també, el santifica en assegurar que ens protegeix de les epidèmies.

A Itàlia li tenen una gran devoció, assegurant que contrau la malaltia a la regió de la Piacenza i i mor prop del llac Maggiore.

El retaule del carrer sant Roc, en el *Catàleg Patrimonial d'Almassora*, se'l considera un dels més antics del poble, sent pintat a finals del segle XIX. Amb tot, R. Pons, en el llibre *Historia del retablo cerámico en la Plana de Castelló*, pàg. 232, l'ubica en el 1920, possiblement procedent de la fàbrica de Lluch y Domingo d'Onda.

En el seu aspecte formal, el panell té dotze taulells, 4 x 3, de 20 x 20 cm, amb una bona utilització del color. Les seues mides són 80 x 60 cm.

El sant apareix amb tots els seus símbols tradicionals, com el bàcul, la carabassa i el vestit de peregrí; tot anant pel mig del camí envoltat un paisatge d'arbres i muntanyes. També veiem les seues cames ulcerades i el gos amb el pa a la boca.

A sota, hi està el nom del sant:

S(A).N ROQUE.

Tot el conjunt està envoltat d'un marc a tall de sanefa pintada.

Aquest retaule està inclòs dins *Catàleg Patrimonial d'Almassora – Catàleg de Béns i Espais Protegits d'Almassora*.

La festa té lloc al voltant del 16 d'agost.

El personaje de Roque, nace en Montpellier, hacia 1300. Vende todos sus bienes y marcha, como peregrino, a Roma, donde cura de la peste a enfermos aplicando la señal de la Cruz. Viene a Barcelona donde se contagia de esta enfermedad, llenándose de úlceras. Un perro de la calle, le lame las llagas y le cura, llevándole pan todos los días.

Es nombrado patrón de Barcelona y la devoción al santo se extiende por toda la Corona de Aragón. La Iglesia, también, lo santifica al asegurar que nos protege de las epidemias.

En Italia le tienen una gran devoción, asegurando que contrae la enfermedad en la región de la Piacenza y muere cerca del lago Maggiore.

El retablo de la calle san Roque, en el *Catàleg Patrimonial d'Almassora*, está considerado uno de los más antiguos del pueblo, siendo pintado a finales del siglo XIX. Con todo, R. Pons, en el libro *Historia del retablo cerámico en la Plana de Castelló*, pág. 232, lo sitúa en 1920, posiblemente procedente de la fábrica de Lluch y Domingo de Onda.

En su aspecto formal, el panel tiene doce piezas cerámicas, 4 x 3, de 20 x 20 cm, con una buena utilización del color. Sus medidas son 80 x 60 cm.

El santo aparece con todos sus símbolos tradicionales, como el báculo, la calabaza y el vestido de peregrino; caminando rodeado de un paisaje de árboles y montañas. También vemos sus piernas ulceradas y el perro con el pan en la boca.

Bajo, está el nombre del santo:

S(A).N ROQUE.

Todo el conjunto está rodeado de un marco a modo de cenefa pintada.

Este retablo está incluido en el *Catàleg Patrimonial d'Almassora – Catàleg de Béns i Espais Protegits d'Almassora*.

La fiesta tiene lugar alrededor del 16 de agosto.

VORÁGINE (1982), vol. 2, pàg. 954 i seg. MEMBRADO (1987). GARCIA SAN GABINO (2000), *Catàleg ... Fitxa 110*. [Aprobat pel Ple Municipal el 2006, Fitxa 30]. PÉREZ GUILLÉN (2006), pàg. 129 i seg. i 170 i seg. PONS CHUST (2007), pàg. 232. GARCIA i PASCUAL (2010). GARCIA i PASCUAL (2014), *Parlem d'Almassora*, núm. 114. GARCIA i PASCUAL (2015), *40 Històries més*, pàg. 145. GARCIA i PASCUAL (s/d), "Capillas devocionales ..."

Sant Vicent Ferrer. – San Vicente Ferrer. Fot. P. Garcia.

21.

SANT VICENT FERRER SAN VICENTE FERRER

Sant Vicent Ferrer o el «pare Vicent», com se'l coneixia a la seua època, naix el 1350 i mor el 1419; ha estat i és el sant valencià per excel·lència. Durant la seua vida, en essència, és un frare dominic que predica i obra miracles per Europa. Presentant-se com un dels actors principals del Compromís de Casp i del Cisma d'Occident, sent tot un personatge de la seua època.

Al carrer Major d'Almassora, hi ha un panell ceràmic amb sanefa, dedicat a sant Vicent. La imatge és una representació tradicional del sant amb hàbit dominic, la mà amb el dit alçats mostrant el cel i el llibre en l'altra mà, tot envoltat per núvols i querubins amb una inscripció a sobre una llisteta:

TIMETE DEUM ET DARE ILLI HONOREM

A sota l'efígie hi és el nom del sant, dins una cartel·la:
S(AN) VICENTE FERRER

En moltes de les representacions de sant Vicent, aquest apareix amb un filacteri sobre el seu cap amb la frase «Timete Deum» o «Timete Deum et date illi honorem», traduït: «Temeu Déu i doneu-li glòria». L'expressió prové de l'Apocalipsi de sant Joan, que la tradició posa en boca de sant Vicent durant els seus sermons, per a la conversió al cristianisme dels musulmans o moriscs valencians.

El plafó està realitzat, amb trenta taulells, el 1988 per Vicente Gallén, en la fàbrica de La Muy Noble y Artística Cerámica de Alcora; tal i com ens indica l'acròstic de la fàbrica i la signatura de l'autor en cursiva i subratllat aprofitant la rúbrica, en la banda inferior dreta de l'escena:

L(A) / M(UY) N(OBLE) / ALCORA / V(icente). Gallén

Vicente Gallén Salvador naix a l'Alcora el 1936. Sempre ha estat un pintor de molta vàlua. Treballa al taller de José Cotanda i després a La Muy Noble y Artística Cerámica de Alcora, on és mestre ceràmic. Guardonat moltes vegades, té el seu cim en treballar la ceràmica dins el que s'anomena tradició barroca valenciana.

Com ja hem dit la capella té trenta taulells, 6 x 5, dotze de 20 x 20 cm, quatre a la filada vertical de la dreta i quatre a la de l'esquerra de 20 x 10 cm, tres a la filada horitzontal de dalt i tres a la de baix de 10 x 20 cm i quatre peces als cantons de 10 x 10 cm. El total del plafó mesura 100 x 80 cm.

Abans, a Almassora, la capelleta de sant Vicent, estava davant el carrer dels Àngels, quan el carrer Major apareixia partit en dues advocacions. Sant Vicent, entre el Portal i l'església de la Sang i sant Antoni de Pàdua, des de la Sang a la Picaora, que tenia la seua capelleta en la casa número 1 del carrer Major, avui desapareguda. Cal dir que el plafó de

San Vicente Ferrer o el «pare Vicent», como se le conocía en su época, nace en 1350 y muere en 1419; ha sido y es el santo valenciano por excelencia. Durante su vida, en esencia, es un fraile dominico que predica y obra milagros por Europa. Presentándose como uno de los actores principales del Compromiso de Caspe y del Cisma de Occidente, siendo todo un personaje de su época.

En la calle Mayor de Almassora, hay un panel cerámico con cenefa, dedicado a san Vicente. La imagen es una representación tradicional del santo con hábito dominico, la mano y el dedo levantados mostrando el cielo y el libro en la otra mano, rodeado de nubes y querubines con una inscripción sobre una cinta:

TIMETE DEUM ET DARE ILLI HONOREM

Bajo la efigie está el nombre del santo, dentro de una cartela:

S(AN) VICENTE FERRER

En muchas de las representaciones de san Vicente, este aparece con una filacteria sobre su cabeza con la frase «Timete Deum» o «Timete Deum et date illi honorem», traducido: «Temed a Dios y dadle gloria». La expresión proviene del Apocalipsis de san Juan, que la tradición pone en boca de san Vicente durante sus sermones, para la conversión al cristianismo de los musulmanes o moriscos valencianos.

El plafón está realizado, con treinta azulejos, en 1988 por Vicente Gallén en la fábrica de La Muy Noble y Artística Cerámica de Alcora; tal y como nos indica el acróstico de la fábrica y la firma del autor en cursiva y subrayado aprovechando la rúbrica, en la parte inferior derecha de la escena:

L(A) / M(UY) N(OBLE) / ALCORA / V(icente). Gallén

Vicente Gallén Salvador nace en l'Alcora en 1936. Siempre ha sido un pintor de mucha valía. Trabaja en el taller de José Cotanda y después en La Muy Noble y Artística Cerámica de Alcora, donde es maestro cerámico. Galardonado muchas veces, tiene su cima al trabajar la cerámica dentro de lo que se denomina tradición barroca valenciana.

Como ya hemos dicho la capilla tiene treinta azulejos, 6 x 5, doce de 20 x 20 cm, cuatro en la hilada vertical de la derecha y cuatro en la de la izquierda de 20 x 10 cm, tres en la hilada horizontal de arriba y tres en la de abajo de 10 x 20 cm y cuatro piezas en las esquinas de 10 x 10 cm. El total del plafón mide 100 x 80 cm.

Antes, en Almassora, la capilla de san Vicente, estaba en frente de la calle de los Ángeles, cuando la calle Mayor aparecía partida en dos advocaciones. San Vicente entre el

sant Vicent, pareix que de 1940, es desmunta a principis dels 80 del segle XX i es col·loca de nou el 1988, en la seua actual ubicació, segons notícia de Paco Membrado, igual que el del carrer sant Miquel.

Aquest retaule està inclòs dins el *Catàleg Patrimonial d'Almassora – Catàleg de Béns i Espais Protegits d'Almassora*.

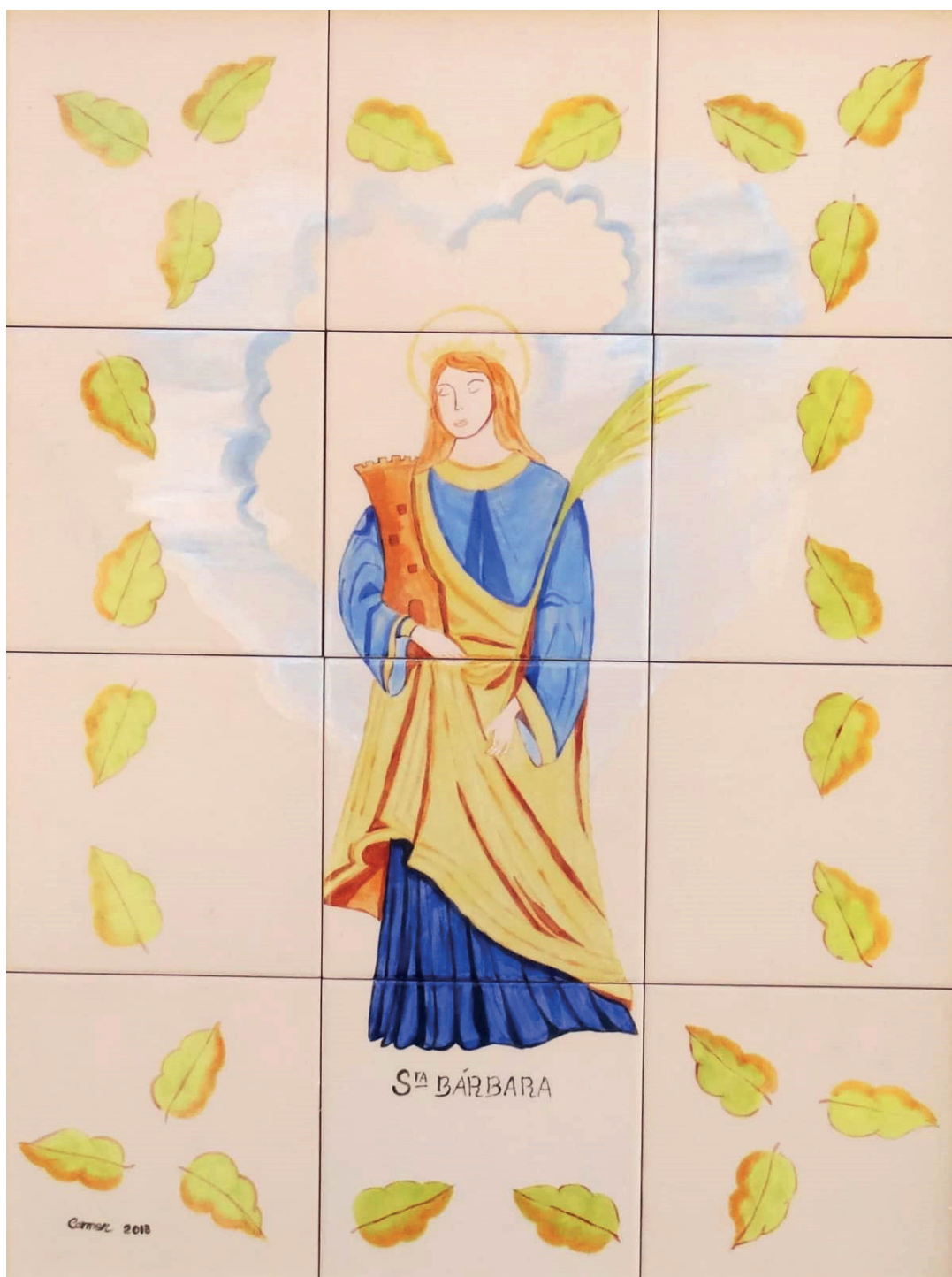
La seua festa té lloc el dilluns següent al dilluns de Pasqua. En els dies que a Almassora són les segones Pasqües i celebrem la festa local de sant Vicent

Portal y la iglesia de la Sang y san Antonio de Padua, desde la Sang a la Picaora, que tenía su capilla en la casa número 1 de la calle Mayor. Cabe decir que el plafón de san Vicente, parece que de 1940, se desmonta a principios de los años 80 del siglo XX y se coloca de nuevo en 1988, en su actual ubicación, según noticia de Paco Membrado, igual que el de la calle san Miguel.

Este retablo está incluido en el *Catàleg Patrimonial d'Almassora – Catàleg de Béns i Espais Protegits d'Almassora*.

Su fiesta tiene lugar el lunes siguiente al lunes de Pascua. En los días que en Almassora son las segundas Pascuas y celebramos la fiesta local de sant Vicent.

MEMBRADO (1987). GARCIA SAN GABINO (2000), *Catàleg ...* Fitxa 110. [Aprobat pel Ple Municipal el 2006, Fitxa 30]. PÉREZ GUILLÉN (2006), pàg. 173, 272 i 349. PONS CHUST (2007), pàg. 256. GARCIA i PASCUAL (2010). SEGURA MORENO; FALOMIR VENTURA; ADSUARA LLORENS (2012), pàg. 294. GARCIA i PASCUAL (2014), *Parlem d'Almassora*, núm. 115. GARCIA i PASCUAL (2015), *40 Històries més*, pàg. 146 i seg. GARCIA i PASCUAL (s/d), "*Capillas devocionales ...*"

Plafó de santa Bàrbara, beneït el 23 de setembre de 2018. – Plafón de santa Bárbara bendecido el 23 de septiembre de 2018.
Fot. Andrés Martínez.

22.

SANTA BÀRBARA

SANTA BÁRBARA

Santa Bàrbara és una màrtir i verge cristiana del segle III. *La Llegendà Daurada* de Jacopo de Varazze del segle XIII, ens explica que en temps de l'emperador Maximià, viu a Nicomèdia un noble, riquíssim en béns i fortuna, anomenat Diòscor. Diòscor té una filla anomenada Bàrbara, d'extraordinària bellesa, reclosa pel seu pare en una torre, fora de la vista de qualsevol home. La filla, molt intel·ligent i dotada d'agut enginy, allunyant-se sempre de les vanitats del món, es dedica des de la infància a la meditació sobre les coses divines. Aquesta actitud s'engrandeix amb l'estudi de les arts liberals com la poesia o la filosofia. Es converteix al cristianisme i rep el baptisme del savi Orígens. Decidida a no obeir al seu pare en el rebuig al cristianisme i a un casament concertat, va ser martiritzada i morta pel seu propi pare.

Santa Bàrbara és protectora de les tempestes per als llauradors, de la mineria i dels miners, de les explosions de risc, minadors, pirotècnics i fabricadors d'explosius. Patrocina als artillers i a l'artilleria, i als minadors militars. També protegeix als moribunds, cirurgians, sepulcrers i contra la mort violenta, patrocinant la «bona mort». En altres llocs protegeix a fonedors, estudiants, llibreters i concretament a Itàlia també patrocina als marins.

Pel que sabem a Almassora, sempre ha existit el record que en el carrer dedicat a aquesta santa, ha hagut una capella ceràmica presidint aquest. I que aquesta estava situada en la façana de la casa 13 del carrer i que desapareix en la dècada dels anys 70 del segle XX.

Cal dir que el carrer i els seus veïns no ha deixat mai de festejar a santa Bàrbara i que avui d'alguna manera segueix fent-ho, amb més fervor si cap. Durant anys s'ha seguit mostrant la imatge de la santa, de bust rodó, en la casa del clavari de torn i aquesta imatge ha anat passant de casa a casa cada any.

En enguany, el 2018, i durant la festa del carrer, el 23 de setembre, s'ha beneït un nou plafó ceràmic que es col·locarà pròximament, segurament, en el mateix lloc que estava el desaparegut en els anys 70 del segle XX, per implicació d'alguns veïns, entre altres Andrés Martínez i de tota la seua família.

El nou plafó està realitzat, amb dotze taulells, per Carmen Vilar Ventura, tal com indica la signatura, en cursiva, que a més anota l'any de creació, en el taulell inferior dret del mateix retaule:

Carmen 2018

Així la capella té dotze taulells, disposats 4 x 3, de 15 x 15 cm, fent unes mesures totals de 60 x 45 cm.

Santa Bárbara es una mártir y virgen cristiana del siglo III. *La Leyenda Dorada* de Jacopo da Varazze del siglo XIII, nos cuenta que en tiempos del emperador Maximiano vive en Nicomedia un noble, riquísimo en bienes y fortuna, llamado Dióscoro. Dióscoro tiene una hija llamada Bárbara, de extraordinaria hermosura, recluida por su padre en una torre, fuera de la vista de cualquier varón. La hija, muy inteligente y dotada de agudo ingenio, alejándose siempre de las vanidades del mundo, se dedica desde la infancia a la meditación sobre las cosas divinas. Esta actitud se agranda con el estudio de las artes liberales como la poesía o la filosofía. Se convierte al cristianismo y recibe el bautismo del sabio Orígenes. Decidida a no obedecer a su padre en el rechazo al cristianismo y a un casamiento concertado, fue martirizada y muerta por su propio padre.

Santa Bárbara es protectora de las tormentas para los campesinos, de la minería y de los mineros, de las explosiones de riesgo, minadores, pirotécnicos y fabricantes de explosivos. Patrocina a los artilleros y a la artillería, y a los minadores militares. También protege a los moribundos, cirujanos, sepulcreros y contra la muerte violenta, patrocinando la «buena muerte». En otros lugares protege a fundidores, estudiantes, libreros y concretamente en Italia también patrocina a los marinos.

Por lo que sabemos en Almassora, siempre ha existido el recuerdo que en la calle dedicada a esta santa, ha habido una capilla cerámica presidiendo este. Y que esta estaba situada en la fachada de la casa 13 de la calle y que desaparece en la dècada de los años 70 del siglo XX.

Cabe decir que la calle y sus vecinos no ha dejado nunca de festejar a santa Bárbara y que hoy de alguna manera sigue haciéndolo, con más fervor si cabe. Durante años se ha seguido mostrando la imagen de la santa, de busto redondo, en la casa del clavario de turno y esta imagen ha ido pasando de casa en casa cada año.

En este año 2018 y durante la fiesta de la calle, el 23 de septiembre, se ha bendecido un nuevo plafón cerámico que se colocará pròximament, segurament, en el mismo lugar que estaba el desaparecido en los años 70 del siglo XX, por implicación de algunos vecinos, entre otros Andrés Martínez y de toda su familia.

El nuevo plafón está realizado, con doce azulejos, por Carmen Vilar Ventura, tal como indica la firma, en cursiva que además anota el año de creación, en el azulejo inferior derecho del mismo retablo:

Carmen 2018

La imatge presenta una santa Bàrbara molt senzilla i alhorabella, amb alguns dels seus atributs simbòlics, envoltada d'una senzilla sanefa de fulles seques o groguenques. Els símbols que presenta són la palma, símbol del martiri, i la torre amb tres finestres, que recorda la seua reclusió en la mateixa i la Santíssima Trinitat per ser tres finestres. Amb tot cal recordar que la imatge de bust rodó que es col·loca en els dies de la festa, a casa del clavari o clavariessa, presenta algun atribut simbòlic més com la corona, que recorda la seua procedència noble i fins i tot reial del seu pare Diòscor i la custòdia, que simbolitza la «bona mort» en haver-hi rebut el sagrament abans de morir.

Sota la imatge, en majúscules, ve explicitat, en castellà, el nom de l'advocació:

S(AN)TA BÀRBARA

La festa d'aquesta santa se celebra el 9 de desembre, tot i que en el seu carrer d'Almassora es festeja tradicionalment el tercer diumenge de setembre.

Así la capilla tiene doce azulejos, dispuestos 4 x 3, de 15 x 15 cm, haciendo una medidas totales de 60 x 45 cm.

La imagen presenta una santa Bárbara muy sencilla y a la vez hermosa, con algunos de sus atributos simbólicos, rodeada de una sencilla cenefa de hojas secas o amarillentas. Los símbolos que presenta son la palma, símbolo del martirio, y la torre con tres ventanales, que recuerda su reclusión en la misma y la Santísima Trinidad por ser tres ventanas. Con todo cabe recordar que la imagen de busto redondo que se coloca en los días de la fiesta, en casa del clavario o clavariessa, presenta algún atributo simbólico más como la corona, que recuerda su procedencia noble e incluso real por su padre Dióscoro y la custodia, que simboliza la «buena muerte» al haber recibido el sacramento antes de morir.

Bajo de la imagen, en mayúsculas, viene explicitado, en castellano, el nombre de la advocación:

S(AN)TA BÁRBARA

La fiesta de esta santa se celebra el 9 de diciembre, todo y que en su calle de Almassora se festeja tradicionalmente el tercer domingo de septiembre.

Imatge de bust rodó que es venera cada any al carrer santa Bàrbara, on podem veure els diferents atributs de la santa. – Imagen de busto redondo que se venera cada año en la calle santa Bárbara, donde podemos ver los diferentes atributos de la santa. Fo. P. García.

VORÁGINE (1982), vol. 2, pàg. 896 i seg. PÉREZ GUILLÉN (2006), pàg. 119 i seg., 123, 197 i 227 i seg. FERRARI (2012), pàg. 197 i seg.

Litografia de de santa Bàrbara de l'obrador o impremta de la filla d'Agustín Laborda, Carmela, a València en la dècada de 1820. La impremta Laborda hi és a València entre 1743 i 1864, prop del Mercat. – Litografia de la santa Bàrbara del taller o impremta de la hija de Agustín Laborda, Carmela, en València, en la dècada de 1820. La impremta Laborda està en València entre 1743 y 1864, cerca del Mercado. PÉREZ CONTEL, R. (1990), pàg. 79. GOMIS COLOMA, J. (2015).

Benedicció del nou plafó o capella ceràmica dedicada a santa Bàrbara en el carrer del seu nom, el 23 de setembre de 2018. – Bendición del nuevo plafón o capilla cerámica dedicada a santa Bárbara en la calle de su nombre, el 23 de septiembre de 2018. Fot. Andrés Martínez.

Santa Quiteria al carrer sant Ferran. – Santa Quiteria en la calle san Fernando. Fot. P. Garcia.

23.

SANTA QUITÈRIA

(carrer sant Ferran)

SANTA QUITERIA

(calle san Fernando)

En la tradició cristiana Quitèria és una verge i màrtir del segle IV.

Pel que fa a la tradició de la devoció a la santa, a Almassora, es conta que la imatge es troba dins una balma vora el riu Millars, com moltes advocacions marianes de les nostres terres. Tot i la llegenda i origen mític de la imatge, està documentat que la tradicional romeria a l'ermita, té raó de ser en pregàries a la santa, per la salut de la gent, protegint el terme de la llagosta, la ràbia i la pesta.

La llarga i intensa relació d'Almassora amb santa Quitèria, la podem rastrejar, tot i les minses notícies que tenim, amb l'existència d'una església on ara és l'ermita, al primer terç del segle XIV, el 1330. Coneixem processons des de Vila-real, de finals del segle XIV. Documentem, una cel·la vora el pont, a meitat segle XV. Del mateix segle, és el reliquiari de santa Quitèria conservat a la Nativitat. I, al llarg del segle XV, també hi ha importantíssimes relacions de prohoms almassorins amb el monestir de santa Quitèria, a França.

Hi ha notícies disperses als segles XVI i XVII. Viatgers estrangers passen vora la capella i trobem el nom de santa Quitèria lligat al lloc del casalici. L'ermita és hospital per empestats, on s'acull malalts de tota la comarca. I sobretot, ja documentem, el 1690, la romeria a l'ermita.

A principis del segle XVIII, l'ermita contempla el pas continu d'exèrcits i és el lloc des d'on comença el dramàtic assalt a Vila-real pels soldats borbònics. També, és l'època de la construcció de l'actual temple, que s'executa al llarg de més de quaranta anys, alentint-se o paralitzant-se per qüestions econòmiques i la situació de guerra que es viu. En eixe segle, en temps de bonança, s'adquireix el 1714 una nova imatge i s'escriu, el 1770, que tot el poble va a l'ermita cada any el vint-i-dos de maig, donant gràcies a la santa per lliurar al poble de les epidèmies de febre i pesta.

Al llarg dels segles XIX i XX l'ermita és front de guerra; hospital militar; lloc de reunió de carlins; llatzeret per malalts de còlera i post de la Guàrdia Civil. Diverses vegades abandona i retorna la imatge al temple, amb gran festa. També pateix grans reparacions i diversos rejoyeniments, fins a arribar al que ara coneixem.

El panell de taulells ceràmics, que hi és al carrer sant Ferran, dins d'una capelleta amb teuladell, consta de dotze manises, 4 x 3, de 20 x 20 cm, mesurant en total 80 x 60 cm.

En la tradición cristiana Quiteria es una virgen y mártir del siglo IV.

Por lo que respecta a la tradición de la devoción a la santa, en Almassora, se cuenta que la imagen se encontró dentro una gruta en la ribera del río Millars, como muchas advocaciones marianas de nuestras tierras. Pese a la leyenda y origen mítico de la imagen, está documentado que la tradicional romería a la ermita, tiene razón de ser en rogativas a la santa, por la salud de la gente, protegiendo el término de la langosta, la rabia y la peste.

La larga e intensa relación de Almassora con santa Quiteria, la podemos rastrear, pese a las exiguas noticias que tenemos, con la existencia de una iglesia donde ahora está la ermita, al primer tercio del siglo XIV, en 1330. Conocemos procesiones desde Vila-real, de finales del siglo XIV. Documentamos, una celda junto al puente, a mitad del siglo XV. Del mismo siglo, es el relicario de santa Quiteria conservado en la Natividad. Y, a lo largo del siglo XV, también existen importantísimas relaciones de personajes de Almassora con el monasterio de santa Quiteria, en Francia.

Hay noticias dispersas en los siglos XVI y XVII. Viajeros extranjeros pasan junto a la capilla y encontramos el nombre de santa Quiteria ligado al lugar de la casona. La ermita es hospital para apestados, donde se acoge enfermos de toda la comarca. Y sobre todo, ya documentamos, en 1690, la romería a la ermita.

A principios del siglo XVIII, la ermita contempla el paso continuo de ejércitos y es el lugar desde donde se inicia el dramático asalto a Vila-real por los soldados borbónicos. También, es la época de la construcción del actual templo, que se ejecuta a lo largo de más de cuarenta años, ralentizándose o paralizándose por cuestiones económicas y la situación de guerra en que se vive. En ese siglo, en tiempo de bonanza, se adquiere en 1714 una nueva imagen y se escribe, el 1770, que todo el pueblo va a la ermita cada año el veintidós de mayo, dando gracias a la santa por librar al pueblo de las epidemias de fiebre y peste.

A lo largo de los siglos XIX y XX la ermita es frente de guerra; hospital militar; lugar de reunión de carlistas; lazareto para enfermos de cólera y puesto de la Guardia Civil. Varias veces abandona y vuelve la imagen al templo, con gran fiesta. También sufre grandes reparaciones y varias rehabilitaciones, hasta llegar a lo que ahora conocemos.

El dibuixa i pinta J. Maneu el 1964, amb una representació de la santa diferent del s'hi té costum en l'actualitat, tot i que s'inspira en figuracions de la santa dels segles XVIII, XIX i principis del XX.

Així, la imatge de santa Quitèria, es presenta sense corona ni cuirassa, amb la palma del martiri, el llibre a la mà i el gos lligat amb una cadena sobre un núvol. Tota la imatge està envoltada d'una rocalla barroca i amb motius florals. Darrere la figura de la santa, veiem l'ermita i el pont del seu nom a Almassora.

A sota el núvol sobre el qual és la santa, dins una cartel·la se'ns mostra el nom:

SANTA QUITERIA

A dreta i esquerra de la cartel·la, està el nom de l'artista i la data:

J(OAQUÍN) MANEU / 1964

Joaquín Maneu Blasco, naix a Barcelona el 1922 i mor a Vila-real el 1988. Funda l'empresa Ceràmiques Artístiques a Vila-real, d'on ixen ceràmiques artístiques funeràries i altars ceràmics de capelletes de carrers dels pobles i ciutats dels voltants, com en aquest cas Almassora. Abandona l'ofici ceràmic i la pintura el 1968.

Aquest retaule està inclòs dins el *Catàleg Patrimonial d'Almassora – Catàleg de Béns i Espais Protegits d'Almassora*.

El panel de azulejos cerámicos, que está en la calle san Fernando, dentro de una capilla con tejado, consta de doce baldosines, 4 x 3, de 20 x 20 cm, midiendo en total 80 x 60 cm.

Lo dibuja y pinta J. Maneu en 1964, con una representación de la santa diferente de lo que se tiene costumbre en la actualidad, todo y que se inspira en figuraciones de la santa de los siglos XVIII, XIX y principios del XX.

Así, la imagen de santa Quiteria, se presenta sin corona ni coraza, con la palma del martirio, el libro en la mano y el perro atado con una cadena sobre una nube. Toda la imagen está rodeada de una rocalla barroca y con motivos florales. Detrás de la figura de la santa, vemos la ermita y el puente de su nombre en Almassora.

Bajo la nube sobre el que está a la santa, dentro de una cartela, se nos muestra el nombre:

SANTA QUITERIA

A la derecha y a la izquierda de la cartela, está el nombre del artista y la fecha:

J(OAQUÍN) MANEU / 1964

Joaquín Maneu Blasco, nace en Barcelona en 1922 y muere en Vila-real en 1988. Funda la empresa Cerámicas Artísticas en Vila-real, de donde salen cerámicas artísticas funerarias y altares cerámicos de capillas de calles de los pueblos y ciudades de los alrededores, como en este caso Almassora. Abandona el oficio cerámico y la pintura en 1968.

Este retablo está incluido en el *Catàleg Patrimonial d'Almassora – Catàleg de Béns i Espais Protegits d'Almassora*.

ORIA (1983). MEMBRADO (1987). PÉREZ CONTEL (1999), pàg. 281. GARCIA SAN GABINO (2000), *Catàleg ... Fitxa 110*. [Aprobat pel Ple Municipal el 2006, Fitxa 30]. FERRI CHULIO (2001), pàg. 238 i seg. BELTRÁN BALLESTER (2005), pàg. 151 i seg. PONS CHUST (2007), pàg. 227. GARCIA i PASCUAL (2010). SEGURA MORENO; FALOMIR VENTURA; ADSUARA LLORENS (2012), pàg. 295. GARCIA i PASCUAL (2014), *Parlem d'Almassora*, núm. 120. GARCIA i PASCUAL (2015), *40 Històries més*, pàg. 152 i seg. GARCIA i PASCUAL (s/d), "Capillas devocionales ..."

GOZOS

á la inclita Virgen y Martir Sta. QUITERIA.

Remedio sois desde el cielo
contra rabia contagiosa:
Dad á los fieles consuelo
Santa Quiteria gloriosa.
De escoria en la ciudad
Quiteria amada, naciste,
y desde muy niña huiste
la ciega gentilidad;
profesaste cristiandad
la que abrazaste gozosa: *Dad, etc.*

Un milagro permanente
modelo fué vuestra vida,
y á Jesucristo adherida
imitaste dulcemente;
en virtud siempre eminente
fuiste la mística rosa: *Dad, etc.*

Tu padre quiso al momento
darte en el mundo un estado
con un noble acaudalado,
mas en vano fué su intento;
ageno tu pensamiento
de Jesús te hiciste esposa: *Dad, etc.*

Vuestra cristiana entereza
á vuestro padre ofendió,
tanto, que al punto ordenó
que os cortasen la cabeza;
mas esta su gran fiereza

¶ *Ora pro nobis beata Quiteria.*

os hizo más prodigiosa: *Dad, etc.*

En tus manos con agrado
por auxilio milagroso,
cogiste la que orgulloso
quité desapiadado;
diste el don mas amado
á una villa muy dichosa: *Dad, etc.*

Los fieles, aquí, oficiosos
un gran templo os levantaron
donde siempre os tributaron
los cultos más obsequiosos;
y pues en males furiosos
sois medicina preciosa: *Dad, etc.*

A solo tu nombre ceda
toda mortal pestilencia,
y vemos por experiencia
lo que vuestro favor puede;
y pues esto así sucede
por tu ayuda portentosa: *Dad, etc.*

Vuestros devotos atentos
con alegres alborozos
publican en estos gozos
vuestras glorias y portentos;
y todos dicen contentos
sed por siempre venturosa:
Dad á los fieles consuelo
Santa Quiteria gloriosa.

OREMUS.

Deus qui beatam Quiteriam Virginitate et Martirio decorasti, tribue quæsumus, ut sicut in tua virtute diabolum reliquavit, et Regem cum infinita plebe convertit, intercessionem ejus gloriosa facias nos á Rabie diabolica liberari, et vita perfrui feliciter sempiterna. Per Christum Dominum nostrum. Amen.

Santa Quitèria. Façana de la Casa Abadía. – Santa Quiteria. Fachada de la Casa Abadía. Fot. P. García.

24.

SANTA QUITÈRIA **(Plaça de l'Església)** **SANTA QUITERIA** **(Plaza de la Iglesia)**

Per altra banda, hi ha un altre panell ceràmic de la santa, de factura moderna, amb la representació que tots coneixem, amb corona, cuirassa, palma, llibre, gos i mant roig, que podem trobar a l'ermita i que refereix el Sr. E. Beltrán Ballester, en presentar els símbols de la santa en el seu llibre *Santa Quiteria y sus circunstancias*. Castelló, 2005:

«La alta corona, la larga y negra cabellera con tirabuzones, el adornado (con bordados y flecos) manto de púrpura, la blanca y también adornada túnica, la palma de plata, el libro abierto y el perro encadenado y contemplativo y, sobre todo el cutis moreno».

Així com la cuirassa; tot a sobre una plataforma, per fixar-la a la fornícula del seu altar o a la peanya a les festes.

És un menut retaule de nou peces, 3 x 3. Les tres centrals són de 20 x 20 cm i les sis restants estan disposades tres a cada banda amb una mida de 20 x 10 cm. El total del plafó té unes mides de 60 x 40 cm

A sota està inscrit el nom, en valencià, de l'advocació:

SANTA QUITÈRIA

S'ubica a la plaça de l'Església, el 2003, a la vora de la porta, dins la façana de nova Casa Abadia i pintat per la ceramista, almassorina, Lola Torres.

La festa se celebra al voltant del 22 de maig.

Por otra parte, hay otro panel cerámico de la santa, de factura moderna, con la representación que todos conocemos, con corona, armadura, palma, libro, perro y manto rojo, que podemos encontrar a la ermita y que refiere el don E. Beltrán Ballester, al presentar los símbolos de la santa en su libro *Santa Quiteria y sus circunstancias*. Castelló, 2005:

«La alta corona, la larga y negra cabellera con tirabuzones, el adornado (con bordados y flecos) manto de púrpura, la blanca y también adornada túnica, la palma de plata, el libro abierto y el perro encadenado y contemplativo y, sobre todo el cutis moreno».

Así como la armadura; todo sobre una plataforma, para fijarla en la hornacina de su altar o en la peana durante las fiestas.

Es un pequeño retablo de nueve piezas, 3 x 3. Las tres centrales son de 20 x 20 cm y las seis restantes están dispuestas tres a cada lado con una medida de 20 x 10 cm. El total del plafón mide 60 x 40 cm.

Bajo está inscrito el nombre, en valenciano, de la advocación:

SANTA QUITÈRIA

Se ubica en la plaza de la Iglesia, en 2003, al lado de la puerta, dentro de la fachada de la nueva Casa Abadía y pintada por la ceramista, de Almassora, Lola Torres.

La fiesta se celebra alrededor del 22 de mayo.

El Santísim Salvador. – El Santísimo Salvador. Fot. J. R. Domínguez.

25.

EL SANTÍSSIM SALVADOR EL SANTÍSIMO SALVADOR

Santíssim Salvador, en la tradició cristiana, és el nom que rep Crist salvador de les ànimes. I la seua festa se celebra el dia de la Transfiguració, quan el pare expressa, de nou, que Jesús és el seu fill, davant l'entrada a Jerusalem.

El panell ceràmic d'Almassora, amb la imatge semblant a la que es venera a Onda, representa la imatge clàssica del Salvador. Apareix un Crist, coronat amb una creu, vestit amb túnica blanca decorada i mant púrpura, donant-li molta solemnitat. Té una mà alçada en actitud de benedicció i en l'altra mà du l'orbe amb la creu, símbol de l'autoritat de Crist com «Salvator Mundi». La figura està envoltada de núvols difuminats i querubins, alguns dels quals hi sostenen el coixí que, a tall de peanya, suporta la imatge.

A sota, ocupant l'ample del plafó, dins el marc, hi ha una cartella rectangular amb el nom de la dedicació:

EL SANTISIMO SALVADOR

El marc que envolta tot el retaule és una sanefa pintada.

Tot el plafó de dotze taulells, 4 x 3, de 20 x 20 cm, fent un total de 80 x 60 cm, hi és dins un nínxol rectangular i fons, guarnit de taulells blancs, també de 20 x 20 cm.

Ubicat al carrer anomenat dels Bolos, és un retaule signat per Vicente Abad d'Onda, el 1939. A l'angle inferior dret del retaule hi està la signatura amb rúbrica de l'artista i la data:

V(ICENTE). ABAD / ONDA 1939

Santísimo Salvador, en la tradición cristiana, es el nombre que recibe Cristo salvador de las almas. Y su fiesta se celebra el día de la Transfiguración, cuando el padre expresa, de nuevo, que Jesús es su hijo, ante la entrada en Jerusalén.

El panel cerámico de Almassora, con la imagen semejante a la que se venera a Onda, representa la imagen clásica del Salvador. Aparece un Cristo, coronado con una cruz, vestido con una túnica blanca decorada y manto púrpura, dándole mucha solemnidad. Tiene una mano levantada en actitud de bendición y en la otra mano lleva el orbe con la cruz, símbolo de la autoridad de Cristo como «Salvator Mundi». La figura esta rodeada de nubes difuminadas y querubines, algunos de los cuales sostienen el cojín que, a modo de peana, soporta la imagen.

Bajo, ocupando el ancho del plafón, dentro del marco, hay una cartela rectangular con el nombre de la dedicación:

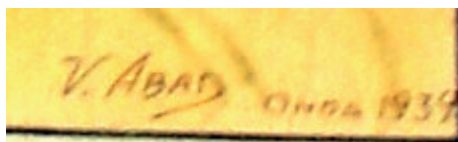
EL SANTISIMO SALVADOR

El marco que rodea todo el retablo es una cenefa pintada.

El plafón de doce azulejos, 4 x 3, de 20 x 20 cm, haciendo un total de 80 x 60 cm, está dentro un nicho rectangular y hondo, guarnecido de azulejos blancos, también de 20 x 20 cm.

Ubicado en la calle llamada dels Bolos, es un retablo firmado por Vicente Abad de Onda, en 1939. En el ángulo inferior derecho del retablo está la firma con rúbrica del artista y la fecha:

V(ICENTE). ABAD / ONDA 1939

Vicente Abad, naix a Castelló el 1880 i mor a Onda el 1946. És un dels artistes més prolíxos i especialitzats en l'art de la ceràmica artística dirigida al retaule religiós. Comença treballar amb son pare a la fàbrica La Campana, d'Onda. Gran artista del dibuix funda la seua pròpia fàbrica, de gran fama i èxit arribant presentar obres en exposicions internacionals en la dècada dels anys 20 del segle XX. Trasllada la producció a Castelló, però en entrar com a professor de dibuix i pintura a

Vicente Abad, nace en Castelló en 1880 y muere en Onda en 1946. Es uno de los artistas más prolíjos y especializados en el arte de la cerámica artística dirigida al retablo religioso. Comienza trabajar con su padre en la fábrica La Campana, de Onda. Gran artista del dibujo funda su propia fábrica, de gran fama y éxito, llegando presentar obras en exposiciones internacionales en la década de los años 20 del siglo XX. Traslada la producción a Castelló, pero

l'Escola de Ceràmica Provincial, torna a Onda on compagina la docència amb la producció en un taller de la seua titularitat, fins a 1935, on continua, després de la Guerra Civil, amb els seus fills. Tots els autors coincideixen en la importància del seu llegat en aquest tipus d'art ceràmic, com podem admirar en molts dels pobles i ciutats del nostre entorn.

Tot i la seua importància no està inclòs dins el *Catàleg Patrimonial d'Almassora – Catàleg de Béns i Espais Protegits d'Almassora*.

Sembla que fa molts anys que no se celebra cap festa al carrer, però quan es feia, tenia lloc en les mateixes dates que a Onda, el 6 d'agost.

al entrar como profesor de dibujo y pintura en la Escuela de Cerámica Provincial, vuelve a Onda donde compagina la docencia con la producción en un taller de su titularidad, hasta 1935, donde continua, después de la Guerra Civil, con sus hijos. Todos los autores coinciden en la importancia de su legado en este tipo de arte cerámico, como podemos admirar en muchos de los pueblos y ciudades de nuestro entorno.

A pesar de su importancia no está incluido en el *Catàleg Patrimonial d'Almassora – Catàleg de Béns i Espais Protegits d'Almassora*.

Parece que hace muchos años que no se celebra ninguna fiesta a la calle, pero cuando se hacía, tenia lugar en las mismas fechas que a Onda, el 6 de agosto.

MEMBRADO (1987). GARCIA i PASCUAL (2010). FERRARI (2012), pàg. 566 i seg. SEGURA MORENO; FALOMIR VENTURA; ADSUARA LLORENS (2012), pàg. 291. GARCIA i PASCUAL (2014), *Parlem d'Almassora*, núm. 114. GARCIA i PASCUAL (2015), *40 Històries més*, pàg. 145 i seg. GARCIA i PASCUAL (s/d), "*Capillas devocionales ...*"

El Santíssim Salvador dins el nínxol. – El Santísimo Salvador dentro del nicho. Fot. J. R. Domínguez.

PANELLS CERÀMICS O CAPELLETES DEL TERME

PANELES CERÁMICOS O CAPILLAS DEL TÉRMINO

Mare de Déu del Carme, abans del trencament. Número 26 del present catàleg.
Virgen del Carmen, antes de la rotura. Número 26 del presente catálogo. Fot. P. García.

26, 27.

MARE DE DÉU DEL CARME I LES ÀNIMES

(ermita de sant Antoni)

VIRGEN DEL CARMEN Y LAS ALMAS

(ermita de san Antonio)

Si baixem cap a la mar des d'Almassora, a poc més d'un quilòmetre, trobem l'encreuament del camí de la Mar i el Caminàs de sant Antoni. Allí mateix, a la dreta, s'alça l'ermita de sant Antoni de Pàdua davant el vell pou.

L'ermita, del segle XVIII i d'estil barroc en el seu conjunt, consta d'una façana porticada, amb dos arcs de mig punt, cornisa i espadanya. Entre els arcs ressalta, a l'exterior de la façana, un quadre de peces ceràmiques amb la imatge de la mare de Déu del Carme.

El panell ceràmic original, número 26 del present catàleg, constituït per quatre taulellets, 2 x 2, de 20 x 20 cm, fa una mida de 40 x 40 cm. El retaule va estar trencat en un dels taulells inferiors i a més les manises tenien nombrosos colps i esquerdes.

A la peça ceràmica, segurament del segle XVIII o de principis del segle XIX, per la iconografia, dibuix i color, així com pel tema, veiem una simbologia típica d'altres panells ceràmics del segle XVIII de la mare de Déu del Carme.

La mare de Déu, coronada, està envoltada de núvols, amb Jesús en un braç i l'escapulari del Carme, en l'altra mà. La mare de Déu es mostra indulgent als precis de les ànimes que hi són al purgatori, sense distinció entre homes, dones i eclesiàstics.

I. V. Pérez Guillén ens diu que en el segle XVIII les xilografies amb ànimes del purgatori eren freqüents flanquejant imatges devotes en gojos o en fulles impreses específicament destinades a elles, instruint als fidels sobre oracions i almoines que possibilitarien la redempció dels pecats. Però eixe costum traslladat a la ceràmica pintada, apareix amb una qualitat en el dibuix ceràmic que supera, amb escreix, les del dibuix sobre paper. Així apareixen les ànimes entre flames del purgatori, sota un sant Antoni de Pàdua, un àngel Custodi, la mare de Déu del Carme, sant Francesc d'Assís, la mare de Déu del Roser i moltes altres advocacions amb la funció mediadora o intercessora davant Déu simbolitzat per uns rajos lluminosos en el cel pintat.

A la banda inferior, amb lletra de l'època, informa de l'advocació i de la persona que va afavorir el quadre devocional:

Si bajamos hacia el mar desde Almassora, a poco más de un kilómetro, encontramos el cruce del camino del Mar y el Caminàs de sant Antoni. Allí mismo, a la derecha, se levanta la ermita de san Antonio de Padua delante del viejo pozo.

La ermita, del siglo XVIII y de estilo barroco en su conjunto, consta de una fachada porticada, con dos arcos de medio punto, cornisa y espadaña. Entre los arcos resalta, al exterior de la fachada, un cuadro de piezas cerámicas con la imagen de la virgen del Carmen.

El panel cerámico original, número 26 del presente catálogo, constituido por cuatro azulejos, 2 x 2, de 20 x 20 cm, hace unas medidas de 40 x 40 cm. El retablo fue roto en uno de los azulejos inferiores y además las baldosas tenían numerosos golpes y desconchados.

En la pieza cerámica, seguramente del siglo XVIII o de principios del siglo XIX, por la iconografía, dibujo y color, así como por el tema, vemos una simbología típica de otros paneles cerámicos del siglo XVIII, de la virgen del Carmen.

La virgen, coronada, está rodeada de nubes, con Jesús en un brazo y el escapulario del Carmen en la otra mano. La virgen, se muestra indulgente a los ruegos de las almas que están en el purgatorio, sin distinción entre hombres, mujeres y eclesiásticos.

I. V. Pérez Guillén nos dice que en el siglo XVIII las xilografías con ánimas del purgatorio eran frecuentes flanqueando imágenes devotas en gozos o en hojas impresas específicamente destinadas a ellas, instruyendo a los fieles sobre oraciones y limosnas que posibilitarían la redención de los pecados. Pero esa costumbre trasladada a la cerámica pintada, aparece con una calidad en el dibujo cerámico que supera, con creces, las del dibujo sobre papel. Así aparecen las ánimas entre llamas del purgatorio, bajo un san Antonio de Padua, un ángel Custodio, la Virgen del Carmen, san Francisco de Asís, la virgen del Rosario y otras muchas advocaciones con la función mediadora o intercesora ante Dios simbolizado por unos rayos luminosos en el cielo pintado.

A la parte inferior, con letra de la época, informa de la advocación y de la persona que favoreció el cuadro devocional:

N(UES)TRA S(EÑO)RA. [DEL CARMEN] /
JUAQUIN GARC[IA Y MERSEGUER]

Ara, part de les lletres han desaparegut amb la porció de taulell original trencat, com apareix a la transcripció.

Aquest retaule ceràmic està inclòs dins el *Catàleg Patrimonial d'Almassora – Catàleg de Bens i Espais Protegits d'Almassora*, dins la fitxa de l'ermita.

Cal dir que a hores d'ara, el vell plafó ha estat substituït per una reproducció moderna, número 27 del present catàleg, emplaçada a l'agost de l'any 2014; sent retirats els taulells originals per a la seua restauració i posterior custòdia al Museu Municipal.

La reproducció del plafó ha estat una iniciativa i donació de l'Associació Cultural El Torrelló d'Almassora. La pintura dels taulells ha estat a càrrec de l'artista almassorina Conchín Claramonte Domínguez, tot basant-se en el dibuix, tret de l'original, pel, també, artista local Paco Membrado.

La seua festa és el 16 de juliol.

N(UES)TRA S(EÑO)RA. [DEL CARMEN] /
JUAQUIN GARC[IA Y MERSEGUER]

Ahora, parte de las letras han desaparecido con la porción de azulejo original roto, como aparece en la transcripción.

Este retablo cerámico está incluido en el *Catàleg Patrimonial d'Almassora – Catàleg de Bens i Espais Protegits d'Almassora*, dentro de la ficha de la ermita.

Cabe decir, que en estos momentos, el viejo plafón ha sido sustituido por una reproducción moderna, número 27 del presente catálogo, emplazada en agosto del año 2014; siendo retirados los azulejos originales para su restauración y posterior custodia en el Museu Municipal.

La reproducción del plafón ha sido una iniciativa y donación de la Asociación Cultural El Torrelló d'Almassora. La pintura de los azulejos ha sido a cargo de la artista de Almassora Conchín Claramonte Domínguez, basándose en el dibujo, sacado del original, por el, también, artista local Paco Membrado.

Su fiesta es el 16 de julio.

Plafó de la mare de Déu del Carme original, número 26, després de ser trencat. – Plafón de la virgen del Carmen original, número 26, después de la rotura. Fot. P. Garcia.

GARCIA SAN GABINO (2000), *Catàleg ...* [Aprovat pel Ple Municipal el 2006, Fitxa 24]. GARCIA i PASCUAL (2001), *Parlem d'Almassora*, núm. 5. GARCIA i PASCUAL (2005), 32 *Històries ...* pàg. 41 i seg. PÉREZ GUILLÉN (2006), pàg. 101 i 315 i seg. GARCIA i PASCUAL (2008). GARCIA i PASCUAL (2011). ESTIVILL (2012), pàg. 65 i seg. GARCIA i PASCUAL (2015), 40 *Històries més*, pàg. 155 i seg.

Mare de Déu del Carme. Reproducció realitzada per Conchín Claramonte, tot substituint la imatge trencada, el 2014. Número 27 del present catàleg. – Virgen del Carmen. Reproducción realizada por Conchín Claramonte, substituyendo la imagen rota, en 2014. Número 27 del presente catálogo. Fot. P. Garcia.

Plafó ceràmic i llosa de pedra a la façana de l'ermita de sant Josep.
Plafón cerámico y losa de piedra en la fachada de la ermita de san José. Fot. P. Garcia.

28.

SANT JOSEP (ermita de sant Josep) SAN JOSÉ (ermita de san José)

Al nostre terme municipal, l'ermita de sant Josep, la trobem a l'actual partida de sant Josep, encara que tradicionalment sempre s'ha dit i ha constatat a la partida de Pa i Vi; en l'encreuament del camí de Benafelí i la travessera de sant Josep.

L'ermita és construïda, al segle XX, concretament el 1912, tal com indica la inscripció de la porta.

Aquesta presenta, davant la porta, una menuda terrassa descoberta, emmarcada per un banc d'obra corregut o muret. Aquesta hi serveix, a l'estiu, per a ampliar l'espai de culte en obrir-se les portes del temple.

La façana té una porta d'entrada centrada, de doble fulla, coronada per un arc ogival, de rajola vista. Aquest arc alberga un retaule amb quinze taulells de ceràmica, 5 x 3, de 10 x 20 cm en la primera i en la última filada horitzontal, aquesta amb el nom del sant, i de 20 x 20 cm en els nou taulells del centre. Tot el plafó de sant Josep amb Jesús, està envoltat per altres peces de 5 cm d'ample, conformant un requadre o marc. Les mides totals de la capelleta fan 90 x 70 cm.

És una imatge del sant de mig cos que en el seu braç dret sosté Jesús i en l'esquerre una branca amb lliris en flor, típica de la simbologia del sant. Josep vesteix túnica i mantó. I Jesús, com en moltes de les representacions amb aquest sant, vesteix de blanc. Les dues figures tenen a sobre una corona a tall d'aureola. El conjunt està ubicat al mig dels núvols.

A sota, consta el nom de l'advocació, tot flanquejat amb senzills motius vegetals:

SAN JOSE

El retaule ve signat al seu cantó inferior esquerre, amb dues línies en lletra cursiva:

m(anuel). Pseudo / Almazora

Davall el retaule ceràmic està encastada una placa de pedra calcària amb la inscripció, que fa referència a l'edificació de l'ermita, a tres línies:

A EXPENSAS / DE LOS / DEVOTOS.

Manuel Pseudo Claramonte naix a Almassora el 5 d'octubre de 1931, al Raval o carrer Trinitat i mor a Almassora el 2010. Des de menut, al col·legi, ja mostra les seues aptituds cap al dibuix, arribant a compaginar les feines de llaurador, ajudant a son pare, amb la pintura. El primer treball amb dedicació plena a l'art el té a la fàbrica Cotanda on pinta taulells, com per exemple el plafó ceràmic que ens ocupa.

En nuestro término municipal, la ermita de san José, la encontramos en la actual partida de san José, aunque tradicionalmente siempre se ha dicho y ha constado en la partida de Pa i Vi; en el cruce del camino de Benafelí y la travessera de san José.

La ermita es construida, en el siglo XX, concretamente en 1912, tal como indica la inscripción de la puerta.

Esta presenta, delante de la puerta, una pequeña terraza descubierta, enmarcada por un banco de obra corrido o murete. Esta sirve, en verano, para ampliar el espacio de culto al abrirse las puertas del templo.

La fachada tiene una puerta de entrada centrada, de doble hoja, coronada por un arco ojival, de ladrillo visto. Este arco alberga un retablo con quince azulejos de cerámica, 5 x 3, de 10 x 20 cm en la primera y en la última hilada horizontal, esta con el nombre del santo, y de 20 x 20 cm en los nueve azulejos del centro. Todo el plafón de san José con Jesús, está rodeado por otras piezas de 5 cm de ancho, conformando un recuadro o marco. Las medidas totales de la capilla hacen 90 x 70 cm.

Es una imagen del santo de medio cuerpo que en su brazo derecho sostiene Jesús y en el izquierdo una rama con lirios en flor, típica de la simbología del santo. José viste túnica y manto. Y Jesús, como en muchas de las representaciones con este santo, viste de blanco. Las dos figuras tienen encima una corona a modo de aureola. El conjunto está ubicado en medio de las nubes.

Abajo, consta el nombre de la advocación, flanqueado con sencillos motivos vegetales:

SAN JOSE

El retablo viene firmado a su esquina inferior izquierda, con dos líneas en letra cursiva:

m(anuel). Pseudo / Almazora

Debajo el retablo cerámico está encastada una placa de piedra calcárea con la inscripción, que referencia a la edificación de la ermita, a tres líneas:

A EXPENSAS / DE LOS / DEVOTOS.

Manuel Pseudo Claramonte nace en Almassora el 5 de octubre de 1931, en el Raval o calle Trinidad y muere en Almassora en 2010. Desde pequeño, en el colegio, ya muestra sus aptitudes hacia el dibujo, llegando a compaginar los trabajos de labrador, ayudando a su padre, con la pintura.

Amb tot, es dedica a estudiar diverses tècniques artístiques com la ceràmica, l'oli i l'aquarel·la.

Als 30 anys comença a dedicar-se professionalment a l'art. Aquest excel·lent artista té una ingent quantitat d'obres, de propietat particular, per tot arreu del món. A més, d'obra exposada en diferents museus i sales d'entitats i fundacions, públiques i privades, d'àmbit nacional i internacional, com per exemple moltes ambaixades espanyoles a Europa. També té exposada obra permanent al Museo Nacional de Arte Contemporáneo de Madrid, en el Museo de la Diputación de Guadalajara i a diverses ciutats d'Europa, Amèrica i Àsia. El 1988, és seleccionat per Ferro Enamel - España per a la realització de dos murals ceràmics destinats a la central de l'empresa a Cleveland, Ohio, EE. UU.

Aquest retaule està inclòs dins el *Catàleg Patrimonial d'Almassora – Catàleg de Bens i Espais Protegits d'Almassora*, dins la fitxa de l'ermita.

L'ermita festeja el sant, el segon diumenge després de sant Jaume.

El primer trabajo con dedicación llena al arte le tiene en la fábrica Cotanda donde pinta azulejos, como por ejemplo el plafón cerámico que nos ocupa. Con todo, se dedica a estudiar diversas técnicas artísticas como la cerámica, el óleo y la acuarela.

A los 30 años empieza a dedicarse profesionalmente al arte. Este excelente artista, tiene una ingente cantidad de obras, de propiedad particular, por todo el mundo. Además, de obra expuesta en diferentes museos y salas de entidades y fundaciones, públicas y privadas, de ámbito nacional e internacional, como por ejemplo muchas embajadas españolas a Europa. También tiene expuesta obra permanente al Museo Nacional de Arte Contemporáneo de Madrid, en el Museo de la Diputación de Guadalajara y a varias ciudades de Europa, América y Asia. El 1988, es seleccionado por Ferro Enamel - España para la realización de dos murales cerámicos destinados a la central de la empresa a Cleveland, Ohio, EE. UU.

Este retablo está incluido en el *Catàleg Patrimonial d'Almassora – Catàleg de Bens i Espais Protegits d'Almassora*, dentro de la ficha de la ermita.

La ermita festeja el santo, el segundo domingo después de san Jaime.

GARCIA SAN GABINO (2000), *Catàleg ...* [Aprobat pel Ple Municipal el 2006, Fitxa 99. GASCÓ SIDRO: OLUCHA MONTINS (2002). GARCIA i PASCUAL (2004), *Parlem d'Almassora*, núm. 22. GARCIA i PASCUAL (2005), *32 Històries ...* pàg. 109 i seg. PÉREZ GUILLÉN (2006), pàg. 167 i seg. i 273. GARCIA i PASCUAL (2008). GARCIA i PASCUAL (2011). FERRARI, A. M. (2012), pàg. 882 i seg. SEGURA MORENO; FALOMIR VENTURA; ADSUARA LLORENS (2012), pàg. 297. GARCIA i PASCUAL (2015), *40 Històries més*, pàg. 107 i pàg. 161 i seg.

Plafó del pou de sant Agustí. – Plafón del pozo de san Agustín. Fot. P. García i F. Membrado.

29.

SANT AGUSTÍ. SÈNIA O POU DE SANT AGUSTÍ SAN AGUSTÍN. CENIA O POZO DE SAN AGUSTÍN

Enclavat des de 1926 en la partida Ramonet del terme municipal d'Almassora, en l'actualitat hi és al mig d'un gran polígon industrial, entre les grans naus allí ubicades. Amb tot, encara, avui, el pou o sènia de sant Agustí dóna servei als regants de la partida

A l'edifici del motor de la sènia, sobre la porta del que era la façana i ara un lateral mig amagat, trobem un magnífic plafó ceràmic dedicat a la devoció de sant Agustí.

Agustí, naix en Tagaste, en l'actual Algèria, cap a l'any 354, de pare pagà, Patrici, i de mare cristiana, Mònica. De jove, estudia a les grans ciutats del nord d'Àfrica de Tagaste, Madaura i Cartago. Es converteix al cristianisme catòlic el 387, ordenat poc després, el 391, prevere i bisbe d'Hipona, el 395. El 410 Alaric entra a Roma, motivant que Agustí predique el seu Sermó sobre la caiguda de Roma i descriguera *La ciutat de Déu*. Vint anys més tard, un altre bàrbar, Genserico, assetja Hipona, on en el transcurs del setge mor Agustí el 430. Sant Agustí és considerat com un dels personatges i pensadors claus en la història d'occident.

En les diverses representacions seues, com en aquesta d'Almassora, sant Agustí se'ns mostra amb atributs semblants. Com a escriptor i doctor de l'Església, apareix, quasi sempre amb la ploma i el llibre obert. De vegades també es mostra amb mitra i bàcul, i al seu costat, una maqueta d'una església com a fundador de la institució. També, sovint, com és el cas, apareix un cor flamejant a la seua mà o a la de Jesús, que està en braços de la mare de Déu, envoltats d'àngels, com a símbol d'entrega a Déu. També poden aparèixer estigmes en les seues mans. Segons autors, des del segle XVI, aquest cor està traspassat per fletxes, com també ocorre en la representació d'Almassora.

«Les teues fletxes havien travessat el meu cor amb el teu amor. Portava les teues paraules clavades en les meues entranyes». *Confessions* de sant Agustí IX, 2, 3.

També hi ha altres representacions amb Jesús a la platja, en el que ve a mostrar-se amb una petxina marina on transporta aigua.

Fins al segle XVI, es representa a sant Agustí jove i sense barba. Després, com també podem veure a Almassora, apareix un sant Agustí patriarcal, madur i barbat, vestit de bisbe amb el bàcul prop d'ell.

Enclavado desde 1926 en la partida Ramonet del término municipal de Almassora, en la actualidad está en medio de un gran polígono industrial, entre las grandes naves allí ubicadas. Con todo, todavía, hoy, el pozo o cenia de san Agustín, da servicio a los regantes de la partida.

En el edificio del motor de la cenia, sobre la puerta de lo que era la fachada y ahora un lateral medio escondido, encontramos un magnífico plafón cerámico dedicado a la devoción de san Agustín.

Agustín, nace en Tagaste, en la actual Argelia, hacia el año 354, de padre pagano, Patricio, y de madre cristiana, Mónica. De joven, estudia en las grandes ciudades del norte de África de Tagaste, Madaura y Cartago. Se convierte al cristianismo católico en 387, ordenado poco después, en 391, presbítero y obispo de Hipona, en 395. En 410 Alarico entra en Roma, motivando que Agustín predicase su Sermón sobre la caída de Roma y describiera *La ciudad de Dios*. Veinte años más tarde, otro bárbaro, Genserico, asedia Hipona, donde en el transcurso del sitio muere Agustín en 430. San Agustín, está considerado como uno de los personajes y pensadores claves en la historia de occidente.

En sus diversas representaciones, como en esta de Almassora, san Agustín se nos muestra con atributos similares. Como escritor y doctor de la Iglesia, aparece, casi siempre con la pluma y el libro abierto. A veces también se muestra con mitra y báculo, y a su lado una maqueta de una iglesia como fundador de la institución. También, a menudo, como es el caso, aparece un corazón llameante en su mano o en la de Jesús, que está en brazos de la Virgen, rodeados de ángeles, como símbolo de entrega a Dios. También pueden aparecer estigmas en sus manos. Según autores, desde el siglo XVI, este corazón está traspassado por flechas, como también ocurre en la representación de Almassora.

«Tus flechas habían atravesado mi corazón con tu amor. Llevaba tus palabras clavadas en mis entrañas». *Confesiones* de san Agustín IX, 2, 3.

También existen otras representaciones con Jesús en la playa, en el que viene a mostrarse con una concha marina donde transporta agua.

Hasta el siglo XVI, se representa a san Agustín joven y sin barba. Después, como también podemos ver en

La imatge que podem admirar en la sènia de sant Agustí d'Almassora, és una representació clàssica d'aquest sant que té la seua inspiració en el gravat 18 de Shelte Bolswert: *Iconographia magni patris Aurelii Agustini* ... Anvers i París, 1624. Aquest autor publica una sèrie de gravats a tall de cicle sobre la vida de sant Agustí. Aquesta escena en particular es denomina *Transverberació del cor de sant Agustí*.

L'escena, com hem dit, és una clàssica representació del sant i els seus atributs i consta de dotze taulellets ceràmics, 4 x 3, de 20 x 20 cm pintats amb colors blaus i ocres, com en altres panells de l'època. La representació està envoltada d'una sanefa pintada i al seu torn, d'una motlura, a manera de marc ressaltat, molt senzilla. El total del retaule mesura 80 x 60 cm.

En el part inferior de la imatge, escrit en lletres majúscules molt senzilles, tenim el nom de l'advocació:

S(an). AGUSTIN.

El plafó ceràmic es pot datar de finals dels anys 20 del segle XX.

La festa d'aquest sant se celebra el 28 d'agost.

Almassora, aparece un san Agustín patriarcal, maduro y barbado, vestido de obispo con el báculo cerca de él.

La imagen que podemos admirar en la cenia de san Agustín de Almassora, es una representación clásica de este santo que tiene su inspiración en el grabado 18 de Shelte Bolswert: *Iconographia magni patris Aurelii Agustini* ... Amberes y París, 1624. Este autor publica una serie de grabados a modo de ciclo sobre la vida de san Agustín. Esta escena en particular se denomina *Transverberación del corazón de san Agustín*.

La escena, como hemos dicho, es una clásica representación del santo y sus atributos y consta de doce azulejos cerámicos, 4 x 3, de 20 x 20 cm, pintados con colores azules y ocres, como en otros paneles de la época. La representación está rodeada de una cenefa pintada y a su vez, de una moldura, a modo de marco resaltado, muy sencilla. El total del retablo mide 80 x 60 cm.

En la parte inferior de la imagen, escrito en letras mayúsculas muy sencillas, tenemos el nombre de la advocación:

S(an). AGUSTIN.

El plafón cerámico se puede fechar de finales de los años 20 del siglo XX.

La fiesta de este santo se celebra el 28 de agosto.

Gravat 18 de B. Bolswert. Tansverberació del cor de sant Agustí.
Grabado 18 de B. Bolswert. Transverberación del corazón de san Agustín.

Plafó del pou de sant Antoni, des dels anys 30 a 198. Número 30 del present catàleg.
 Plafón del pozo de san Antonio, desde los años 30 a 1987. Número 30 del presente catálogo. Fot. de F. Membrado.

30, 31.

SANT ANTONI DE PÀDUA.

POU DE SANT ANTONI.

(desapareguts)

SANT ANTONIO DE PADUA.

POZO DE SAN ANTONIO

(desaparecidos)

Damunt la porta del pou de sant Antoni existia un panell ceràmic amb la imatge de sant Antoni de Pàdua.

Aquest pou està en la partida Ramonet d'Almassora, ara, dins del complex de Pamesa, al darrere, prop del camí Hostalassos.

Primer hi havia un plafó ceràmic, del primer terç del segle XX, núm. 30 del present catàleg, que segons informacions de Paco Membrado, va anar caient a terra i va estar substituït per un altre, a finals dels anys 80 del mateix segle XX, núm. 31 del present catàleg. Ara cap dels dos plafons llueix a la façana del pou. Les fotografies originals són de Paco Membrado Guinot. Una fotografia d'abans de canviar el plafó i altra amb el nou retaule, el 1987, que avui tampoc hi és en el seu lloc.

Sant Antoni de Pàdua, naix a Lisboa, el 1195, i el seu vertader nom és Fernando de Bulhões. Molt jove, ingressa a l'orde de sant Agustí, embarcant cap a Àfrica com a missioner, passant poc de temps a aquelles terres, d'on torna per malaltia. Durant el viatge de tornada, recalca a Sicília. Ja a Itàlia, coneix a sant Francesc, i va prendre el nom d'Antoni en ingressar a l'orde franciscà. Viu gran part de la seua vida a Pàdua, i és famós per les seues dots oratòries i missioneres. Mor a Pàdua el 13 de juny de 1231.

El primer plafó, número 30, que en la fotografia ja té part d'ell a terra, com ja hem dit, es pot datar a la dècada dels anys 30 del segle XX, igual que altres pous del terme. I el segon retaule, núm. 31, és del voltant de 1987.

Ambdós plafons estaven ubicats a la façana de l'entrada del pou. Avui, encara es pot veure el buit del lloc on hi era aquest panell

Les dues capelletes són de similars característiques, amb nou manises ceràmiques de diferents mides, amb sanefa pintada al voltant de les imatges.

Els dos panells tenen el mateix espediment i mesures. Així disposen ambdues capelles de nou peces ceràmiques, 3 x 3, de segurament 20 x 20 cm la filada vertical del centre i 10 x 20 els tres taulells disposats a les filades verticals de cada banda, fent una mida total de 60 x 40 cm.

Encima de la porta del pozo de san Antonio existía un panel cerámico con la imagen de san Antonio de Padua.

Este pozo está en la partida Ramonet de Almassora, ahora, dentro del complejo de Pamesa, detrás, cerca del camino Hostalassos.

Primero existía un plafón cerámico, del primer tercio del siglo XX, núm. 30 del presente catálogo, que según informaciones de Paco Membrado, fue cayendo al suelo y se sustituyó por otro, a finales de los años 80 del mismo siglo XX, núm. 31 del presente catálogo. Ahora ninguno de los dos plafones luce en la fachada del pozo. Las fotografías originales son de Paco Membrado Guinot. Una fotografía de antes de cambiar el plafón y otra con el nuevo retablo, el 1987, que hoy tampoco está en su lugar.

San Antonio de Padua, nace en Lisboa, el 1195, y su verdadero nombre es Fernando de Bulhões. Muy joven, ingresa a la orden de san Agustín, embarcando hacia África como misionero, pasando poco tiempo a aquellas tierras, de donde vuelve por enfermedad. Durante el viaje de vuelta, recalca en Sicilia. Ya en Italia, conoce a san Francisco, y toma el nombre de Antonio al ingresar a la orden franciscana. Vive gran parte de su vida a Padua, y es famoso por sus dotes oratorias y misioneras. Muere en Padua el 13 de junio de 1231.

El primer plafón, número 30, que en la fotografía ya tiene parte de él en el suelo, como ya hemos dicho, se puede fechar en la década de los años 30 del siglo XX, al igual que otros pozos del término. Y el segundo retablo, número 31, es de alrededor de 1987.

Ambos plafones estaban ubicados en la fachada de la entrada del pozo. Hoy, aún se puede ver el vacío del lugar donde era este panel.

Las dos capillas son de similares características, con nueve azulejos cerámicos de diferentes medidas, con cenefa pintada alrededor de las imágenes.

Los dos paneles tienen el mismo despiece y medidas. Así disponen ambas capillas de nueve piezas cerámicas, 3 x 3, de seguramente 20 x 20 cm la hilada vertical del centro y 10 x 20 los tres azulejos dispuestos a las hiladas verticales de cada lado, haciendo una medida total de 60 x 40 cm.

La més antiga, a la part inferior, dins d'una cartella blanca, té el nom de l'advocació:

[SAN ANTONIO DE PA]DUA. (¿?)

No sabem si el nom de sant té abreviatures en la disposició de les lletres.

L'advocació, en l'època de la fotografia, als anys 80 del segle XX, sols conserva les tres darreres lletres i el punt, tot dins l'únic taulell de la banda inferior del plafó que es conservava en eixe moment.

En els dos panells, tant el dels anys 30, com el dels anys 80 del segle XX, la figura del sant és una imatge tradicional i canònica de representar-lo, amb influències de les estampes de la impremta Laborda de València del segle XVIII.

Sant Antoni de Pàdua, se'ns mostra jove, amb el pel tallat amb tonsura, dempeus i sense barba. Porta l'estamena de l'orde de sant Francesc, «*ordo frates minorum*». L'hàbit du esclavina amb caputxa. L'estamena està dibuixada i pintada de mode que se'ns mostra l'aspror i pobresa del drap.

Uns elements que falten, d'altres representacions similars, són el cordó amb tres nucs i el rosari. Du al braç a Jesús i en tots dos retaules té la flor de l'assutzena o lliri blanc, símbol del vot de puresa que molt sovint apareix en les representacions del sant.

El panell tenia una sanefa pintada al voltant de la imatge.

Cal dir que hi ha alguna diferència entre ambdós panells. En el més antic, núm. 30 del present catàleg, Jesús, està sobre el braç esquerre del sant, que sí que du el rosari amb una creu a la cintura, el lliri és sostingut amb la mà dreta i l'escena té lloc dins la cel·la conventual del sant. La cel·la té una creu a la paret, una taula amb la Bíblia oberta, a sobre, i una finestra amb una ciutat al fons. La ciutat és segurament Pàdua, ja que la basílica on està soterrat sant Antoni, a Pàdua, és de similars característiques a la del dibuix.

En la imatge dels anys 80 del segle XX, núm. 31 del present catàleg, Jesús descansa sobre el braç dret del sant, els lliris en flor i altres matolls silvestres són al voltant del bust del sant, tot transcorrent l'escena al mig del camp.

La seua festa és el 13 de juny.

La más antigua, en la parte inferior, dentro de una cartela blanca, tiene el nombre de la advocación:

[SAN ANTONIO DE PA]DUA. (¿?)

No sabemos si el nombre tiene abreviaturas en la disposición de las letras.

L'advocació, en la època de la fotografia, en los años 80 del siglo XX, solo conserva las tres últimas letras y el punto, dentro del único azulejo de la parte inferior del plafón que se conservaba en ese momento.

En los dos paneles, tanto el de los años 30 como el de los años 80 del siglo XX, la figura del santo es una imagen tradicional y canónica de representarlo, con influencias de las estampas de la imprenta Laborda de Valencia del siglo XVIII.

San Antonio de Padua, se nos muestra joven, con el pelo cortado con tonsura, derecho y sin barba. Usa la estameña de la orden de san Francisco, «*ordo frates minorum*». El hábito lleva esclavina con capucha. La estameña está dibujada y pintada de modo que se nos muestra la aspereza y pobreza del paño.

Unos elementos que faltan, de otras representaciones similares, son el cordón con tres nudos y el rosario. Lleva en el brazo a Jesús y en los dos retablos tiene la flor de la azucena o lirio blanco, símbolo del voto de pureza que muy a menudo aparece en las representaciones del santo.

El panel tenía una cenefa pintada alrededor de la imagen.

Hay que decir que hay alguna diferencia entre ambos paneles. En el más antiguo, núm. 30 del presente catálogo, Jesús, está sobre el brazo izquierdo del santo, que sí que lleva el rosario con una cruz en la cintura, el lirio lo sostiene con la mano derecha y la escena tiene lugar dentro de la celda conventual del santo. La celda tiene una cruz en la pared, una mesa con la Biblia abierta encima y una ventana con una ciudad al fondo. La ciudad es seguramente Padua, ya que la basílica donde está enterrado san Antonio, en Padua, es de similares características a la del dibujo.

En la imagen de los años 80 del siglo XX, núm. 31 del presente catálogo, Jesús descansa sobre el brazo derecho del santo, los lirios en flor y otros matorrales silvestres están alrededor del busto del santo, transcurriendo la escena en medio del campo.

Su fiesta es el 13 de junio.

Panell ceràmic de sant Antoni de 1987, ara llevat del seu lloc. Número 31 del present catàleg. – Panel cerámico de san Antonio de 1987, ahora retirado de su sitio. Número 31 del presente catálogo.
Fot. de F. Membrado.

Pou de sant Joan. – Pozo de san Juan. Fot. P. Garcia.

32.

SANT JOAN

POU DE SANT JOAN

SAN JUAN

POZO DE SAN JUAN

Panell ceràmic que es troba a la façana del pou de sant Joan, a la partida de Vilamoncarro d'Almassora. Aquest pou està datat el 1931.

El conjunt ceràmic consta de setze taulells ceràmics de diferents mides, envoltat d'un marc ressaltat, de 5 cm d'ample, també ceràmic, a tall de motllura. El retaule és més ample en la base, per acollir l'advertiment de prohibida l'entrada al pou, tot integrada en el conjunt ceràmic.

L'especejament dels taulells és 5 x 4 – 3 – 6. La primera i segona filades horitzontals de taulells disposats en 2 x 4, tenen una mida de 20 x 20 cm els quatre taulells centrals i 20 x 10 cm, els dos de la filada vertical de la dreta i els dos de la de l'esquerra. La tercera i quarta filades horitzontals de peces, tenen una disposició de 2 x 3 i unes mides de 20 x 20 cm la tercera filada i 10 x 20 cm la quarta filada, on consta el nom del pou.

Hi ha una cinquena filada horitzontal de taulells, més ampla que les de dalt, però dins el marc ceràmic. Aquesta darrera filada té 6 peces, on les tres primeres tenen una mida de 10 x 20 cm, la següent té una mida de 10 x 10 cm i les dues últimes peces 10 x 20 cm. En aquesta filada de taulells hi és l'advertiment de prohibida l'entrada. El plafó té 90 cm d'alt, i d'ample en la base té una mida de 120 cm i la resta fa 70 cm d'ample.

El plafó, representa sant Joan Baptista batejant Jesús a la ribera del riu Jordà, quan aboca l'aigua sobre el cap de Jesucrist.

L'escena està ubicada dins un paisatge naturalista a vora riu amb cases al fons. Jesús amb un peu dins el riu, amb les mans unides a manera de prec, espera amb el cap inclinat l'aigua que li aboca Joan.

Sant Joan és representat com un jove o adolescent de llargs cabells, cobert per la tradicional pell de camell i un mant roig, símbol de la sang que vessa en el seu martiri, tot és una composició canònica pel que fa als símbols. Sant Joan, en una mà du el seu bordó amb la creu, també tradicional del sant amb la cinta on hauria de constar la inscripció «Agnus Dei» i en altra mà alça l'aigua que aboca sobre el cap de Jesús.

Sota les figures, a dues línies, està l'advocació del pou dins una cartel·la dibuixada i amb taulells blancs sense més pintura que les lletres d'interessant tipografia:

POZO SAN JUAN

Panel cerámico que se encuentra en la fachada del pozo de san Juan, en la partida Vilamoncarro de Almassora. El pozo está fechado en 1931.

El conjunto cerámico, consta de dieciséis azulejos cerámicos de diferentes medidas, rodeado de un marco resaltado, de 5 cm de ancho, también cerámico, a modo de moldura. El retablo es más ancho en la base para acoger la advertencia de prohibida la entrada al pozo, integrada en el conjunto cerámico.

El despiece de las baldosas es 5 x 4 – 3 – 6. La primera y segunda hiladas horizontales de azulejos dispuestos 2 x 4, tienen una medida de 20 x 20 cm los cuatro azulejos centrales y 20 x 10 cm, los dos de la hilada vertical de la derecha y los dos de la de la izquierda. La tercera y cuarta hiladas horizontales de piezas, tienen una disposición de 2 x 3 y unas medidas de 20 x 20 cm la tercera hilada y 10 x 20 cm la cuarta hilada, donde consta el nombre del pozo.

Hay una quinta hilada horizontal de azulejos, más ancha que las de arriba, pero dentro del marco cerámico. Esta última hilada tiene 6 piezas, donde las tres primeras tienen una medida de 10 x 20 cm, la siguiente tiene una medida de 10 x 10 cm y las dos últimas piezas 10 x 20 cm. En esta hilada de azulejos está la advertencia de prohibida la entrada. El plafón tiene 90 cm de alto, y de ancho en la base tiene una medida de 120 cm y el resto hace 70 cm de ancho.

El plafón, representa a san Juan Bautista bautizando a Jesús en la ribera del río Jordán, cuando vierte el agua sobre la cabeza de Jesucristo.

La escena está ubicada dentro de un paisaje naturalista junto al río con casas al fondo. Jesús con un pie dentro del río, con las manos unidas a modo de ruego, espera con la cabeza inclinada el agua que le vierte Juan.

San Juan es representado como un joven o adolescente de largos cabellos, cubierto por la tradicional piel de camello y un manto rojo, símbolo de la sangre que derrama en su martirio, toda una composición canónica por lo que respecta a los símbolos. San Juan, en una mano lleva su bordón con la cruz, también tradicional del santo con la cinta donde debería constar la inscripción «Agnus Dei» y en otra mano alza el agua que vierte sobre la cabeza de Jesús.

I, baix, una advertència, com ja hem dit, integrada al panell:

PROHIBIDA LA ENTRADA

El panell, ha patit agressions a la seua superfície, presentant erosions importants sobre la ceràmica, sobretot en els rostres de sant Joan i Jesús.

La festa de sant Joan és el 24 de juny.

Bajo las figuras, en dos líneas, está la advocación del pozo dentro una cartela dibujada y con azulejos blancos sin más pintura que las letras de interesante tipografía:

POZO SAN JUAN

Y una advertencia, como ya hemos dicho, integrada en el panel:

PROHIBIDA LA ENTRADA

El panel, ha sufrido agresiones en su superficie, presentando erosiones importantes sobre la cerámica, sobre todo en los rostros de san Juan y Jesús.

La fiesta de san Juan es el 24 de junio.

VORÁGINE (1982), vol. 1, pàg. 335 i seg. i vol. 2, pàg. 547 i seg. PÉREZ GUILLÉN (2006), pàg. 213 i seg. GARCIA i PASCUAL (2011). FERRARI (2012), pàg. 887 i seg. GARCIA i PASCUAL (2015), *40 Històries més*, pàg. 158 i seg.

Plafó de gran format del pou de santa Quitèria de Vilamoncarro i Murgonada. Número 33 del present catàleg.
Plafón de gran formato del pozo de santa Quiteria de Vilamoncarro y Murgonada. Número 33 del presente catálogo.
Fot. P. Garcia.

33, 34.

SANTA QUITÈRIA. POU
DE SANTA QUITÈRIA

VILAMONCARRO I
MURGONADA

SANTA QUITERIA. POZO
DE SANTA QUITERIA

VILAMONCARRO Y
MURGONADA

Taulells a la façana del pou de santa Quitèria de Vilamoncarro amb l'any del pou. Número 34 del present catàleg. – Azulejos en la fachada del pozo de santa Quiteria de Vilamoncarro con el año del pozo. Número 34 del presente catálogo. Fot. P. García.

Al pou de Vilamoncarro, a la partida del mateix nom a Almassora, tenim uns panells ceràmics, un de grans dimensions, molt visibles.

Sobre la façana de l'edifici hi ha dos plafons, un sobre la porta d'accés a l'interior del pou i l'altre hi és sobre la finestra a l'esquerra de la façana.

El que hi ha sobre la porta, núm. 34 del present catàleg, té vuit taulells verds, en una filada de taulells de 20 x 10 cm, fent un total de 20 x 80 cm, on consta l'any de construcció:

AÑO 1931

Detall de la imatge de santa Quitèria del pou de Vilamoncarro i Murgonada, del plafó número 33 del present catàleg. – Detalle de la imagen de santa Quiteria del pozo de Vilamoncarro y Murgonada, del plafón número 33 del presente catálogo. Fot. P. García.

En el pozo de Vilamoncarro, en la partida del mismo nombre en Almassora, tenemos unos paneles cerámicos, uno de grandes dimensiones, muy visibles.

Sobre la fachada del edificio hay dos plafones, uno sobre la puerta de acceso al interior del pozo y el otro está sobre la ventana a la izquierda de la fachada.

El que está sobre la puerta, núm. 34 del presente catálogo, tiene ocho azulejos verdes, en una hilada de azulejos de 20 x 10 cm, haciendo un total de 20 x 80 cm, donde consta el año de construcción:

AÑO 1931

En realitat són vuit mitjos taulells, cadascun amb una lletra o un número i un marcant l'espai.

L'altre plafó, núm. 33 del present catàleg, té trenta - tres peces ceràmiques, 3 x 11, de 20 x 20 cm i una mida total de 60 x 220 cm, del mateix tipus i color que l'anterior, que hi és sobre la finestra esquerra de la façana i conté el nom del pou i la zona del terme de la seua ubicació.

El text i distribució del segon panell ceràmic, amb tres línies, és el següent:

POZO SANTA - Imatge de la santa - **QUITERIA / DE / VILAMONCARRO Y MURGONADA**

A més, tallant la frase principal del nom del pou i dins un cercle menut, de la mateixa mida i altura que les lletres, trobem una imatge, molt desdibuixada i mancada de color, de santa Quitèria.

El dibuix presenta la imatge de la santa que avui veiem habitualment, que podem trobar a l'ermita i que refereix el Sr. E. Beltrán Ballester, en presentar els símbols de la santa en el seu llibre *Santa Quiteria y sus circunstancias*. Castelló, 2005:

«La alta corona, la larga y negra cabellera con tirabuzones, el adornado (con bordados y flecos) manto de púrpura, la blanca y también adornada túnica, la palma de plata, el libro abierto y el perro encadenado y contemplativo y, sobre todo el cutis moreno».

Així com la cuirassa; tot a sobre una plataforma, per fixar-la a la fornícula del seu altar o a la peanya a les festes.

Els dos planells no tenen cap sanefa envoltant els taulells i cal dir que les lletres són de color blau i estan perfilades en color groc.

Al cantó inferior dret del plafó més gran, pareix que era el nom de l'artista o de la fàbrica on es va fer el panell, però avui en dia no es distingeix bé. Amb tot, per l'època, 1931, tipus de taulell i tractament del color, entenem que la seua fabricació i procedència és a Onda.

Com ja hem dit en altres exemples, la seua festa és el 22 de maig.

En realidad son ocho medios azulejos, cada uno con una letra o un número y una marcando el espacio.

Y otro plafón, núm. 33 del presente catálogo, tiene treinta y tres piezas cerámicas, 3 x 11, de 20 x 20 cm y una medida total de 60 x 220 cm, del mismo tipo y color que el anterior, que está sobre la ventana izquierda de la fachada y contiene el nombre del pozo y la zona del término de su ubicación.

El texto y distribución del segundo panel cerámico, con tres líneas, es el siguiente:

POZO SANTA - Imagen de la santa - **QUITERIA / DE / VILAMONCARRO Y MURGONADA**

Además, cortando la frase principal del nombre del pozo y dentro de un círculo pequeño, de la misma medida y altura que las letras, encontramos una imagen, muy desdibujada y falta de color, de santa Quiteria.

El dibujo presenta la imagen de la santa que hoy vemos habitualmente, que podemos encontrar a la ermita y que refiere el don E. Beltrán Ballester, al presentar los símbolos de la santa en su libro *Santa Quiteria y sus circunstancias*. Castelló, 2005:

«La alta corona, la larga y negra cabellera con tirabuzones, el adornado (con bordados y flecos) manto de púrpura, la blanca y también adornada túnica, la palma de plata, el libro abierto y el perro encadenado y contemplativo y, sobre todo el cutis moreno».

Así como la armadura; todo sobre una plataforma, para fijarla en la hornacina de su altar o en la peana durante las fiestas.

Los dos paneles no tienen ninguna cenefa rodea los azulejos y cabe decir que las letras son de color azul y tienen un perfil de color amarillo.

En la esquina inferior derecha del plafón más grande, parece que estaba el nombre del artista o de la fábrica donde se hizo el panel, pero hoy en día no se distingue bien. Con todo, por la época, 1931, tipo de azulejo y tratamiento del color, entendemos que su fabricación y procedencia es a Onda.

Como ya hemos dicho en otros ejemplos, su fiesta es el 22 de mayo.

Plafó de 1914 de la sènia o pou de santa Quitèria. – Plafón de 1914 de la cenia o pozo de santa Quitèria. Fot. P. Garcia.

35.

SANTA QUITÈRIA. SÈNIA O POU DE SANTA QUITÈRIA SANTA QUITERIA. CENIA O POZO DE SANTA QUITERIA

Verge i màrtir del segle IV. A Almassora, la tradició apunta que va aparèixer en un abric del riu Millars, sobre el que és va erigir l'ermita, protegint-nos de la llagosta, pesta, febre i ràbia.

Prop de l'ermita de la santa, a la mateixa partida de santa Quitèria, trobem un magnífic panell ceràmic, que presideix la façana de l'edifici de la sènia o pou de santa Quitèria, a prop del camí Vora Riu.

Aquest hi està dins d'una fornícula amb un arc de mig punt, a la façana, sobre la llinda de la porta de l'edifici del pou de reg. Sembla que se salva d'estar destruït, durant la Guerra Civil, en emblanquinar-lo.

La figura, de colors molt vius i típica del gust de l'època, té vint-i-quatre taulells, 6 x 4, de diferents mides. Catorze peces centrals de 20 x 20 cm, sis peces de la mateixa mida, 20 x 20 cm, retallades per adaptar-les al contorn de la banda superior del nínxol i quatre taulells de 10 x 20 cm en la darrera filada horitzontal de peces del retaule, conformant la banda inferior de la sanefa.

El plafó té 80 x 80 cm en l'àrea quadrangular del nínxol i l'arc té des de la llum, on comença l'arc, fins a la rosca, la fletxa de l'arc, 30 cm. Així en la banda més ampla, el retaule té 80 cm en la base i en l'altura màxima fins a la banda de dalt de l'arc és de 110 cm.

El panell està signat per l'artista Francisco Verdià, que sabem que procedeix d'Onda, l'any que podem veure a la part superior:

AÑO 1914

A sota, dins una cartel·la, està el nom de la devoció:

SANTA QUITERIA

I, la signatura de l'artista està al cantó inferior dret de la imatge, dins la sanefa:

F(RANCISCO). VERDIÀ

Virgen y mártir del siglo IV. En Almassora, la tradición apunta que apareció en un abrigo del río Millars, sobre la que es erigió la ermita, protegiéndonos de la langosta, peste, fiebre y rabia.

Cerca de la ermita de la santa, en la misma partida de santa Quitèria, encontramos un magnífico panel cerámico, que preside la fachada del edificio de la cenia o pozo de santa Quiteria, junto al camino Vora Riu.

Este está dentro de una hornacina con un arco de medio punto, en la fachada, sobre el dintel de la puerta del edificio del pozo de riego. Parece que se salva de ser destruido, durante la Guerra Civil, al encalarlo.

La figura, de colores muy vivos y típica del gusto de la época, tiene veinticuatro azulejos, 6 x 4, de diferentes medidas. Catorce piezas centrales de 20 x 20 cm, seis piezas de la misma medida, 20 x 20 cm, recortadas para adaptarlas al contorno de la parte superior del nicho y cuatro azulejos de 10 x 20 cm en la última hilera horizontal de piezas del retablo, conformando la parte inferior de la cenefa.

El plafón tiene 80 x 80 cm en el área cuadrangular del nicho y el arco tiene desde la luz, donde comienza el arco, hasta la rosca, la flecha del arco, 30 cm. Así en la parte más ancha, el retablo tiene 80 cm en la base y la altura máxima hasta la parte superior del arco es 110 cm.

El panel está firmado por el artista Francisco Verdià, que sabemos que procede de Onda, el año que podemos ver a la parte superior:

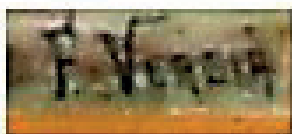
AÑO 1914

Abajo, dentro de una cartela, está el nombre de la devoción:

SANTA QUITERIA

Y la firma del artista está en la esquina inferior derecha de la imagen, dentro de la cenefa:

F(RANCISCO). VERDIÀ

Francisco Verdià és un pintor d'Onda que va exercir entre el segle XIX i el XX. Podem trobar la seua signatura en un plafó de sant Ramon Nonat d'Artana, una santa Cristina també d'Artana i una imatge de la mare de Déu dels Desemparats a Betxí entre d'altres

Ací trobem una representació de la santa, com diu Paco Membrado, diferent del que tenim costum, que segueix la disposició i motius que apareixen als gojos de la santa dels segles XVIII o XIX.

A tall d'exemple, tenim la imatge que encapçala els gojos editats a València al segle XVIII, en l'obrador d'Antoni Bordazar (1671 – 1744). Aquest és un impressor i bibliofil valencià que continua l'ofici del seu pare Jaume Bordazar, sent un dels més importants impressors de València i del país.

Veiem una santa sense corona, amb una menuda protecció pectoral o armilla a sota el pit i amb la palma de martiri en una mà i un llibre en l'altra. La santa subjecta dos gossos amb una cadena que es desdobra, tots, símbols de la fidelitat i del martiri que sofreix. Darrere hi ha un paisatge amb una església de gran port, muntanyes, un arbre amb dues branques amb fulles, etc.

Tot el panell està envoltat amb una magnífica sanefa naturalista de l'època de la seua confecció, amb flors, fulles i tiges.

La festa se celebra el 22 de maig.

Francisco Verdià es un pintor d'Onda que ejerció entre el siglo XIX y el XX. Podemos encontrar su firma en un plafón de san Ramón Nonato de Artana, una santa Cristina también de Artana y una imagen de la virgen de los Desamparados en Betxí, entre otras.

Aquí encontramos una representación de la santa, como dice Paco Membrado, diferente de la que tenemos costumbre, que sigue la disposición y motivos que aparecen en los gozos de la santa de los siglos XVIII o XIX.

A modo de ejemplo, tenemos la imagen que encabeza los gozos editados en València en el siglo XVIII, en el taller de Antoni Bordazar (1671 – 1744). Este es un impresor valenciano que continua el oficio de su padre Jaume Bordazar, siendo uno de los más importantes impresores de València y del país.

Vemos una santa sin corona, con una pequeña protección pectoral bajo el pecho y con la palma de martirio en una mano y un libro en la otra. La santa sujeta dos perros con una cadena que se desdobra, todos, símbolos de la fidelidad y del martirio que sufre. Detrás hay un paisaje con una iglesia de gran porte, montañas, un árbol con dos ramas con hojas, etc.

Todo el panel está rodeado con una magnífica cenefa naturalista de la época de su confección, con flores, hojas y tallos.

La fiesta se celebra el 22 de mayo.

ORIA (1983). MEMBRADO (1987). PÉREZ CONTEL (1999), pàg. 281. FERRI CHULIO (2001). pàg. 238 i seg. BELTRÁN BALLESTER, (2005), pàg. 151 i seg. GARCIA i PASCUAL (2011). SEGURA MORENO (2012). GARCIA i PASCUAL (2015), *40 Històries més*, pàg. 156 i seg.

Imatge dels Gojos de santa Quitèria del segle XVIII de l'obrador i impremta d'Antoni Bordazar de València. – Imagen de los Gozos de santa Quitèria del siglo XVIII del taller e impremta de Antoni Bordazar de València. PÉREZ CONTEL, R (1999), pàg. 281.

Pou dels Desemparats o de la Lligona. – Pozo de los Desamparados o de la «Lligona». Fot. P. Garcia.

36.

MARE DE DÉU DELS DESEMPARATS POU DELS DESEMPARATS VIRGEN DE LOS DESAMPARADOS POZO DE LOS DESAMPARADOS

Al pou dels Desemparats, conegut popularment com de la Lligona; ubicat a la partida del Pla de Museros de terme d'Almassora, hi ha un magnífic panell ceràmic; del qual diríem, sense dubte, que és un dels millors del terme.

El pou és de principis de la dècada dels 30 del segle XX. Amb tot, podem trobar, a Almassora, treballs de l'autor del panell dels anys 40.

És un plafó amb cinquanta-quatre peces ceràmiques, 6 x 9, de 15 x 15 cm, amb una mida total de 90 x 135 cm, fet per J. Cotanda als tallers F. Diago de Castelló.

L'artista ceràmic José Cotanda Aguilera, de l'Alcora, treballa en l'empresa F. Diago de Castelló, abans d'establir-se el 1950 a l'Alcora i fundar La Muy Noble y Artística Cerámica de Alcora.

A la banda inferior dreta de la imatge trobem la marca de fàbrica, a tall de segell oval daurat. Dins el segell, hi ha dues línies escrites amb el nom de la fàbrica i lloc. A sota el segell, està la signatura de l'autor en cursiva i subratllada, aprofitant la rúbrica que ix de la C majúscula del cognom. Marca de fàbrica:

F(ERNANDO). DIAGO / CASTELLÓN

Signatura:

J(osé) Cotanda

Presideix, el quadre, la imatge, tradicional, de la mare de Déu dels Desemparats, coronada, coberta amb gran mantell i Jesús en braços. Al torn d'ella s'organitzen els distints elements del panell, títols, text, dibuixos, etc.; on apareix el nom i propietat del pou, a l'època de la seua construcció. Als peus de la imatge, al centre, ve el nom de Vila-real, dins una cartella.

Separat d'aquesta part principal, a sota, hi ha un dibuix central. Ací trobem un camí entre horts molt espessos, amb la imatge de Vila-real al fons. Al camí es troben dos llauradors, vestits i calçats amb roba de treball tradicional, disposats a regar, amb sengles lligones als seus muscles, l'Agüelo Saurina i Jaume.

En el pozo de los Desamparados, conocido popularmente como de la «Lligona», ubicado en la partida del Pla de Museros del término de Almassora, hay un magnífico panel cerámico; del cual diríamos, sin duda, que es uno de los mejores del término.

El pozo es de principios de la década de los 30 del siglo XX, aunque hay, en Almassora, trabajos del autor del panel de los años 40.

Es un plafón con cincuenta y cuatro piezas cerámicas, 6 x 9, de 15 x 15 cm, con una medida de 90 x 135 cm, hecho por J. Cotanda en los talleres F. Diago de Castelló.

El artista cerámico José Cotanda Aguilera, de l'Alcora, trabaja en la empresa F. Diago de Castellón, antes de establecerse el 1950 a l'Alcora y fundar La Muy Noble y Artística Cerámica de Alcora.

En la esquina inferior derecha de la imagen encontramos la marca de fábrica, a modo de sello ovalado dorado. Dentro del sello, hay dos líneas escritas con el nombre de la fábrica y lugar. Debajo del sello está la firma del autor en cursiva y subrayada, aprovechando la rúbrica que sale de la C mayúscula del apellido. Marca de fábrica:

F(ERNANDO). DIAGO / CASTELLÓN

Signatura:

J(osé) Cotanda

Preside, el cuadro, la imagen, tradicional, de la virgen de los Desamparados, coronada, cubierta con gran manto y Jesús en brazos. Alrededor de ella se organizan los distintos elementos del panel, títulos, texto, dibujos, etc.; donde aparece el nombre y propiedad del pozo, en la época de su construcción. A los pies de la imagen, en el centro, viene el nombre de Vila-real, dentro de una cartela.

Separado de esta parte principal, abajo, hay un dibujo central. Aquí encontramos un camino entre huertos muy tupidos, con la imagen de Vila-real al fondo. En el camino se encuentran dos labradores, vestidos y calzados con ropa de trabajo tradicional, dispuestos

Darrere els personatges llegim la conversa que raonen, en valencià, aquests dos paisans en trobar-se. El raonament té a veure amb l'aigua, el reg i la mancança d'aigua a la partida de Benadresa, ubicada al secà de Castelló i Almassora.

Dalt:

SOCIEDAD - Imatge de la mare de Déu dels Desemparats - **DE RIEGOS / POZO DE LOS** - La mateixa imatge - **DESAMPARADOS / VILLARREAL**

A l'esquerra, en cursiva:

Agüelo Saurina / a on va? / - Cuca! A regar, / que no era hora? / Prou sed tinc patida / en esta Benadresa!

A la dreta del plafó, en cursiva:

Y tu Jaume / a on vas? / A fer els cavallons, / que tinc que regar / despues de vosté. / - De raó es que regues / que prou guanyat eu tens.

L'ortografia que hi ha, és producte de l'època, quan la nostra llengua encara estava fitxant-se ortogràficament.

Tot el panell està envoltat d'una sanefa blava.

Encara que apareix Vila-real al títol i dibuix del retaule ceràmic, el pou està dins el terme d'Almassora, molt prop de la ratlla amb Castelló.

La festa de la mare de Déu dels Desemparats és el segon diumenge de maig.

a regar, con sendos ligones en sus hombros, el **Agüelo Saurina** y Jaume.

Detrás de los personajes leemos la conversación que tienen, en valenciano, estos dos paisanos al encontrarse. La conversación tiene que ver con el agua, el riego y la falta de agua en la partida de Benadresa, ubicada en el secano de Castelló y Almassora.

Arriba:

SOCIEDAD - Imagen de la virgen de los Desamparados - **DE RIEGOS / POZO DE LOS** - La misma imagen - **DESAMPARADOS / VILLARREAL**

A la izquierda, en cursiva:

Agüelo Saurina / a on va? / - Cuca! A regar, / que no era hora? / Prou sed tinc patida / en esta Benadresa!

A la derecha del plafón, en cursiva:

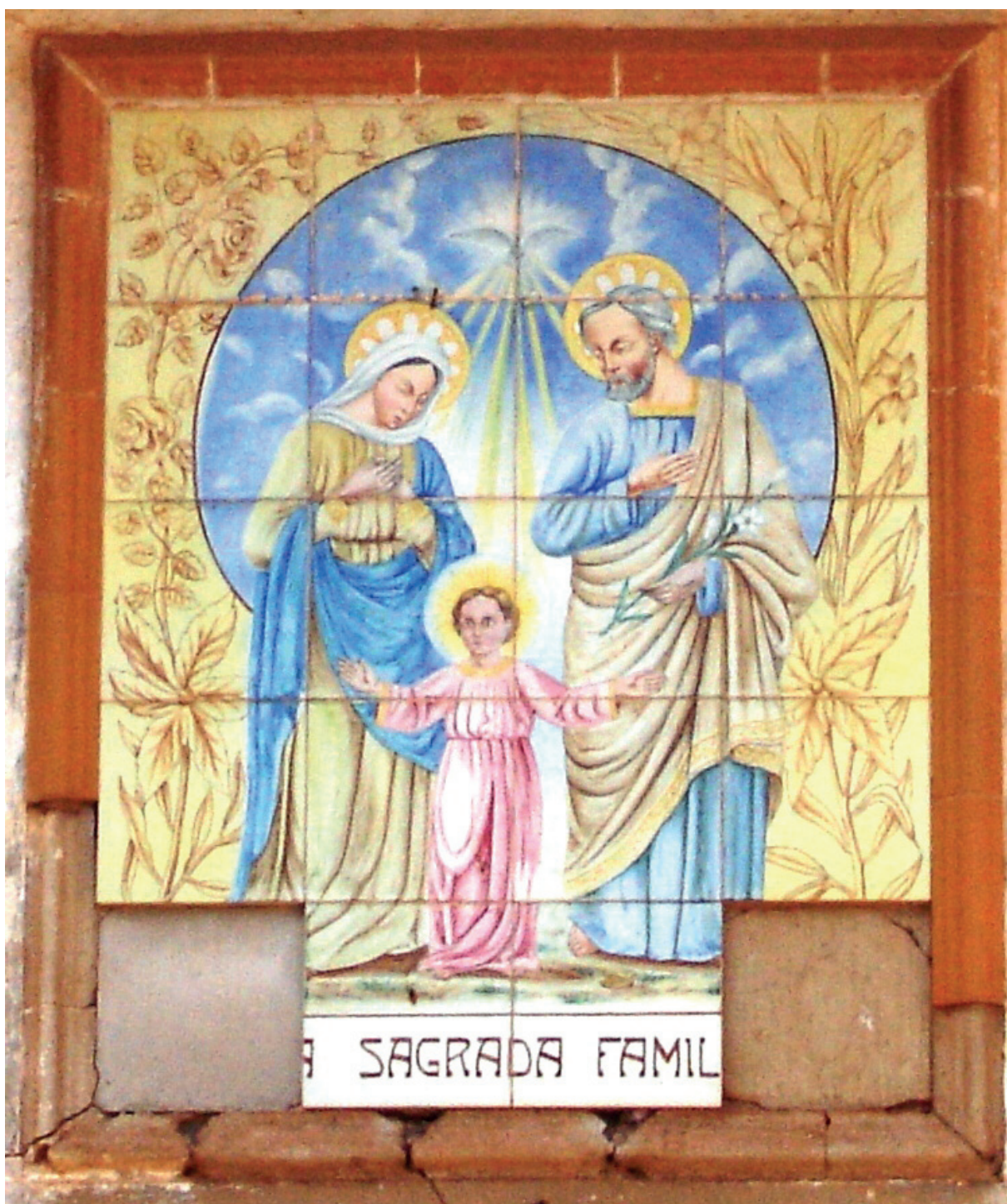
Y tu Jaume / a on vas? / A fer els cavallons, / que tinc que regar / despues de vosté. / - De raó es que regues / que prou guanyat eu tens.

La ortografía que hay, es producto de la época, cuando nuestra lengua, todavía, se estaba fijando ortográficamente.

Todo el panel está rodeado de una cenefa azul.

Aunque aparece Vila-real en el título y dibujo del retablo cerámico, el pozo está dentro del término de Almassora, más cerca de la raya con Castelló.

La fiesta de la Virgen de los Desamparados es el segundo domingo de mayo.

Plafó de la Sagrada Família. – Plafón de la Sagrada Família. Fot. P. Ferrer.

37.

LA SAGRADA FAMÍLIA POU D'ALEGRE O SAGRADA FAMÍLIA LA SAGRADA FAMILIA POZO DE ALEGRE O SAGRADA FAMILIA

Aquest és un panell ceràmic, possiblement elaborat a Onda, que hi és sobre la façana del pou d'Alegre o Sagrada Família, de principis de la dècada dels anys 30 del segle XX.

El pou, ara dins una zona industrial, hi és vora la ratlla amb el terme amb Castelló, dins la partida Ramonet d'Almassora

El plafó complet constava de vint taulells ceràmics, 5 x 4, de 15 x 15 cm, dels que ara falten dos a la filada horitzontal inferior. Tot el retaule està envoltat d'un marc ceràmic a tall de motllura ressaltada, de 5 cm d'ample, al que també li falten peces. El total del plafó mesuraria 85 x 70 cm.

El panell representa la Sagrada Família amb sant Josep amb el liri, la mare de Déu i Jesús, xiquet mostrant les llagues de les mans de la crucifixió. Tots tres són il·luminats per l'Esperit Sant, en el que s'anomena «la glòria de l'Esperit Sant».

Les figures estan envoltades per vegetació abundant de fulles, lliris, roses, tiges i branques, etc.

Aquesta escena, on hi és la Sagrada Família envoltada de vegetació, dins un cercle de santedat, és una de les més representades, dins el relat de «la fugida a Egipte» i típica com a model de representació barroca de les tres figures.

A sota, dins una cartel·la, està l'advocació, on falten dos taulells als dos extrems de la línia de text amb una interessant tipografia, el que fa que falten tres lletres:

[L]A SAGRADA FAMIL[IA]

La festivitat se celebra el diumenge que hi ha entre el 25 de desembre a l'1 de gener, o el 30 de desembre, si no hi ha un diumenge entre aquests dos dies.

Cal dir que en enllestir aquest treball per publicar, l'any 2018, ens trobem que el plafó està més deteriorat, faltant-li tota la filera horitzontal inferior, on hi era el nom.

[LA SAGRADA FAMILIA]

Este es un panel cerámico, posiblemente elaborado en Onda, que está sobre la fachada del pozo de Alegre o Sagrada Familia, de principios de la década de los años 30 del siglo XX.

El pozo, ahora dentro una zona industrial, está junto a la raya con el término con Castelló, dentro de la partida Ramonet de Almassora.

El plafón completo constaba de veinte azulejos cerámicos, 5 x 4, de 15 x 15 cm, de los que ahora faltan dos en la hilada horizontal inferior. Todo el retablo, está rodeado de un marco cerámico a modo de moldura resaltada, de 5 cm de ancho, al que también le faltan piezas. El total del plafón mediría 85 x 70 cm.

El panel representa la Sagrada Familia con san José con el lirio, la virgen y Jesús niño, mostrando las llagas de las manos de la crucifixión. Los tres están iluminados por el Espíritu Santo, en lo que se denomina «la gloria del Espíritu Santo».

Las figuras están rodeadas por vegetación abundante de hojas, lirios, rosas, tallos y ramas, etc.

Esta escena, de la Sagrada Familia rodeada de vegetación, dentro de un círculo de santidad, es una de las más representadas, dentro del relato de «la huida a Egipto» y típica como del modelo de representación barroco de las tres figuras.

Abajo, dentro de una cartela, está la advocación, donde faltan dos azulejos a los dos extremos de la línea de texto con una interesante tipografía, lo que hace que falten tres letras:

[L]A SAGRADA FAMIL[IA]

La festividad se celebra el domingo que hay entre el 25 de diciembre al 1 de enero, o el 30 de diciembre, si no hay un domingo entre estos dos días.

Hay que decir que al terminar este trabajo para publicar, en 2018, nos encontramos que el plafón está más deteriorado, faltándole toda la hilera horizontal inferior, donde estaba el nombre.

[LA SAGRADA FAMILIA]

Estat del plafó el 2018. – Estado del plafón en 2018. Fot. P. Garcia.

Plafó de la capelleta de sant Pere al pou de Montserrat. – Plafón de la capilla de san Pedro en el pozo de Montserrat.
Fot. P. García.

38.

SANT PERE APÒSTOL POU DE MONTSERRAT SAN PEDRO APÓSTOL POZO DE MONTSERRAT

A la vora del camí que passa davant el pou de Montserrat, a la partida de santa Quitèria d'Almassora, molt prop de la sènia o pou de santa Quitèria i vora el camí Vora Riu, trobem una capelleta o oratori.

La capelleta està exempta, és de menuda altura i acaba en la seua part superior a dues aigües. Tota ella està emblanquinada i té al davant un menut espai delimitat per arrelar-hi una planta o esqueix floral.

El cos superior de l'oratori, conforma un nínxol o fornícula amb un arc apuntat en la seua part superior o rosca. Dins hi ha un menut panell ceràmic, amb tretze taulells de diferents mides, amb la figura de sant Pere.

L'especejament mostra 4 – 5 x 3 taulells. A les filades verticals de la dreta i de l'esquerra hi ha 4 peces de 20 x 20 cm a cada banda, ajustant-se a la rosca de l'arc a dalt. La filada vertical del mig, ens mostra 3 taulells de 20 x 20 cm, el del peu que fa 10 x 20 cm i el de dalt ajustat a l'arc fa un ample de 20 cm i una altura en la fletxa o distància fins a la part superior de l'arc de poc més de 12 cm. El total del plafó té una amplària de 60 cm i una atura màxima en el seu centre de 82 cm.

Cal dir que la disposició de les filades verticals, de mode inusual, no té correspondència amb les filades horitzontals que es veuen sense continuïtat. Açò té a veure a la necessitat, per part del ceramista i pintor, de presentar la cara del sant completa en una peça, sense particions en dues o més peces que podria distorsionar la imatge.

La imatge és una il·lustració clàssica i tradicional del sant, representat com un home vell, amb aura, barba, un llibre en una mà i les claus del «Regne del Cel» en l'altra. El personatge està vestit amb túnica i mant al mode clàssic.

Sota la imatge llegim el nom de l'advocació:

SAN PEDRO APOSTOL

El conjunt ceràmic està signat per l'artista Vicente Abad, d'Onda que té altres exemples de panells a Almassora, de finals dels anys 30 del segle XX. En el cantó inferior dret del conjunt trobem la signatura:

V(ICENTE). ABAD

Vicente Abad naix a Castelló el 1880 i mor a Onda el 1946, sent un dels artistes més prolíxos, especialitzat en el retaule religiós. Treballa a la fàbrica La Campana, d'Onda fins que funda la seua pròpia fàbrica, de gran fama i èxit, la

Cerca del camino que passa delante del pozo de Montserrat, en la partida de santa Quiteria de Almassora, muy cerca de la cenia o pozo de santa Quiteria y al lado del camino Vora Riu, encontramos una pequeña capilla u oratorio.

La capilla está exenta, es de pequeña altura y acaba en su parte superior a dos aguas. Toda ella está encalada y tiene delante un pequeño espacio delimitado por arraigar una planta o esqueje floral.

El cuerpo superior del oratorio, conforma un nicho u hornacina con un arco apuntado en su parte superior o rosca. Dentro hay un pequeño panel cerámico, con trece azulejos de diferentes medidas, con la figura de san Pedro.

El despiece muestra 4 – 5 x 3 azulejos. A las hiladas verticales de la derecha y de la izquierda hay 4 piezas de 20 x 20 cm a cada lado, ajustándose a la rosca del arco arriba. La hilada vertical del medio nos muestra 3 azulejos de 20 x 20 cm, el del pie que hace 10 x 20 cm y el de arriba ajustado al arco hace un ancho de 20 cm y una altura en la flecha o distancia hasta la parte superior del arco de poco más de 12 cm. El total del plafón tiene una anchura de 60 cm y una altura máxima en su centro de 82 cm.

Hay que decir que la disposición de las hiladas verticales, de modo inusual, no tiene correspondencia con las hiladas horizontales que se ven sin continuidad. Esto tiene que ver a la necesidad, por parte del ceramista y pintor, de presentar la cara del santo completa en una pieza, sin particiones en dos o más piezas que podría distorsionar la imagen.

La imagen es una ilustración clásica y tradicional del santo, representado como un hombre viejo, con aura, barba, un libro en una mano y las llaves del «Reino de los Cielos» en la otra. El personaje está vestido con túnica y manto al modo clásico.

Bajo la imagen leemos el nombre de la advocación:

SAN PEDRO APOSTOL

El conjunto cerámico está firmado por el artista Vicente Abad, de Onda que tiene otros ejemplos de paneles en Almassora, de finales de los años 30 del siglo XX. En la esquina inferior derecha del conjunto encontramos la firma:

V(ICENTE). ABAD

Vicente Abad nace en Castellón en 1880 y muere en Onda en 1946, siendo uno de los artistas más prolíxos,

qual trasllada, en un moment donat, a Castelló. En entrar com a professor de dibuix i pintura a l'Escola de Ceràmica Provincial, torna a Onda on compagina la docència amb la producció del seu taller, fins a 1935, on continua, després de la Guerra Civil, amb els seus fills.

Cal dir que els Abad, família d'artistes amb tres generacions, han estat importantíssims en la pintura sobre ceràmica del segle XX a Onda.

Tornant a la capelleta, aquesta té una data escrita, amb dues línies, sobre el ciment fresc del pis del nínxol o fornícula:

1952 / 13 – 6

És dir 13 de juny de 1952. Segurament la data de la seua construcció o d'alguna reparació de l'oratori, no del plafó ceràmic, ja que la mort de l'autor del plafó, té lloc el 1946.

El plafó té algun desperfecte o esquerda produïda per colps sobre la ceràmica.

La seua festa és el 29 de juny, junt amb sant Pau.

especializado en el retablo religioso. Trabaja en la fábrica La Campana, de Onda hasta que funda su propia fábrica, de gran fama y éxito, la cual trasladada, en un momento dado, en Castellón. Al entrar como profesor de dibujo y pintura en la Escuela de Cerámica Provincial, regresa a Onda donde compagina la docencia con la producción de su taller, hasta 1935, donde continua, después de la Guerra Civil, con sus hijos.

Hay que decir que los Abad, familia de artistas con tres generaciones, han sido importantísimos en la pintura sobre cerámica del siglo XX en Onda.

Volviendo a la capilla, esta tiene una fecha escrita, con dos líneas, sobre el cemento fresco del piso del nicho u hornacina:

1952 / 13 – 6

Es decir 13 de junio de 1952. Seguramente la fecha de su construcción o de alguna reparación del oratorio, no del plafón cerámico, ya que la muerte del autor del plafón, tiene lugar en 1946.

El plafón tiene algún desperfecto o grieta producida por golpes sobre la cerámica.

La fiesta es el 29 de junio, junto a san Pablo.

Capella exempta de sant Pere al pou de Montserrat. – Capilla exenta de san Pedro en el pozo de Montserrat. Fot. P. Garcia.

Plafó ceràmic de Santiago Apòstol en el camí de Vora Riu. – Plafón cerámico de Santiago Apóstol en el camino de Vora Riu.
Fot. P. García.

39.

SANTIAGO APÒSTOL CAMÍ VORA RIU SANTIAGO APÓSTOL CAMINO VORA RIU

Aquesta capelleta la podem veure al camí Vora Riu, aigües amunt de santa Quitèria.

És una ara devocional, a vora camí, on el panell ceràmic, que resta entre columnes, està protegit dins la fornícula de l'oratori. La capelleta està exempta i té la teulada a dues aigües, amb una reixa sobre la boca del nínxol.

El quadre ceràmic està pintat a finals del segle XX i té dotze peces, 4 x 3, de 20 x 20 cm, mesurant un total de 80 x 60 cm.

La capella està signada en el cantó inferior esquerre, amb lletres capitals subratllades per Rafael Diago Abad:

R(AFAEL). DIAGO ABAD

Rafael Diago Abad, naix a Onda en 1935 i mor a Castelló el 2005. És considerat un artista o ceramista de renom, del que s'han realitzat diverses exposicions i treballs escrits. Entre les seues obres es troba una copiosa col·lecció de plafons ceràmics de temàtica devocional. Cal considerar que la família Abad ha estat fonamental en la història de la pintura sobre ceràmica del segle XX a Onda, especialment pel que fa a la pintura sobre taulell. Per altra banda, la família Abad, amb artistes en tres generacions, ha format als seus obradors nombrosos mestres que, després, han continuat en els seus propis tallers. Entre octubre de 2011 i gener de 2012 va tindre lloc al Museu del Taulell – Manolo Safont d'Onda una exposició homenatge a aquest ceramista: Rafael Diago Abad (1935 - 2005). Tradició ceràmica.

Pel que fa a l'advocació de l'oratori i panell ceràmic que conté, aquest representa a Santiago o sant Jaume.

Diversos reis d'Astúries i Castella, converteixen l'apòstol en un símbol de la lluita contra els moros, germinant així la imatge de «Santiago Matamoros», que es va prodigar al llarg de la ruta compostel·lana i com a patró d'Espanya.

La imatge que veiem aquí, és la típica imatge de «Santiago Matamoros» amb els símbols característics de la seua iconografia: el cavall blanc al galop, l'espasa, la bandera amb la creu de Santiago i la capa amb la vieira del pelegrí del Camí de Santiago.

Sota la imatge llegim, en el cantó inferior dret:

SANTIAGO APOSTOL

La seua festa és el 25 de juliol.

Esta capilla la podemos ver en el camino Vora Riu, aguas arriba de santa Quiteria.

Es un ara devocional, al borde del camino, donde el panel cerámico, que resta entre columnas, está protegido dentro de la hornacina del oratorio. La capilla está exenta y tiene el tejado a dos aguas, con una reja sobre la boca del nicho.

El cuadro cerámico, está pintado a finales del siglo XX y tiene doce piezas, 4 x 3, de 20 x 20 cm, midiendo un total de 80 x 60 cm.

La capilla está firmada en la esquina inferior izquierda, con letras capitales subrayadas por Rafael Diago Abad:

R(AFAEL). DIAGO ABAD

Rafael Diago Abad, nace en Onda en 1935 y muere en Castelló en 2005. Está considerado un artista o ceramista de renombre, del que se han realizado diversas exposiciones y trabajos escritos. Entre sus obras se encuentra una copiosa colección de plafones cerámicos de temática devocional. Cabe considerar que la familia Abad ha sido fundamental en la historia de la pintura sobre cerámica del siglo XX en Onda, especialmente en lo referente a la pintura sobre azulejo. Por otra parte, la familia Abad, con artistas en tres generaciones, ha formado en sus talleres numerosos maestros que, después, han continuado en sus propios talleres. Entre octubre de 2011 i enero de 2012 tuvo lugar en el Museo del Azulejo – Manolo Safont de Onda, una exposición homenaje a este ceramista: Rafael Diago Abad (1935 - 2005). Tradición cerámica.

En lo que se refiere a la advocación del oratorio y panel cerámico que contiene, esta representa a Santiago o san Jaime.

Varios reyes de Asturias y Castilla, convierten al apóstol en un símbolo de la lucha contra los moros, germinando así la imagen de «Santiago Matamoros», que se prodigó a lo largo de la ruta compostelana y como patrón de España.

La imagen que vemos aquí, es la típica imagen de «Santiago Matamoros» con los símbolos característicos de su iconografía: el caballo blanco al galope, la espada, la bandera con la cruz de Santiago y la capa con la vieira del peregrino del Camino de Santiago.

Bajo la imagen leemos, en la esquina inferior derecha:

SANTIAGO APOSTOL

Su fiesta es el 25 de julio.

VORÁGINE (1982), vol. 1, pàg. 396 i seg. PÉREZ GUILLÉN (2006), pàg. 282 i seg. GARCIA i PASCUAL (2011). DIAGO ABAD; ESTALL i POLES (2011). CAUCCI VON SAUCKEN (2012), pàg. 1396 i seg. GARCIA i PASCUAL (2015). 40 Històries més, pàg. 163 i seg.

Capella exempta i oratori de Santiago al camí de Vora Riu. – Capilla exenta y oratorio de Santiago en el camino de Vora Riu.
Fot. P. Garcia

Antiga capelleta i plafó ceràmic, número 40 del present catàleg, ara desaparegut abans dels anys 80 del segle XX, de sant Roc de la Ratlla. – Antigua capilla y plafón cerámico, número 40 del presente catálogo, ahora desaparecido antes de los años 80 del siglo XX, de san Roque de la Raya. Fot. de Josep Comins.

40, 41.

SANT ROC DE LA RATLLA

SAN ROQUE DE LA RAYA

A la partida Ramonet, vora el camí la Ratlla, damunt el límit o ratlla amb Castelló, hi ha una capelleta, que té la seua festa a l'estiu, dedicada a sant Roc, coneguda com a sant Roc de la Ratlla.

Es conserven fotografies de la capelleta anterior a la que ara hi ha. Els originals de les fotografies són de Josep Comins Monferrer, que ens donen mostra de la disposició i característiques d'aquesta, així com del de la festa que s'hi feia al seu voltant.

A les fotografies es veu que el panell, número 40 del present catàleg, hi és dins un nínxol o fornícula, formant part d'una capelleta exempta o oratori. El nínxol està envoltat d'una motllura d'obra i té en la part superior un arc de mig punt, que a l'exterior es transforma en un teuladell a dues aigües. L'oratori es conforma com muret corbat, tot aprofitant el xamfrà de la cantonada del camí la Ratlla i un carrer o camí.

La capelleta hi té, en primer terme, la imatge del sant dibuixada i pintada a sobre el plafó, dins un nínxol, on encara avui es posen flors. A les dues bandes de l'arc o teulada, de la part superior de l'oratori, hi ha dues esferes ornamentals sobre base quadrada, a tall de pinacles.

Tot i la qualitat de la fotografia, podem veure que la representació del sant, que apareix, és molt similar a la que es conserva al poble, a la Vila. Sant Roc, que igual que en el plafó del seu carrer mira a l'esquerra, és dibuixat amb tots els símbols tradicionals. El sant du el bàcul, el vestit de peregrí, està al mig del camí envoltat un paisatge d'arbres i muntanyes. Com no, també se'n mostren les cames ulcerades i el gos eixint de darrere el sant.

El plafó, segons la fotografia, està conformat per 4 x 3 peces, segurament de 15 x 15 cm i unes mesures totals de 60 x 45 cm.

Encara que es veu borros, a sota, en una cartel·la de color blanc hi és el nom del sant:

SAN ROQUE (¿?)

Tot el conjunt està envoltat d'un marc a tall de sanefa pintada.

En la partida Ramonet, al borde el camino de la Raya, encima del límite o raya con Castelló, hay una capilla, que tiene su fiesta en verano, dedicada a san Roque, conocida como sant Roc de la Ratlla.

Se conservan fotografías de la capilla anterior a la que ahora hay. Los originales de las fotografías son de Josep Comins Monferrer, que nos dan muestra de la disposición y características de la misma, así como de la fiesta que se hacía a su alrededor.

En las fotografías se ve que el panel, número 40 del presente catálogo, está dentro de un nicho u hornacina, formando parte de una capilla exenta u oratorio. El nicho está rodeado de una moldura de obra y tiene en la parte superior un arco de medio punto, que al exterior se transforma en un tejadillo a dos aguas. El oratorio se conforma como un muro curvado, aprovechando el chaflán de la esquina del camí la Ratlla i una calle o camino.

La capilla tiene, en primer término, la imagen del santo dibujada y pintada encima del plafón, dentro un nicho, donde aún hoy se ponen flores. En los dos lados del arco o tejado, de la parte superior del oratorio, hay dos esferas ornamentales sobre base cuadrada, a modo de pináculos.

Pese a la calidad de la fotografía, podemos ver que la representación del santo, que aparece, es muy similar a la que se conserva en el pueblo, en la Vila. San Roque, que al igual que en el plafón de su calle mira a la izquierda, está dibujado con todos los símbolos tradicionales. El santo lleva el báculo, los ropajes de peregrino, está en el camino rodeado de un paisaje de árboles y montañas. También vemos las piernas ulceradas y el perro saliendo de detrás el santo.

El plafón, según la fotografía, está conformado por 4 x 3 piezas, seguramente de 20 x 20 cm y una medidas totales de 80 x 60 cm.

Aunque se ve borroso, a bajo, en una cartela de color blanco está el nombre del santo:

SAN ROQUE (¿?)

Todo el conjunto está rodeado de un marco a modo de cenefa pintada.

VORÁGINE (1982), vol. 2, pàg. 954 i seg. PÉREZ GUILLÉN (2006), pàg. 129 i seg. i 170 i seg. FERRARI (2012), pàg. 1361. GARCIA i PASCUAL (2015), *40 Històries més*, pàg. 164 i seg. RENAÚ SANCHO (s/d), "Album Sant roc de la Ratlla. Any 1948. Fotografies de Josep Comins Monferrer" A: http://galeria.almassoraenfotos.es/main.php?g2_itemId=12829

Oratori amb el panell ceràmic actual de sant Roc de la Ratlla. Número 41 del present catàleg. – Oratorio con panel cerámico actual de san Roque de la Raya. Número 41 del presente catálogo. Fot. David Pesudo.

En els anys 80 del segle XX, el plafó existent se substitueix per un altre.

L'actual panell ceràmic de sant Roc de la Ratlla, número 41 del present catàleg, com ja hem dit, de la dècada dels anys 80 del segle XX, està dins el mateix oratori i nínxol que hi havia l'anterior capelleta.

Aquest està conformat per nou taulells ceràmics, 3 x 3, de 15 x 20 cm, fet un total de 60 x 45 cm.

La representació està envoltada d'una sanefa de flors i tiges amb fulles. A sota hi ha una cartel·la historiada, amb el nom de l'advocació en minúscula cursiva, en castellà:

San Roque

La imatge del sant és una representació tradicional. El sant, dempeus mirant a l'esquerra, està amb els seus símbols tradicionals com el bàcul, la carabassa i el vestit de peregrí; mostrant les cames ulcerades al gos, que du un pa a la boca.

Cal dir que és una representació canònica del sant i la diferència més important amb la representació anterior que hi era al mateix lloc, és que en aquesta el sant alça la cama que mostra al gos que està davant el sant i en l'anterior panell ix per darrere d'aquest.

A la banda inferior dreta del plafó, a sobre la sanefa, hi ha el nom de l'autor, un poc borrós, en minúscula, a tall de rúbrica:

Hernández (¿?)

La seua festa se celebra al mes d'agost.

En los años 80 del siglo XX, el plafón existente se sustituye por otro.

El actual panel cerámico de san Roque de la Raya, número 41 del presente catálogo, como ya hemos dicho, de la década de los años 80 del siglo XX, está dentro del mismo oratorio y nicho que estaba la anterior capilla.

Este está conformado por nueve azulejos cerámicos, 3 x 3, de 15 x 20 cm, haciendo un total de 60 x 45 cm.

La representación está rodeada de una cenefa de flores y tallos con hojas. A bajo hay una cartela historiada, con el nombre de la advocación en minúscula cursiva, en castellano:

San Roque

La imagen del santo es una representación tradicional. El santo, de pie mirando a la izquierda, está con sus símbolos tradicionales como el báculo, la calabaza y el atuendo de peregrino; mostrando las piernas ulceradas al perro, que lleva un pan en la boca.

Hay que decir que es una representación canónica del santo y la diferencia más importante con la representación anterior que estaba en el mismo lugar, es que en esta el santo levanta la pierna que muestra al perro que está delante del santo y en el anterior panel sale por detrás del mismo.

A la parte inferior derecha del plafón, sobre la cenefa, está el nombre del autor, un poco borroso, en minúscula, a modo de rúbrica:

Hernández (¿?)

Su fiesta se celebra en el mes de agosto.

Actual Plafó ceràmic de sant Roc de la Ratlla. Número 41 del present catàleg. – Actual plafón cerámico de san Roque de la Raya. Número 41 del presente catálogo. Fot. David Pesudo.

VORÁGINE (1982), vol. 2, pàg. 954 i seg. PÉREZ GUILLÉN (2006), pàg. 129 i seg. i 170 i seg. FERRARI (2012), pàg. 1361. GARCIA i PASCUAL (2015), 40 Històries més, pàg. 164 i seg.

Oratori o capella de les Animetes. – Oratorio o capilla de «les Animetes». Fotografia de F. Membrado.

42.

LES ANIMETES I MARE DE DÉU DEL CARME

(desapareguda)

LES ANIMETES Y VIRGEN DEL CARMEN (desparecida)

A la vora del camí de les Animetes, al Pinaret de Llàcer, dins la partida de Benadressa d'Almassora, hi havia una capella exempta, amb teulada a quatre aigües. A la part superior de l'oratori hi havia un panell ceràmic dins un nínxol o fornícula, amb sis taulellets.

El panell el podem datar de finals del segle XVIII o dins el primer terç del segle XX. Pareix que l'oratori va estar destruït com a conseqüència d'un accident de trànsit i els taulells no es conserven.

La fotografia original que mostrem és de Paco Membrado, de 1984.

El panell, seguint la fotografia, representa una imatge característica de la mare de Déu del Carme amb bust sencer, amb Jesús al braç, sobre les ànimes, d'ací el nom del camí i de la capelleta.

La capella disposa de sis taulells, 3 x 2, de segurament 20 x 20 cm, fent un total de 60 x 40 cm.

El plafó pareix que té una estreta sanefa pintada que envolta tota la figura i a sota, una cartel·la en blanc amb el prec de les ànimes del purgatori:

RUEGA POR NOSOTRAS

La imatge de la mare de Déu del Carme és una constant en moltes representacions de les nostres terres, tot seguint una iconografia valenciana del segle XVIII. La mare de Déu està descendant des del cel sobre els núvols, amb túnica i mant blau. Jesús, amb l'esfera del món en una mà i l'escapulari de la mare de Déu del Carme en l'altra, està al braç de la mare de Déu.

La mare de Déu té actitud indulgent davant els prec de les ànimes que hi són entre les flames del purgatori. Unes ànimes mostren els braços alçats i altres les mans juntes pregant a la mare de Déu.

En algunes d'aquestes representacions de la mare de Déu del Carme i les ànimes del purgatori, des del segle XVIII, també hi ha àngels amb una actitud d'intermediaris entre les ànimes i la mare de Déu.

El tema de les ànimes, també té altres representacions arreu els nostres pobles, encara que la més important és la mare de Déu del Carme. En aquestes hi apareixen altres advocacions com sant Francesc d'Assís, sant Francesc

Cerca del camino de les Animetes, al Pinaret de Llàcer, dentro de la partida de Benadressa de Almassora, existía una capilla exenta, con tejado a cuatro aguas. En la parte superior del oratorio había un panel cerámico dentro de un nicho u hornacina, con seis azulejos.

El panel lo podemos fechar de finales del siglo XVIII o dentro del primer tercio del siglo XX. Parece que el oratorio fue destruido como consecuencia de un accidente de tráfico y los azulejos no se conservan.

La fotografía original que mostramos es de Paco Membrado, de 1984.

El panel, siguiendo la fotografía, representa una imagen característica de la virgen del Carmen con busto entero, con Jesús al brazo, sobre las almas, de ahí el nombre del camino y de la capilla.

La capilla dispone de seis azulejos, 3 x 2, de seguramente 20 x 20 cm, haciendo un total de 60 x 40 cm.

El plafón parece que tiene una estrecha cenefa pintada que rodea toda la figura y abajo una cartela, en blanco con el ruego de las almas del purgatorio:

RUEGA POR NOSOTRAS

La imagen de la virgen del Carmen es una constante en muchas representaciones de nuestras tierras, siguiendo una iconografía valenciana del siglo XVIII. La virgen está descendiendo desde el cielo sobre las nubes, vestida con túnica y manto azul. Jesús, con la esfera del mundo en una mano y el escapulario de la virgen del Carmen en la otra, está en el regazo de la virgen.

La virgen tiene una actitud indulgente ante de los ruegos de las almas que están entre las llamas del purgatorio. Unas almas muestran los brazos levantados y otras las manos juntas rogando a la virgen.

En algunas de estas representaciones de la virgen del Carmen i las almas del purgatorio, desde el siglo XVIII, también aparecen ángeles con una actitud de intermediarios entre las almas y la virgen.

El tema de las almas, también tiene otras representaciones en el nuestros pueblos, aunque la más importante es la virgen del Carmen. En estas aparecen otras advocaciones como san Francisco de Asís, san Francisco de

de Paula, la mare de Déu del Roser o la mare de Déu del Sufragi, com intermediaris davant Déu i sobretot redemptors i redemptores de les ànimes del purgatori o de l'infern, amb un culte extens i popular.

També podien aparèixer aquestes ànimes en ceràmiques sense advocacions determinades; sent elles en aquest cas els centres del record de la capelleta, sempre relacionades amb la redempció de les ànimes del purgatori i les almoines amb els prec dels veïns i caminats per a eixe fi.

Un panell amb la mateixa representació el podem veure encara a l'ermita de sant Antoni al terme d'Almassora.

Paula, la virgen del Rosario o la virgen del Sufragio, como intermediarios ante Dios y sobre todo redentores de las almas del purgatorio o del infierno, con un culto extenso y popular.

También podían aparecer estas almas en cerámicas sin advocaciones determinadas; siendo ellas en este caso los centros del recuerdo de la capilla, siempre relacionadas con la redención de las almas del purgatorio con las limosnas y plegarias de los vecinos y caminantes para ese fin.

Un panel con la misma representación lo podemos ver aún a la ermita de san Antonio al término de Almassora.

PÉREZ GUILLÉN (2006), pàg. 101 i 315 i seg. ESTIVILL (2012), pàg. 65 i seg. GARCIA i PASCUAL (2015). *40 Històries més*, pàg. 165 i seg.

ANNEX – ANEXO

Gran plafó ceràmic del pou de Les Delícies. – Gran plafón cerámico del pozo de Las Delicias. Fot. P. Garcia.

EL POU DE LES DELÍCIES

EL POZO DE LAS DELICIAS

Tot i no ser objecte del present treball, mostrem el plafó ceràmic del pou de les Delícies.

El pou, situat en la partida de santa Quitèria, presenta un gran retaule ceràmic que no conté cap advocació religiosa, per la qual cosa, com hem dit, no entra dins dels paràmetres de la present obra; però per les seues dimensions i importància, entenem que, almenys, cal incloure-ho en aquest annex.

El plafó, situat en la façana de l'edifici del pou de manera preferent, en l'actualitat pateix la mutilació o tall d'una part, que s'ha vist coberta o destruïda en construir-se una ampliació de l'edifici.

El plafó està compost, a l'origen, de 84 peces ceràmiques, 4 x 20, de 20 x 20 cm de color blanc. En aquests taulells ve la inscripció, composta de lletres majúscules de color blau cobalt, de diferents mesures segons la importància del text.

Totes les lletres de la primera línia de text en la primera filada horitzontal del plafó que identifiquen la societat i nom el pou; la marca del motor, en la segona línia en la segona filada horitzontal de peces ceràmiques; i el nom de l'empresa que instal·la el motor i bombes, en la tercera línia de text en la tercera filada horitzontal de taulells: són lletres majúscules d'aproximadament 17 x 10 cm. Les altres lletres, també majúscules, de la segona i tercera línies de text en la segona i tercera filades horitzontals de taulells: són d'aproximadament 10 x 5 cm. I finalment, l'any de construcció es disposa, en majúscules i números, en l'última línia en la darrera filada horitzontal del plafó, amb lletres d'aproximadament 10 x 8 cm.

Avui dia, una vegada escurçat el plafó, per la construcció de l'edifici annex, s'han perdut dos filades i mitja verticals de la banda esquerra, afectant dotze taulells. Així el plafó visible en l'actualitat conserva seixanta-vuit taulells sencers i tres mitjos a la banda esquerra, tots disposats 4 x 18 peces. Alguns taulells presenten escantells i un de la filada horitzontal inferior hi està completament desfet.

La inscripció ceràmica està envoltada per una sanefa de peces de 5 cm d'ample i 20 cm en la seua banda més llarga, envoltant tota l'àrea de la inscripció. La sanefa està disposada artísticament amb una filada de menuts rombes de color roig, entre dues línies paral·leles; la interior de color verd i l'exterior de color blau. I al seu torn, tota la composició i sanefa ve a estar emmarcada dins d'una artística motllura escalonada d'obra pintada de blanc, com l'edifici, d'uns 10 cm d'ample aproximadament.

Tot el conjunt ha de fer unes mesures totals de 110 x 430 cm, inclòs el marc motllurat. Sols el plafó ceràmic mesura, en el seu origen, 90 x 410 cm, dels quals són visibles avui dia 90 x 355 cm.

Todo y no ser objeto del presente trabajo, mostramos el plafón cerámico del pozo de Las Delicias.

El pozo, ubicado en la partida de santa Quitèria, presenta un gran retablo cerámico que no contiene ninguna advocación religiosa, por lo que, como hemos dicho, no entra dentro de los parámetros de la presente obra; pero por sus dimensiones e importancia, entendemos que, al menos, cabe incluirlo en este anexo.

El plafón, ubicado en la fachada del edificio del pozo de modo preferente, en la actualidad padece la mutilación o corte de una parte, que se ha visto tapada o destruida al construirse una ampliación del edificio.

El plafón está compuesto, en su origen, de 84 piezas cerámicas, 4 x 20, de 20 x 20 cm de color blanco. En dichos azulejos viene la inscripción, compuesta de letras mayúsculas de color azul cobalto, de diferentes medidas según la importancia del texto.

Todas las letras de la primera línea de texto en la primera hilada horizontal del plafón, que identifican la sociedad y el nombre del pozo; la marca del motor, en la segunda línea en la segunda hilada horizontal de piezas cerámicas; y el nombre de la empresa que instala el motor y bombas, en la tercera línea de texto en la tercera hilada horizontal de azulejos: son letras mayúsculas de aproximadamente 17 x 10 cm. Las otras letras, también mayúsculas, de la segunda y tercera líneas de texto en la segunda y tercera hiladas horizontales de azulejos: son de aproximadamente 10 x 5 cm. Y finalmente, el año de construcción se dispone, en mayúsculas y números, en la última línea en la última hilada horizontal del plafón, con letras de aproximadamente 10 x 8 cm.

Hoy en día, una vez acortado el plafón, por la construcción del edificio anexo, se han perdido dos hiladas y media verticales de la parte izquierda, afectando a doce azulejos. Así el plafón visible en la actualidad conserva sesenta y ocho azulejos enteros y tres medios en la parte izquierda, todo dispuesto 4 x 18 piezas. Algunos azulejos presentan desconchados y uno de la hilada horizontal inferior está completamente desecho.

La inscripción cerámica está rodeada por una cenefa de piezas de 5 cm de ancho y 20 cm en su lado más largo, rodeando toda el área de la inscripción. La cenefa está dispuesta artísticamente con una hilada de pequeños rombos de color rojo, entre dos líneas paralelas; la interior de color verde y la exterior de color azul. Y a su vez, toda la composición y cenefa viene a estar enmarcada dentro de una artística moldura escalonada de obra, pintada de blanco, como el edificio, de unos 10 cm de ancho aproximadamente.

La inscripció es disposa de la següent manera:

**SOCIEDAD RIEGO POZO LAS DEL[ICIAS] /
INSTALADO CON MOTOR RUSTON Y BOMBAS
DE [PISTON](¿?) / DE LA CASA CLARAMONTE Y
MANRIQ[UE] / AÑO 1933**

Així, el plafó ens informa que aquest pou anomenat Las Delicias, naix com a societat per al reg i que disposa, per a extraure l'aigua, per a regar eixa part del secà del terme d'Almassora, d'un motor Ruston i bombes de pistó, encara que la transcripció és insegura. També ens informa que aquesta instal·lació del motor la subministra una empresa, segurament assentada a Vila-real, denominada Casa Claramonte y Manrique; i que açò té lloc l'any 1933. En la documentació de l'època l'empresa apareix com a Bombes Claramonte o Tallers Claramonte, sent una de les empreses capdavanteres en el desenvolupament d'aquest tipus de maquinària d'extracció d'aigües, muntant inclús els seus propis models de bombes.

Ruston & Hornsby, després Ruston, és una companyia que produeix equipament industrial que està situada en Lincoln, Anglaterra. La història de la companyia comença cap a 1840, encara que la Ruston & Hornsby naix el 1918. La companyia és coneguda per la construcció de locomotores dièsel de via estreta i altres maquinàries industrials com a pales mecàniques, maquinària industrial per al camp, piconadores a vapor, etc. També és coneguda per la fabricació de cotxes de gran qualitat fins a 1924, locomotores a vapor i tota una gamma de motors de combustió interna, turbines i bombes hidràuliques i de gasolina o dièsel. En l'actualitat la companyia està integrada en el grup alemany Siemens.

Todo el conjunto debe tener una medidas totales de 110 x 430 cm, incluido el marco moldurado. Solo el plafón cerámico mide, en su origen, 90 x 410 cm, de los cuales son visibles hoy en día 90 x 355 cm.

La inscripción se dispone del siguiente modo:

**SOCIEDAD RIEGO POZO LAS DEL[ICIAS] /
INSTALADO CON MOTOR RUSTON Y BOMBAS
DE [PISTON](¿?) / DE LA CASA CLARAMONTE Y
MANRIQ[UE] / AÑO 1933**

Así, el plafón nos informa que este pozo llamado Las Delicias, nace como sociedad para el riego y que dispone, para extraer el agua, para regar esa parte del secano del término de Almassora, de un motor Ruston y bombas de pistón, aunque la transcripción es insegura. También nos informa que esta instalación del motor la suministra una empresa, seguramente asentada en Vila-real, denominada Casa Claramonte y Manrique; y que esto tiene lugar en el año 1933. En la documentación de la época la empresa aparece como Bombas Claramonte o Talleres Claramonte, siendo una de las empresas punteras en el desarrollo de este tipo de maquinaria de extracción de aguas, incluso montando sus propios modelos de bombas.

Ruston & Hornsby, después Ruston, es una compañía que produce equipamiento industrial que está ubicada en Lincoln, Inglaterra. La historia de la compañía empieza hacia 1840, aunque la Ruston & Hornsby nace en 1918. La compañía es conocida por la construcción de locomotoras diésel de vía estrecha y otras maquinarias industriales como palas mecánicas, maquinaria industrial para el campo, apisonadoras a vapor y diésel, etc. También es conocida por la fabricación de coches de gran calidad hasta 1924, locomotoras de vapor y toda una gama de motores de combustión interna, turbinas y bombas hidráulicas y de gasolina o diésel. En la actualidad la compañía está integrada en el grupo alemán Siemens.

Vista general del pou de Les Delícies. – Vista general del pozo de Las Delicias. Fot. P. García

Sant Antoni Abat en la capella del carrer del seu nom. – San Antonio Abad en la capilla de la calle de su nombre. Fot. P. García.

LA FESTA DEL CARRER DE SANT ANTONI

LA FIESTA DE LA CALLE DE SAN ANTONIO

Plasmem ací, l'Informe presentat per nosaltres a l'Ajuntament d'Almassora, el 2013, per a la declaració de Festa d'Interés Local a sant Antoni. L'informe és en essència el nostre article aparegut a la Revista *Parlem d'Almassora*, números 110 i 111 de 2014; i el capítol del llibre GARCIA i PASCUAL, P. (2015), *40 Històries més de la història d'Almassora i altres escrits no publicats. Tercer recull d'articles de la Revista Parlem d'Almassora. (setembre de 2010 – abril de 2015)*. Castelló: Ajuntament d'Almassora.

Almassora, com qualsevol poble valencià i habitat per valencians, tenia i té un cicle festiu tan ampli com ens ha deixat el calendari agrari. Segons autors del poble, rara era la setmana que no se celebrava cap festa popular de carrer, afegint-se, a més, les festes majors del calendari festiu; engegant-se tot un món lúdic, festiu i de devoció religiosa, que trencava la monotonia d'una societat agrària, com hi era la d'Almassora fins fa ben poc.

A l'hivern, en acabar Nadal, a quasi totes les viles i pobles valencians ens trobem amb la festa ancestral i tradicional per excel·lència de les nostres comarques i una de les més importants de l'any: sant Antoni. Sant Antoni era i és uns dels sants més populars a les nostres terres, on la seua devoció està associada amb el solstici d'hivern, el foc, les collites i els animals.

Des de sempre, el dia del sant, els almassorins, com a tots els altres pobles que han festejat el sant, han sortit al carrer amb els animals de treball, per beneir-los i així protegir-los contra les malalties i desgràcies. Avui, una vegada quasi desapareguda aquella cultura agrària dels nostres pares, a molts pobles la festa ha esdevingut en un record i per a altres, aquesta, s'ha transformat i sant Antoni s'ha convertit en protector dels animals de companyia. Així, al costat de mascotes com gats, gossos, canaris, tortugues, peixos, hámsters, ànecs, etc. intervenen en la festa animals d'esbarjo, com cavalls, egües, etc. i també solen exhibir-se animals d'antany amb carros, matxos i cavalleries, bous, etc., però sense el caràcter d'animals de treball de sempre.

Pel que fa a la imatge del sant, aquest és un eremita, amb vestit fosc amb capa i estamena del mateix color, bàcul d'abat o bastó amb la tau. Signe que també pot estar en els seus vestits. Du un llibre a la mà i l'acompanya un porc. Una campaneta, símbol del mendicant penja del bàcul, de la seua mà o del coll del porquet i també sol haver-hi una flama en terra o a sobre el llibre. El porquet de sant Antoni representa,

Plasmamos aquí, el Informe presentado por nosotros en el Ayuntamiento de Almassora, en 2013, para a la declaración de Fiesta de Interés Local a sant Antoni. El informe es en esencia nuestro artículo aparecido en la Revista *Parlem d'Almassora*, números 110 y 111 de 2014; i el capítulo del libro GARCIA i PASCUAL, P. (2015), *40 Històries més de la història d'Almassora i altres escrits no publicats. Tercer recull d'articles de la Revista Parlem d'Almassora. (setembre de 2010 – abril de 2015)*. Castelló: Ajuntament d'Almassora.

Almassora, como cualquier pueblo valenciano y habitado por valencianos, tenía y tiene un ciclo festivo tan amplio como nos ha dejado el calendario agrario. Según autores del pueblo, rara era la semana que no se celebraba ninguna fiesta popular de calle, añadiéndose, además, las fiestas mayores del calendario festivo; poniéndose en marcha todo un mundo lúdico, festivo y de devoción religiosa, que rompía la monotonía de una sociedad agraria, como era la de Almassora hasta hace poco.

En invierno, al terminar Navidad, en casi todas las ciudades y pueblos valencianos nos encontramos con la fiesta ancestral y tradicional por excelencia de nuestras comarcas y una de las más importantes del año: sant Antoni. Sant Antoni era y es unos de los santos más populares en nuestras tierras, donde su devoción está asociada con el solsticio de invierno, el fuego, las cosechas y los animales.

Desde siempre, el día del santo, «els almassorins», como en todos los demás pueblos que han festejado el santo, han salido a la calle con los animales de trabajo, para bendecirlos y así protegerlos contra las enfermedades y desgracias. Hoy, una vez casi desaparecida aquella cultura agraria de nuestros padres, en muchos pueblos la fiesta se ha convertido en un recuerdo y para otros, esta, se ha transformado y sant Antoni se ha convertido en protector de los animales de compañía. Así, junto a mascotas como gatos, perros, canarios, tortugas, peces, hámsters, patos, etc. intervienen en la fiesta animales de recreo, como caballos, yeguas, etc. y también suelen exhibirse animales de antaño con carros, mulos y caballerías, bueyes, etc., pero sin el carácter de animales de trabajo de siempre.

En cuanto a la imagen del santo, este es un eremita, con vestido oscuro con capa y hábito pobre del mismo color, báculo de abad o bastón con la tau. Signo que también puede estar en sus ropajes. Lleva un libro en la mano y le acompaña un cerdo. Una campanilla, símbolo del mendigo cuelga

per a uns, el dimoni que va temptar el sant; i per a altres, els animals ferotges que li van fer companyia al desert, quan vivia com un eremita, i que ell va domesticar. Per això és patró de les bèsties i bestioles casolanes, dels ramats i per extensió dels traginers que anaven pels camins.

La devoció i festes sempre s'han fet al voltant de la capelleta que cada sant o advocació tenia i té en alguna casa al carrer del seu nom. Com afirma Paco Membrado:

«La capelleta es constitueix com la presència continuada del sant del carrer al llarg de tot l'any».

En alguns carrers, la celebració ha desaparegut; en altres encara hi subsisteix i en altres s'ha recuperat la festa.

Pel que fa a la imatge de la mare de Déu, sant o santa del carrer, aquesta hi resta tot l'any a casa el clavari, mentre es manté viva la devoció amb la capelleta. Aquesta hi està confeccionada amb taulells decorats o és un nínxol, una mena d'altar menut, sempre, a sobre una façana particular i en un pla més elevat que l'observador; identificant el carrer, presidint l'entorn i expressant la religiositat popular més enllà del sentit decoratiu que encara mantenen.

Entre les capelletes amb nínxol o fornícula que no han desaparegut, encara que alguns hi són fora d'ús, tenim els dels carrers sant Francesc, sant Marc, sant Josep, mare de Déu dels Desemparats que compta amb una litografia emmarcada i sant Antoni, que està dins l'altaret protegit amb un vidre.

Els retaules ceràmics conservats són quasi tots posteriors a la Guerra Civil, reemplaçant panells ceràmics o capelletes, més antics, destruïts per vicissituds de la història o desapareguts en la reedificació de cases. Tot i això alguns d'ells han desaparegut per sempre com sant Antoni de Pàdua al carrer Major, sant Lluís, sant Agustí, santa Anna, sant Pasqual, santa Bàrbara, mare de Déu del Roser, mare de Déu del Tremedal, sant Isidre, etc.

Cal apuntar que en fer-se aquest llibre, s'ha beneït un nou plafó ceràmic al carrer santa Bàrbara.

L'antiguitat d'aquestes capelletes es veu segellada en el llibre d'E. Beltrán sobre Almassora, quan explica:

«que cada portal de la muralla, tenia su puertecita y una a modo de terracilla, en la cual existía una hornacina donde figuraba la imagen del santo que daba nombre a la calle. La terracilla tenía su pequeña puerta con su llave, la cual iba pasando de un vecino a otro con el fin de alimentar la lamparita de aceite que lucía en loor del santo».

Aquestes capelletes, sobre les menudes portes de la muralla, no desapareixen en ser aquesta enderrocada. La capelleta es trasllada a la façana d'una casa del carrer, normalment a la primera, com així es conta al carrer Dolors i recull Paco Membrado.

E. Beltrán, ens parla de l'existència d'aquestes capelletes, de la seua vella tradició al poble amb del tipus de festes i usos que tenien lloc al voltant d'aquestes. Així rememora als clavaris, les garlandes dels carrers, les dolçaines

del báculo, de su mano o del cuello del cerdito y también suele haber una llama en el suelo o sobre el libro. El cerdito de sant Antoni representa, para unos, el demonio que tentó al santo, y para otros, los animales feroces que le hicieron compañía en el desierto, cuando vivía como un eremita, y que él domesticó. Por eso es patrón de las bestias y animales caseros, los rebaños y por extensión de los arrieros que iban por los caminos.

La devoción y fiestas siempre se han hecho en torno a la capilla que cada santo o advocación tenía y tiene en alguna casa en la calle de su nombre. Como afirma Paco Membrado, la capilla se constituye como la presencia continuada del santo de la calle a lo largo de todo el año.

En algunas calles, la celebración ha desaparecido, en otros aún subsiste y en otros se ha recuperado la fiesta.

En cuanto a la imagen de la virgen, santo o santa de la calle, esta queda todo el año en casa el clavario, mientras se mantiene viva la devoción con la capilla. Esta está confeccionada con azulejos decorados o es un nicho, una especie de altar pequeño, siempre, sobre una fachada particular y en un plano más elevado que el observador; identificando la calle, presidiendo el entorno y expresando la religiosidad popular más allá del sentido decorativo que todavía mantienen.

Entre las capillas con nicho u hornacina que no han desaparecido, aunque algunos están fuera de uso, tenemos las de las calles san Francisco, san Marcos, san José, virgen de los Desamparados, que cuenta con una litografía emmarcada y san Antonio, que está dentro del pequeño altar protegido con un cristal.

Los retablos cerámicos conservados, son casi todos posteriores a la Guerra Civil, reemplazando paneles cerámicos o capillitas, más antiguos, destruidos por vicisitudes de la historia o desaparecidos en la reedificación de casas. Pese a ello, algunos de ellos han desaparecido para siempre como san Antonio de Padua en la calle Mayor, san Luís, san Agustín, santa Ana, san Pascual, santa Bárbara, virgen del Roser, virgen del Tremedal, san Isidro, etc.

Cabe apuntar que al hacerse este libro, se ha bendecido un nuevo plafón cerámico en la calle santa Bárbara.

La antigüedad de estas capillitas se ve sellada en el libro d'E. Beltrán sobre Almassora, cuando explica:

«que cada portal de la muralla, tenía su puertecita y una a modo de terracilla, en la cual existía una hornacina donde figuraba la imagen del santo que daba nombre a la calle. La terracilla tenía su pequeña puerta con su llave, la cual iba pasando de un vecino a otro con el fin de alimentar la lamparita de aceite que lucía en loor del santo».

Estas capillas, sobre las pequeñas puertas de la muralla, no desaparecen al ser esta derribada. La capilla se traslada a la fachada de una casa de la calle, normalmente

i tabals, els passacarrers, els porrats i els pastissos, rotllets, coques i prims amb panses. I com no, les novenes amb el seu tradicional anunciament als veïns amb el repicament d'una campaneta que corre pel carrer duta per algun xiquet, etc.

Paco Membrado, parlant de la capelleta que hi ha al carrer de sant Antoni, descriu i informa el 1987 que:

«La capelleta de Sant Antoni és l'única que conserva al seu interior la imatge del sant. Es baixava amb motiu de la festa, però l'any 1946 («l'any de la nevà») el clavari va regalar una imatge més gran i la menuda va quedar instal·lada per a sempre a la seua capelleta.

Resulta interessant la decoració pictòrica que envolta la capelleta, la senzillesa dels colors i la gràcia dels motius vegetals fets a trepa que ens mostren la devoció popular i la importància cultural de la capelleta en el transcurs de la vida del carrer».

Sobre la capelleta, també tenim la menció que d'ella es fa al *Catàleg d'Almassora* del Col·legi d'Arquitectes, l'any 2000:

«La Capelleta dedicada a sant Antoni es va revestir de pedra el 1992, ja que anteriorment no presentava cap decoració, en l'actualitat és l'única que conserva la imatge del sant al seu interior i decoració ceràmica al voltant d'aquesta».

Amb tot Paco Membrado ens informa que a les darreries dels anys 80 del segle XX enderroquen les cases on hi era la capelleta, i cap a l'any 1992, la Comissió de Festes fa una nova, molt senzilla, on col·loca el sant de nou.

I així, podem veure-la avui en dia, amb el sant dins el nínxol, d'algun mode protegit o presidint, encara, tot el carrer.

La festa que avui coneixem i celebrem té un guió clar. Comença abans de la data amb un llibret i un cartell anunciador; sense deixar de reconèixer els passejos que dona el clavari i els veïns per tindre-ho tot enllestit i fer front a les despeses. El dia del sant, repiquen les campanes de la Nativitat, té lloc una pujada a esmorzar a l'ermita de santa Quitèria. Ja al poble, es guarneix el carrer, es beneeixen les monetes, pa i dolços a la parròquia i a la vesprada hi ha missa a la Nativitat.

Després ve la Matxà amb els animals, tot beneïts a la porta de l'església, recorrent els carrers de la Vila i Raval, ara amb una volta més gran, amb la llisteta commemorativa de l'esdeveniment anual. A la seua fi, s'encén la foguera i es reparteix la moneta a casa el Clavari. I just acabat, tots participen en el Porrat amb faves, tramussos i vi dolç.

Cal dir que tot no acaba ací, des d'eixe dia començava la novena a casa el Clavari que ara té lloc a la Consolació. Així, torna a prendre cos el Clavari o Clavariessa, personatge nomenat per torn rigorós encarregat de tenir cura que tot vaja per bon camí, prevenint les despeses de la festa, posant els diners necessaris de la seua butxaca o recollint-los del carrer i custodiant-los amb clau, objecte i paraula d'on ve el seu nom. També té cura d'encomanar la missa, les garlandes del carrer,

en la primera, como así se cuenta en la calle Dolores y recoge Paco Membrado.

E. Beltrán, nos habla de la existencia de estas capillas, de su vieja tradición en el pueblo con el tipo de fiestas y usos que tenían lugar alrededor de las mismas. Así rememora los clavarios, las guirnalda de las calles, «les dolçaines i tabals», los pasacalles, «els porrats» y los pasteles, rollitos, tortas y «prim» con pasas. Y como no, las novenas con su tradicional anuncio a los vecinos con el repique de una campanilla que recorre la calle llevada por algún niño, etc.

Paco Membrado, hablando de la capilla que hay en la calle de sant Antoni, describe e informa en 1987 que la capilla de sant Antoni es la única que conserva en su interior la imagen del santo. Se bajaba con motivo de la fiesta, pero en 1946 («el any de la nevà») el clavario regaló una imagen más grande y la pequeña quedó instalada para siempre en su hornacina.

Membrado también nos habla de la capilla de esa época donde resulta interesante la decoración pictórica que rodea la capilla, la sencillez de los colores y la gracia de los motivos vegetales hechos a trepa que nos demuestran la devoción popular y la importancia cultural de la capilla en el transcurso de la vida de la calle.

Sobre la capilla, también tenemos la mención que de ella se hace en el *Catàleg d'Almassora* del Colegio de Arquitectos, en el año 2000:

«La Capilla dedicada a sant Antonio se revistió de piedra en 1992, ya que anteriormente no presentaba ninguna decoración, en la actualidad es la única que conserva la imagen del santo en su interior y decoración cerámica en torno a esta».

Con todo Paco Membrado nos informa que a finales de los años 80 del siglo XX derrocan las casas donde estaba la capilla y hacia 1992, la Comisión de Fiestas hace una nueva, muy sencilla, donde coloca el santo de nuevo.

Y así, podemos verla hoy en día, con el santo en el nicho, de algún modo protegiendo o presidiendo, todavía, toda la calle

La fiesta que hoy conocemos y celebramos tiene un guion claro. Comienza antes de la fecha con un «llibret» y un cartel anunciador, sin dejar de reconocer los paseos que da el clavario y los vecinos para tener todo listo y hacer frente a los gastos. El día del santo, repican las campanas de la Natividad, tiene lugar una subida a almorzar a la ermita de santa Quitèria. Ya en el pueblo, se adorna la calle, se bendicen «les monetes», pan y dulces en la parroquia y por la tarde hay misa en la Natividad.

Luego viene «la Matxà» con los animales, todo bendecidos en la puerta de la iglesia, recorriendo las calles de la Vila y Raval, ahora con una vuelta más grande, con la cinta o «llibreta» conmemorativa del evento anual. A su fin,

les flors per al sant, parar el porrat, enllestir la foguera, etc., i el que és més important, ha de tenir a sa casa la imatge del sant d'un mode públic i notori.

En l'actualitat, la festa, tal com es plasma en la proposta de la declaració d'aquesta, que es fa el 2013 i es torna a plantejar el 2018, com a Festa d'Interés Turístic Local, ha sobreexigit de l'àmbit del carrer del seu nom. Tot el que envolta a la tradició festiva ha assolit una participació d'entitats del poble i habitants d'Almassora tan gran, que fa que aquesta celebració anual s'ha convertit en una festa de tot el poble que cal recolzar, protegir i, si pot ser, engrandir.

Seguint la tradició, la festa l'organitzen els veïns del carrer, com nomena la proposta, amb el patrocini del:

«nostre Ajuntament i de Caixalmassora i la Cooperativa Agrícola sant Josep».

I a ella s'hi afegeix la participació activa de nombroses associacions, entitats, empreses i col·lectius del poble als actes que s'hi celebren:

«Els xiquets de les escoles del poble (públiques i privades) porten llenya a la foguera visiten al sant a cal clavari o clavarieissa, participen persones privades, associacions i escoles d'Almassora que tenen a veure amb els cavalls, la Secció de Tambors i Bombos de la Germandat del Crist d'Almassora i la seua Escola de Tambors, l'Associació Cultural El Torrelló amb els seus nanos Llorenç i Quiterieta, la Colla de Dolçainers i Tabaleters Les Goles d'Almassora i l'Escola Municipal de Dolçaina i Tabal, el Grup Escolta Tramuntana, els Lluïsos, nombrosos comerços del poble i, com no, el molt públic en general que assisteix tant al matí a la benedicció de les mones, monetes, pans, panellets, rosquilletes, etc. com a la vesprada a la tan esperada Matxà, la gran foguera i el porrat», participant, si escau, amb els animals casolans més estimats.

Sobre l'antiguitat de la tradició, podem dir que la festa de sant Antoni no s'estén fins voltant el segle XI, en arribar les seues relíquies a França, des d'Egipte, engrandint-se per tota Europa.

A la nostra terra la seua devoció i festa, arriba amb la conquesta del segle XIII, en alguns llocs amb el mateix Jaume I. Assoleixent força, després del sínodo de la diòcesi de Tortosa de 1311, promogut pel morellà, bisbe Paholac. Tot açò ho podem veure en trobar l'existència, a les nostres comarques, de confraries, esglésies, ermites i topònims de l'època, que tenen a veure amb el sant.

Amb una seguretat molt gran, podem afirmar, que amb l'extensió de la tradició festiva de sant Antoni, per tota la diòcesi de Tortosa, amb el bisbe Paholac, al segle XIV; i coneixent la dependència religiosa i senyorial d'Almassora del dit bisbat, la festa arriba al nostre poble en època molt primerenca. Així, tenim constància de confraries i de festes al sant a viles de la comarca dels Ports al segle XIII i XIV, igual

se enciende la hoguera y se reparte «la moneta» en casa el Clavario. Y al terminar, todos participan en «el Porrat» con habas, altramuces y vino dulce.

Hay que decir que todo no termina ahí, desde ese día comenzaba la novena en casa el Clavario que ahora tiene lugar en la Consolación. Así, vuelve a tomar cuerpo el Clavario o Clavarieisa, personaje nombrado por turno riguroso encargado de cuidar que todo vaya por buen camino, previniendo los gastos de la fiesta, poniendo el dinero necesario de su bolsillo o recogiénolos de la calle y custodiándolo bajo llave, objeto y palabra de donde viene su nombre. También se cuida de encargar la misa, las guirnalas de la calle, las flores para el santo, preparar el porrat, montar la hoguera, etc., y lo que es más importante, debe tener en su casa la imagen del santo de un modo público y notorio.

En la actualidad, la fiesta, tal y como se plasma en la propuesta de la declaración de la misma, que se hace en 2013 y se vuelve a plantear en 2018, como Fiesta de Interés Turístico Local, ha sobresalido del ámbito de la calle de su nombre. Todo lo que rodea a la tradición festiva ha alcanzado una participación de entidades del pueblo y habitantes de Almassora tan grande, que hace que esta celebración anual se ha convertido en una fiesta de todo el pueblo que hay que apoyar, proteger y, si puede ser, agrandar.

Siguiendo la tradición, la fiesta la organizan los vecinos de la calle, como señala la propuesta, con el patrocinio de:

«nuestro Ayuntamiento y de Caixalmassora y la Cooperativa Agrícola sant José».

Y a ella se añade la participación activa de numerosas asociaciones, entidades, empresas y colectivos del pueblo a los actos que se celebran:

«Los niños de las escuelas del pueblo (públicas y privadas) llevan leña a la hoguera visitan el santo a casa del clavario o clavarieisa, participan personas privadas, asociaciones y escuelas de Almassora que tienen que ver con los caballos, la Sección de Tambores y Bombos de la Hermandad del Cristo de Almassora y su Escuela de Tambores, la Asociación Cultural El Torrelló con sus «nanos» Llorenç y Quiterieta, la Colla de Dolçainers i Tabaleters Les Goles d'Almassora y la Escuela Municipal de Dolçaina Tabal, el Grupo Scout Tramuntana, els Lluïsos, numerosos comercios del pueblo y, como no, el mucho público en general que asiste tanto por la mañana a la bendición de las mones, monetes, pans, panellets, rosquilletes, etc. como por la tarde a la tan esperada Matxà, la gran hoguera y el porrat», participando, en su caso, con los animales caseros más queridos.

Sobre la antigüedad de la tradición, podemos decir que la fiesta de sant Antoni no se extiende hasta alrededor del siglo XI, al llegar sus reliquias a Francia, desde Egipto, agrandándose por toda Europa.

En nuestra tierra su devoción y fiesta, llega con la

que a viles i pobles del Maestrat. A alguns pobles de l'Alt Palància i l'Alt Millars el trobem al segle XV.

A la Plana i pobles pròxims, també tenim la devoció al sant estesa des de temps molt antics, en viles del nostre voltant com Onda, on està documentat des de 1393, i successivament fins al segle XVIII a Betxí, les Alqueries, la Vall d'Uixó, Tales, Benicàssim, Nules, Vila-real, Vilafamés. I a la mateixa València, també hi és la confraria del Nostre Senyor Jesucrist i de sant Antoni, de llauradors joves, des de 1392.

A Almassora, a més de donar per segura la tesi de l'existència del fervor al sant des del segle XIV o XV, tenim dues constàncies documentals de la devoció al sant en segles passats. Una del segle XVI i l'altra del XVIII.

Així, primer, tenim constància documental, en la relació de la visita pastoral que fa Luci Mas, en nom i representació del bisbe de Tortosa, Martín de Córdoba, el 5 de maig de 1569 a Almassora. On es relata que hi ha un benefici (un càrrec erigit a perpetuïtat, amb els deures i els serveis corresponents, al qual va annexa una renda), dins la parròquia anterior a la que ara coneixem, amb un altar dedicat a «san Antoni y sant Francesc»..

Per altra banda, al segle XVIII, ja ens apareix aquesta festa de carrer al costat d'altres de la vila. Així el 1770, en nom del rei Carles III, el comte d'Aranda demanda informació sobre les festes, de cada corregiment, divisió administrativa de l'època, i les seues despeses. L'alcalde major de Castelló, corregidor de la nostra demarcació, trasllada la petició a la nostra vila. El justícia, regidors i diputats d'Almassora trameten un *Memorial* fent constar les confraries i altres institucions que en eixa època celebren festes a Almassora i les seues despeses.

En eixe document, venen els tretze carrers d'Almassora, entre els que hi és el de sant Antoni, que fan festa. Cal remarcar la importància de la referència a la capella com a centre de la festa, a les diferents advocacions, a la festa i a la missa amb sermó que es fa el dia del sant, al cost de les festes i que tot es paga amb les aportacions dels clavaris i amb les minses almoines que ells mateixos recapten.

«En 13 calles de dicha villa hacen su fiesta con misa y sermón en la iglesia parroquial al santo que tiene invocación la calle, en cuya función de iglesia se gasta 3 pesos de limosnas voluntarias que hacen los vecinos de ellas; y en dos calles se exseden en hacer corridas de novillos y de cavallos, con bayle público por la calle a costas de los clavarios.

(...)

En las calles y capillas de San Vicente, San Antonio, Virgen de los Dolores, San Roque, San Cristóbal, San Miguel, San Francisco, Virgen del Carmen, San Antonio Abad, Trinidad Beatísima, San Agustín, Santa Bárbara y San Marcos se les haze fiesta y sermón en el día de su nombre, en cuias respectivas fiestas se gastaràn hasta unos treynta reales

conquista del siglo XIII, en algunos lugares con el mismo Jaime I. Logrando fuerza después del sínodo de la diócesis de Tortosa de 1311, promovido por el morellano, obispo Paholac. Todo esto lo podemos ver al encontrar la existencia, en nuestras comarcas, de cofradías, iglesias, ermitas y topónimos de la época, que tienen que ver con el santo.

Con una seguridad muy grande, podemos afirmar, que con la extensión de la tradición festiva de sant Antoni, por toda la diócesis de Tortosa, con el obispo Paholac, en el siglo XIV; y conociendo la dependencia religiosa y señorial de Almassora de dicho obispado, la fiesta llega a nuestro pueblo en época muy temprana. Así, tenemos constancia de cofradías y de fiestas al santo en villas de la comarca de Els Ports en el siglo XIII y XIV, al igual que en ciudades y pueblos del Maestrat. En algunos pueblos del Alto Palancia y el Alto Mijares lo encontramos en el siglo XV.

En la Plana y pueblos cercanos, también tenemos la devoción al santo extendida desde tiempos muy antiguos, en villas de nuestro entorno como Onda, donde está documentado desde 1393, y sucesivamente hasta el siglo XVIII en Betxí, les Alqueries, la Vall d'Uixó, Tales, Benicàssim, Nules, Vila-real, Vilafamés. Y en la misma València, también está la cofradía de «Nostre Senyor Jesucrist i de sant Antoni», de agricultores jóvenes, desde 1392.

En Almassora, además de dar por segura la tesis de la existencia del fervor al santo desde el siglo XIV o XV, tenemos dos constancias documentales de la devoción al santo en siglos pasados. Una del siglo XVI y la otra del XVIII.

Así, primero, tenemos constancia documental, en la relación de la visita pastoral que hace Luci Mas, en nombre y representación del obispo de Tortosa, Martín de Córdoba, el 5 de mayo de 1569 a Almassora. Donde se relata que hay un beneficio (un cargo erigido a perpetuidad, con los deberes y los servicios correspondientes, al que anexa una renta), dentro de la parroquia anterior a la que ahora conocemos, con un altar dedicado a «san Antoni y sant Francesc».

Por otra parte, en el siglo XVIII, ya nos aparece esta fiesta de calle junto a otras de la villa. Así en 1770, en nombre del rey Carlos III, el conde de Aranda demanda información sobre las fiestas, de cada corregimiento, división administrativa de la época, y sus gastos. El alcalde mayor de Castelló, corregidor de nuestra demarcación, traslada la petición a nuestra villa. El justicia, concejales y diputados de Almassora envían un *Memorial* haciendo constar las cofradías y otras instituciones que en esa época celebran fiestas en Almassora y sus gastos.

En ese documento, vienen trece calles de Almassora, entre las que está la de sant Antoni, que hacen fiesta. Hay que remarcar la importancia de la referencia a la capilla como centro de la fiesta, a las diferentes advocaciones, a la fiesta y a la misa con sermón que se hace el día del santo, el coste de las fiestas y que todo se paga con las aportaciones de los clavarios

de esta moneda, a excepció de San Marcos y Trinidad, que los de su calle gazen aniversario general y sermón de almas, con sus fiestas profanas de toros, bayles y corridas de cavallos; todo se paga de propios bienes, a excepción de que los clavaros suelen recoger algunas limosnas, que son muy pocas».

Així, aquestes referències històriques de sant Antoni a Almassora que comencen, possiblement, al segle XIV o XV i amb referències documentades des de fa més de 400 anys; ens duen a una tradició festiva continuada de sant Antoni a Almassora. Tradició, que avui té un clar renaixement amb una participació multitudinària, conseqüència de la conformació festiva actual, que ja ha complit vint-i-cinc anys; sent la festa més popular i participativa del calendari festiu d'Almassora, llevat de les festes majors de maig i octubre.

Llisteta de la Matxa de sant Antoni de 2012.
Cinta de la Matxa de san Antonio de 2012.

y con las escasas limosnas que ellos mismo perciben.

«En 13 calles de dicha villa hacen su fiesta con misa y sermón en la iglesia parroquial al santo que tiene invocación la calle, en cuya función de iglesia se gasta 3 pesos de limosnas voluntarias que hacen los vecinos de ellas; y en dos calles se exseden en hacer corridas de novillos y de cavallos, con bayle público por la calle a costas de los clavaros.

(...)

En las calles y capillas de San Vicente, San Antonio, Virgen de los Dolores, San Roque, San Cristóbal, San Miguel, San Francisco, Virgen del Carmen, San Antonio Abad, Trinidad Beatísima, San Agustín, Santa Bárbara y San Marcos se les haze fiesta y sermón en el día de su nombre, en cuías respectivas fiestas se gastarán hasta unos treynta reales de esta moneda, a excepció de San Marcos y Trinidad, que los de su calle gazen aniversario general y sermón de almas, con sus fiestas profanas de toros, bayles y corridas de cavallos; todo se paga de propios bienes, a excepción de que los clavaros suelen recoger algunas limosnas, que son muy pocas».

Así, estas referencias históricas de sant Antoni en Almassora que empiezan, posiblemente, en el siglo XIV o XV y con referencias documentadas desde hace más de 400 años, nos llevan a una tradición festiva continuada de sant Antoni en Almassora. Tradición, que hoy tiene un claro renacimiento con una participación multitudinaria, consecuencia de la conformación festiva actual, que ya ha cumplido veinticinco años; siendo la fiesta más popular y participativa del calendario festivo de Almassora, salvo las fiestas mayores de mayo y octubre.

MEMBRADO (1987). ARIÑO VILLARROYA (1987). MONFERRER i MONFORT (1988). ARIÑO VILLARROYA; SALAVERT FABIANI [dirs.]. (2000). GARCIA SAN GABINO (2000), pàg. 316 i seg. *Catàleg ... Fitxa 110*. [Aprovat pel Ple Municipal el 2006, Fitxa 30]. GARCIA i PASCUAL (2007). MONFERRER i MONFORT (2008). ERBA (2012), pàg. 127 i seg. GARCIA i PASCUAL (2014), "La festa del carrer sant Antoni 1" GARCIA i PASCUAL (2014). "La festa del carrer sant Antoni 2". GARCIA i PASCUAL (2015), pàg. 133 i seg. GARCIA i PASCUAL (s/d), "Capillas devocionales ..."

Festa de sant Antoni de 2014.
Fiesta de san Antonio de 2014.
Fot. Revista Parlem.

Estampa de sant Antoni Abat, feta a Castelló el 1455 per fra Francesc Doménech. Fra Francesc Doménech és un frare de l'orde dominicà i gravador valencià del segle XV. – Estampa de san Antonio Abad, hecha en Castelló en 1455 por fray Francesc Doménech. Fray Francesc Doménech es un fraile de la orden dominica y grabador valenciano del siglo XV. PÉREZ CONTEL, R (1990). pàg. 59.

Capella de sant Antoni el 1983. – Capilla de san Antonio en 1983. Fot. F. Membrado.

BIBLIOGRAFIA - BIBLIOGRAFÍA

- AGUT i BELTRAN, F.; GARCIA i PASCUAL, P.; SORRIBES i DOÑATE, J. (2003). *Història del nostre poble. Almassora*. Madrid: Associació de Moros i Cristians d'Almassora.
- ARIÑO VILLARROYA, A. (1987). "Fiestas y retablos de la calle. Introducción metodología al estudio de una fuente" A: *Actes de les Primeres Jornades sobre Art i Tradicions Populars al Maestrat*. Benicarló: Centre d'Estudis del Maestrat. pàg. 287 i seg.
- ARIÑO VILLARROYA, A.; SALAVERT FABIANI, V. L. [dirs.]. (2000). *Calendari de festes de la Comunitat Valenciana. Hivern*. València. pàg. 316 i seg.
- ASCANI, V. (2012). "Franciscanos, arte de". A: CASTELFRANCHI, L.; CRIPPA, M. A. [dir.]. *Iconografía y arte cristiano*. [Diccionarios san Pablo]. Toledo. pàg. 681 i seg.
- BALLESTER i BERNAT, S.; REDONDO i NACHER, E.; RENAU i SANCHO, M. (1996). *Almassora en blanc i negre*. Castelló: Caixa Rural sant Josep d'Almassora.
- BALZARINI, M. G. (2012). "Antonio de Padua, san". A: CASTELFRANCHI, L.; CRIPPA, M. A. [dir.]. *Iconografía y arte cristiano*. [Diccionarios san Pablo]. Toledo. pàg. 128 i seg.
- BARTHAS, C. (2004). La Virgen de Fátima [12ª ed. adaptació española, introducción y notas de Florentino Pérez-Embid]. Madrid: ed. Rialp.
- BERNAT i AGUT, J.; GUARDIOLA i NOGUERA F. (2001). *Almassora. La Plana Alta*. A: LACREU i CUESTA, J. [dir.]. "Toponímia dels pobles valencians". València: Direcció General d'Ordenació i Innovació Educativa i Política Lingüística. Conselleria de Cultura, E. i C. Generalitat Valenciana. Ajuntament d'Almassora.
- BELTRÁN BALLESTER, E. (2005). *Santa Quiteria y sus circunstancias*. Castelló: Ajuntament d'Almassora. Caixa Rural d'Almassora.
- BELTRÁN MANRIQUE, E. (1958). *Almazora. El Mijares. Narración Histórica*. Castelló: Ajuntament d'Almassora.
- BOLSWERT, B. (1624). *Iconographia magni patris Aurelli Augustini: Hipponensis episcopi, et ecclesiae doctoris excellentissimi*. Ambers.
- BOSCH i PAÚS, M. (s/d), <http://www.martibosch.com/curriculumes.html>
- CASTELFRANCHI, L.; CRIPPA, M. A. [dir.]. (2012). *Iconografía y arte cristiano*. [Diccionarios san Pablo]. Toledo.
- CASTELFRANCHI, L. (2012). "Francisco, san". A: CASTELFRANCHI, L.; CRIPPA, M. A. [dir.]. *Iconografía y arte cristiano*. [Diccionarios san Pablo]. Toledo. pàg. 701 i seg.
- CAUCCI VON SAUCKEN, P. (2012). "Santiago". A: CASTELFRANCHI, L.; CRIPPA, M. A. [dir.]. *Iconografía y arte cristiano*. [Diccionarios san Pablo]. Toledo. pàg. 1396 i seg.
- DIAGO ABAD, R.; ESTALL i POLES, V. J. (2011). Rafael Diago Abad. Pintor de cerámica. Castelló: Fundació Museu del Taulell "Manolo Safont" Col. Els nostres ceramistes.
- DIVERSOS AUTORS (2007). *Azulejería en Valencia. De la edad media a principios del siglo XX*. València: Generalitat Valenciana.
- ERBA, L. (2012). "Antonio Abad, san". A: CASTELFRANCHI, L.; CRIPPA, M. A. [dir.]. *Iconografía y arte cristiano*. [Diccionarios san Pablo]. Toledo. pàg. 127 i seg.
- ESCOÍ i NOS, A. (2008). *Ceràmica devocional a les Coves de Vinromà*. [XIII Jornades Culturals de la Plana de l'Arc, 17, 18 i 19 d'octubre de 2008]. Castelló: Associació Cultural Tossal Gros.
- ESTIVILL, D. (2012). "Alma". A: CASTELFRANCHI, L.; CRIPPA, M. A. [dir.]. *Iconografía y arte cristiano*. [Diccionarios san Pablo]. Toledo. pàg. 65 i seg.
- ESTIVILL, D. (2012). "Ángeles". A: CASTELFRANCHI, L.; CRIPPA, M. A. [dir.]. *Iconografía y arte cristiano*. [Diccionarios san Pablo]. Toledo. pàg. 105 i seg.
- ESTIVILL, D. (2012). "María". A: CASTELFRANCHI, L.; CRIPPA, M. A. [dir.]. *Iconografía y arte cristiano*. [Diccionarios san Pablo]. Toledo. pàg. 941 i seg.
- FASSERA, M. (2012). "Agustín, san". A: CASTELFRANCHI, L.; CRIPPA, M. A. [dir.]. *Iconografía y arte cristiano*. [Diccionarios san Pablo]. Toledo. pàg. 53 i seg.

- FELIU FRANCH, J. [dir.]. (2007). *Historia del retablo cerámico en la Plana de Castelló. Análisis de un recurso patrimonial*. Castelló: Fundació Dávalos – Fletcher.
- FERRARI, A. M. (2012). “José, san”. A: CASTELFRANCHI, L.; CRIPPA, M. A. [dir.]. *Iconografía y arte cristiano*. [Diccionarios san Pablo]. Toledo. pàg. 882 i seg.
- FERRARI, R. (2012). “Bárbara, santa”. A: CASTELFRANCHI, L.; CRIPPA, M. A. [dir.]. *Iconografía y arte cristiano*. [Diccionarios san Pablo]. Toledo. pàg. 197 i seg.
- FERRARI, R. (2012). “Dios padre”. A: CASTELFRANCHI, L.; CRIPPA, M. A. [dir.]. *Iconografía y arte cristiano*. [Diccionarios san Pablo]. Toledo. pàg. 566 i seg.
- FERRARI, R. (2012). “Huida a Egipto”. A: CASTELFRANCHI, L.; CRIPPA, M. A. [dir.]. *Iconografía y arte cristiano*. [Diccionarios san Pablo]. Toledo. pàg. 757 i seg.
- FERRARI, R. (2012). “Joaquín, san”. A: CASTELFRANCHI, L.; CRIPPA, M. A. [dir.]. *Iconografía y arte cristiano*. [Diccionarios san Pablo]. Toledo. pàg. 878 i seg.
- FERRARI, R. (2012). “Juan Bautista, san”. A: CASTELFRANCHI, L.; CRIPPA, M. A. [dir.]. *Iconografía y arte cristiano*. [Diccionarios san Pablo]. Toledo. pàg. 887 i seg.
- FERRARI, R. (2012). “Roque, san”. A: CASTELFRANCHI, L.; CRIPPA, M. A. [dir.]. *Iconografía y arte cristiano*. [Diccionarios san Pablo]. Toledo. pàg. 1361.
- FERRI CHULIO, Rvdo. A. de Sales (2001). *Grabadores y grabados castellonenses. Siglos XVIII – XIX*. Castelló: Diputació de Castelló.
- GARCIA i PASCUAL, P. (2001). “Sant Antoni de Pàdua”. A: *La Revista Parlem d’Almassora* [Almassora]. núm. 5, pàg. 48 i seg.
- GARCIA i PASCUAL, P. (2004). “Sant Josep d’Almassora”. A: *La Revista. Parlem d’Almassora*. [Almassora]. núm. 22, pàg. 38 i seg.
- GARCIA i PASCUAL, P. (2005). *32 Històries de la història d’Almassora. . Recull d’articles de la Revista Parlem d’Almassora (agost de 2000 – agost de 2005)*. Castelló: Edit. Revista Parlem d’Almassora.
- GARCIA i PASCUAL, P. (2007). *Matxà de sant Antoni 2007*. Almassora. Almassora.
- GARCIA i PASCUAL, P. (2008). *Les actuals ermites del terme d’Almassora*. Almassora: Associació de Moros i Cristians d’Almassora. Ajuntament d’Almassora.
- GARCIA i PASCUAL, P. (2010). *Les capelletes amb panells ceràmics. Art i devoció a Almassora. Calendari 2010*. Almassora: CaixAlmassora.
- GARCIA i PASCUAL, P. (2011). *Les Altres capelletes amb panells ceràmics. Art i devoció a Almassora 11. Calendari 2011*. Almassora: CaixAlmassora.
- GARCIA i PASCUAL, P. (2014). “La festa del carrer sant Antoni 1” A: *La Revista. Parlem d’Almassora*. [Almassora]. núm. 110, pàg. 32 i seg.
- GARCIA i PASCUAL, P. (2014). “La festa del carrer sant Antoni 2” A: *La Revista. Parlem d’Almassora*. [Almassora]. núm. 111, pàg. 32 i seg.
- GARCIA i PASCUAL, P. (2014). “Les capelletes ceràmiques al carrer. Art i devoció a Almassora. 2” A: *La Revista. Parlem d’Almassora*. [Almassora]. núm. 113, pàg. 32 i seg.
- GARCIA i PASCUAL, P. (2014). “Les capelletes ceràmiques al carrer. Art i devoció a Almassora. 3” A: *La Revista. Parlem d’Almassora*. [Almassora]. núm. 114, pàg. 32 i seg.
- GARCIA i PASCUAL, P. (2014). “Les capelletes ceràmiques al carrer. Art i devoció a Almassora. 4” A: *La Revista. Parlem d’Almassora*. [Almassora]. núm. 115, pàg. 36 i seg.
- GARCIA i PASCUAL, P. (2015). “Les capelletes ceràmiques al carrer. Art i devoció a Almassora. 5” A: *La Revista. Parlem d’Almassora*. [Almassora]. núm. 118, pàg. 26 i seg.
- GARCIA i PASCUAL, P. (2015). “Les capelletes ceràmiques al carrer. Art i devoció a Almassora. 6” A: *La Revista. Parlem d’Almassora*. [Almassora]. núm. 119, pàg. 32 i seg.

- GARCIA i PASCUAL, P. (2015). "Les capelletes ceràmiques al carrer. Art i devoció a Almassora. 7" A: *La Revista. Parlem d'Almassora*. [Almassora]. núm. 120, pàg. 32 i seg.
- GARCIA i PASCUAL, P. (2015). *40 Històries més de la història d'Almassora i altres escrits no publicats. Tercer recull d'articles de la Revista Parlem d'Almassora. (setembre de 2010 – abril de 2015)*. Castelló: Ajuntament d'Almassora.
- GARCIA i PASCUAL, P. (s/d). "Capillas devocionales. San Antonio. Virgen de los Desamparados" A: *Biografías de personajes. Monumentos y edificios históricos de Almassora*. Almassora: Edit. Revista Parlem d'Almassora. [fitxa suplement del periòdic 7Dies entre 2009 i 2012].
- GARCIA i PASCUAL, P. (s/d). "Capillas devocionales. San Cristóbal. San Blas" A: *Biografías de personajes. Monumentos y edificios históricos de Almassora*. Almassora: Edit. Revista Parlem d'Almassora. [fitxa suplement del periòdic 7Dies entre 2009 i 2012].
- GARCIA i PASCUAL, P. (s/d). "Capillas devocionales. San Elías" A: *Biografías de personajes. Monumentos y edificios históricos de Almassora*. Almassora: Edit. Revista Parlem d'Almassora. [fitxa suplement del periòdic 7Dies entre 2009 i 2012].
- GARCIA i PASCUAL, P. (s/d). "Capillas devocionales. San Francisco de Asís" A: *Biografías de personajes. Monumentos y edificios históricos de Almassora*. Almassora: Edit. Revista Parlem d'Almassora. [fitxa suplement del periòdic 7Dies entre 2009 i 2012].
- GARCIA i PASCUAL, P. (s/d). "Capillas devocionales. San Jaime" A: *Biografías de personajes. Monumentos y edificios históricos de Almassora*. Almassora: Edit. Revista Parlem d'Almassora. [fitxa suplement del periòdic 7Dies entre 2009 i 2012].
- GARCIA i PASCUAL, P. (s/d). "Capillas devocionales. San Miguel Arcángel. San Joaquín" A: *Biografías de personajes. Monumentos y edificios históricos de Almassora*. Almassora: Edit. Revista Parlem d'Almassora. [fitxa suplement del periòdic 7Dies entre 2009 i 2012].
- GARCIA i PASCUAL, P. (s/d). "Capillas devocionales. San Roque. Virgen del Pilar " A: *Biografías de personajes. Monumentos y edificios históricos de Almassora*. Almassora: Edit. Revista Parlem d'Almassora. [fitxa suplement del periòdic 7Dies entre 2009 i 2012].
- GARCIA i PASCUAL, P. (s/d). "Capillas devocionales. San Vicente. Virgen del Carmen" A: *Biografías de personajes. Monumentos y edificios históricos de Almassora*. Almassora: Edit. Revista Parlem d'Almassora. [fitxa suplement del periòdic 7Dies entre 2009 i 2012].
- GARCIA i PASCUAL, P. (s/d). "Capillas devocionales. Santa Quiteria. San Ramón" A: *Biografías de personajes. Monumentos y edificios históricos de Almassora*. Almassora: Edit. Revista Parlem d'Almassora. [fitxa suplement del periòdic 7Dies entre 2009 i 2012].
- GARCIA i PASCUAL, P. (s/d). "Capillas devocionales. Santísimo Salvador. San Pedro" A: *Biografías de personajes. Monumentos y edificios históricos de Almassora*. Almassora: Edit. Revista Parlem d'Almassora. [fitxa suplement del periòdic 7Dies entre 2009 i 2012].
- GARCIA i PASCUAL, P. (s/d). "Capillas devocionales. Virgen de Gracia" A: *Biografías de personajes. Monumentos y edificios históricos de Almassora*. Almassora: Edit. Revista Parlem d'Almassora. [fitxa suplement del periòdic 7Dies entre 2009 i 2012].
- GARCIA i PASCUAL, P. (s/d). "Capillas devocionales. Virgen de la Luz. Virgen de los Dolores" A: *Biografías de personajes. Monumentos y edificios históricos de Almassora*. Almassora: Edit. Revista Parlem d'Almassora. [fitxa suplement del periòdic 7Dies entre 2009 i 2012].
- GARCIA i PASCUAL, P. (s/d). "Capillas devocionales. Virgen de los Desamparados" A: *Biografías de personajes. Monumentos y edificios históricos de Almassora*. Almassora: Edit. Revista Parlem d'Almassora. [fitxa suplement del periòdic 7Dies entre 2009 i 2012].
- GARCIA i PASCUAL, P. (s/d). "La ermita de Sant Antoni de Pàdua" A: *Biografías de personajes. Monumentos y edificios históricos de Almassora*. Almassora: Edit. Revista Parlem d'Almassora. [fitxa suplement del periòdic 7Dies entre 2009 i 2012].
- GARCIA i PASCUAL, P. (s/d). "La ermita de Sant Josep" A: *Biografías de personajes. Monumentos y edificios históricos de Almassora*. Almassora: Edit. Revista Parlem d'Almassora. [fitxa suplement del periòdic 7Dies entre 2009 i 2012].
- GARCIA SAN GABINO, S.; LARA AGUSTÍ, L.; AGUT FERNÁNDEZ, N. [i altres]. (inèdit). *Catàleg d'Almassora– Catàleg de Béns i*

Espais Protegits d'Almassora. Castelló: Col·legi d'Arquitectes de Castelló, Comissió de Patrimoni. [exemplar mecanografiat dipositat a l'Ajuntament d'Almassora. Castelló, 2000. Modificat en el tràmit i aprovat definitiu pel Ple Municipal el 4 de desembre de 2006].

- GASCÓ SIDRO, A. J.; OLUCHA MONTINS, F. (2002). "Manuel Pesudo Claramonte". A: *Castelló, segle xx. Paisatge d'una ciutat*. [Catàleg de l'exposició.]. Castelló: Fundació Dávalos-Fletcher. Comissió Organitzadora del 750 aniversari de la Ciutat de Castelló. Colla Rebombori. Pàg. 129.
- GOMIS COLOMA, J. (2015). "Semblanza de Imprenta de Laborda (Valencia, 1743-1864)". A: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes - Portal Editores y Editoriales Iberoamericanos (siglos XIX-XXI) - EDI-RED: <http://www.cervantesvirtual.com/obra/imprensa-de-laborda-valencia-17431864-semblanza/>
- LOWE, J. W. (1989). "Ruston Proctor & Co.". A: *British Steam Locomotive Builders*. London: Guild Publishing. pàg. 560 i seg.
- MASSONE, G. (2012). "Pedro, san". A: CASTELFRANCHI, L.; CRIPPA, M. A. [dir.]. *Iconografía y arte cristiano*. [Diccionarios san Pablo]. Toledo. pàg. 1148 i seg.
- MEMBRADO i GUINOT, F. (1987). "Les Capelletes". A: *Programa de festes de santa Quitèria* [Almassora].
- MEMBRADO i GUINOT, F. (1988). "Les Capelletes". A: *Suplement Cultura i Aula* – febrer. del Mediterráneo [Castelló].
- MEMBRADO i TENA, J. C. (1995). *Vila-real, ciutat industrial*. Vila-real: ajuntament de Vila-real. pàg. 88 i seg.
- MONFERRER i MONFORT, A. (1988). "Les festes d'Almassora al segle XVIII". A: *Programa de festes de santa Quitèria* [Almassora: Ajuntament d'Almassora].
- MONFERRER i MONFORT, A. (2008). *Las Cofradías en Castellón y sus Comarcas desde la Edad Media hasta finales del antiguo régimen. Las contestaciones a la Encuesta del Conde de Aranda*. Castelló: Publicacions de la Universitat Jaume I. Diputació de Castelló. pàg. 279 i seg.
- OLUCHA MONTINS, F. (2000). "Capelles ceràmiques de carrer a Castelló". A: *Castelló Festa Plena, Magdalena*. [Castelló].
- ORIA, P. E. (O. Carm.). (1983). "Gozos de Santa Quiteria dels siglo XIX encontrados en la biblioteca conventual de los Carmelitas. Obsequio al Ayuntamiento del P. Enrique Oria" A: *Programa de Festes de Santa Quitèria* [Almassora].
- PÉREZ CONTEL, R. (1990). *Imatgeria popular a València*. València: Conselleria de Cultura, Educació i Ciència. Generalitat Valenciana.
- PÉREZ GUILLÉN, I. V. (2006). *Pintura cerámica religiosa: paneles azulejos y placas. Fondos del Museo Nacional de Cerámica y Artes Suntuarias González Martí*. Madrid: Ministerio de Cultura.
- PONS CHUST, R. (2007). A: FELIU FRANCH, J. [dir.]. *Historia dels retablo cerámico en la Plana de Castelló. Análisis de un recurso patrimonial*. Castelló: Fundació Dávalos – Fletcher. "Inventario": pàg. 71, 84, 96, 105, 112, 113, 163, 170, 173, 178, 186, 187, 213, 224, 227, 228, 232, 256. "Almassora": pàg. 280 i seg.
- REÁU, L. (1995). *Iconografía del arte cristiano. Obra completa*. 6 vols. Barcelona.
- RENAU, M. www.galeriamassoraenfotos.es
- s/a. (1999). *La devoció en Taulell. Les Capelles devocionals de taulells d'Onda*. Onda.
- s/a (s/d). "Antigua litografía iglesia san Miguel Arcangel expulsando al demonio del siglo XIX". A: <http://www.todocoleccion.net/arte-religioso/antigua-litografia-iglesia-san-miguel-arcangel-expulsando-demonio-siglo-xix-47cm-x-30cm-x106082171>
- s/a (s/d). *Museu de ceràmica de l'Alcora. Guia de visita*. Ajuntament de l'Alcora
- s/a (s/d). <https://zaragozanews.wordpress.com/Virgen-del-Pilar-y-sus-mantos>
- s/a (s/d) "Obra: Bartolomé E. Murillo: San Francisco abrazando a Cristo en la Cruz" <http://www.museosdeandalucia.es/web/museodebellasartesdesevilla>
- SEGURA MORENO, P. L. (2011). "Decimotercera Estación: Jesús es bajado de la cruz y puesto en los brazos de su madre" A: *Confreres. Revista Anual Informativa de Semana Santa*. [Vall d'Uxó: Junta coordinadora de Cofradías de Semana Santa de Vall de Uxó]. núm. 12, abril.

- SEGURA MORENO, P. L. (2011). "Nuestra Señora de los Dolores. (35)" A: *Los Retablos Cerámicos de la Provincia de Castellón. Almazora*. <http://www.retabloceramico.net/4034.htm>
- SEGURA MORENO, P. L. (2012). "Santa Quiteria. (51)" A: *Los Retablos Cerámicos de la Provincia de Castellón. Almazora*. <http://www.retabloceramico.net/4233.htm>
- SEGURA MORENO, P. L. (2016). "San Ramón Nonato. (156)" A: *Los Retablos Cerámicos de la Provincia de Castellón. Almazora*. <http://www.retabloceramico.net/6778.htm>
- SEGURA MORENO, P. L.; FALOMIR VENTURA, C.; ADSUARA LLORENS, L. (2012). *Panells ceràmics devocionals de Vila-real. Castelló*.
- TASSO, F. (2012). "Cristóbal, san". A: CASTELFRANCHI, L.; CRIPPA, M. A. [dir.]. *Iconografía y arte cristiano*. [Diccionarios san Pablo]. Toledo. pàg. 515 i seg.
- VORÁGINE, S. de la (1982). *La Leyenda Dorada*. Madrid. [2 vols.].

